

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. О. Резван, А. М. Приходько

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Частина 2

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

УДК 811.1612

Резван О. О. Сучасна українська літературна мова. Частина 2 : конспект лекцій для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія / О. О. Резван, А. М. Приходько ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 149 с.

Автори:

д-р пед. наук, проф. О. О. Резван,
канд. пед. наук, доцент А. М. Приходько

Рецензенти:

Л. П. Ткаченко, доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і методики викладання філологічних дисциплін у дошкільній початковій і спеціальній освіті Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

О. О. Телєжкіна, доктор філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки, педагогіки та психології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

*Рекомендовано кафедрою мовної підготовки, педагогіки та психології,
протокол № 10 від 24.06.2021.*

Конспект лекцій призначений для здобувачів філологічних спеціальностей ЗВО з метою підготовки до практичних занять, заліку, іспиту з навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

© О. О. Резван, А. М. Приходько, 2021
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

Навчально-тематичний план.....	4
Вступ.....	5
Змістовий модуль 4 Синтаксис простого речення.....	6
Тема 4.1 Синтаксис простого речення.....	6
Тема 4.2 Односкладні речення	29
Змістовий модуль 5 Складне речення.....	39
Тема 5.1 Синтаксис складного речення	39
Тема 5.2 Складносурядні речення.....	41
Тема 5.3 Складнопідрядні речення	48
Тема 5.4 Безсполучникові речення.....	63
Тема 5.5 Складне синтаксичне ціле.....	88
Змістовий модуль 6.....	94
Тема 6.1 Стилiстичний синтаксис.....	94
Тема 6.2 Стилiстичне редагування	124
Список використаної лiтератури.....	147

Навчально-тематичний план

Тема	Зміст (план)	Кількість ауд. год
Змістовий модуль 4		
Тема 4.1 Синтаксис простого речення	Словосполучення, речення. Предикативний центр і спосіб його вираження. Головні та другорядні члени речення, морфологічні способи їх вираження.	2
Тема 4.2 Односкладні речення	Морфологічне вираження головних членів, типи речень за способом вираження предикативності, неповні й еліптичні речення, прості ускладнені речення. Розділові знаки в простому реченні.	2
Змістовий модуль 5		
Тема 5.1 Синтаксис складного речення	Кількість предикативних частин як ознака складного речення. Засоби зв'язку між частинами речення.	2
Тема 5.2 Складносурядні речення	Складносурядні речення. Семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами речень з сурядним зв'язком. Синонімія сполучників у складносурядних реченнях.	2
Тема 5.3 Складнопідрядні речення	Види підрядних речень. Семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами речень з підрядним зв'язком.	2
Тема 5.4 Безсполучникові речення	Засоби зв'язку в безсполучниковому складному реченні. Багатокомпонентні речення. Підрядність у багатокомпонентних реченнях.	2
Тема 5.5 Складне синтаксичне ціле	Характеристика композиційно-змістової структури складного синтаксичного цілого. Пунктуаційне оформлення цитування і діалогу. Розділові знаки в складному реченні.	2
Змістовий модуль 6		
Тема 6.1 Стилiстичний синтаксис	Доречність використання мовних засобів, граматичних форм і синтаксичних конструкцій відповідно до умов спілкування і стилю викладу.	2
Тема 6.2 Стилiстичне редагування	Стилiстичне редагування наукових текстiв. Стилiстичне редагування публiцистичних текстiв. Мовні кліше ділового стилю. Особливості перекладу текстів художнього стилю.	1

ВСТУП

Конспект лекцій. Частина 2 призначений для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти; галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 035 – Філологія, освітня програма «Германські мови та літератури» (переклад включно), перша – англійська) відповідно до робочої програми початкової дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

Метою викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є забезпечення поглибленої фахової комплексної підготовки із сучасної української літературної мови; підвищення рівня загальномовної підготовки, мовної грамотності й комунікативної, прагматичної, соціокультурної компетентностей здобувачів, що забезпечить професійне спілкування на належному мовному рівні.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є:

- формування знань про фонетичну, фонематичну, орфоепічну, графічну, орфографічну, лексикологічну, фразеологічну, лексикографічну, морфемну, словотвірну, граматичну, пунктуаційну системи сучасної української літературної мови;

- забезпечення засвоєння фонетичних, фонематичних, орфоепічних, графічних, орфографічних, лексикологічних, фразеологічних, лексикографічних, морфемних, словотвірних, граматичних – морфологічних і синтаксичних закономірностей розвитку сучасної української літературної мови;

- формування навичок оперування фаховою термінологією, редагування, корегування і перекладу наукових фахових текстів;

- виховання свідомого ставлення до української мови як мови українського народу, української нації;

- розвиток творчого мислення здобувачів.

Пропонований конспект лекцій допоможе самостійно засвоїти теоретичний матеріал курсу, перевірити отримані знання на практиці, вибудувати систему індивідуальної роботи в межах дисципліни.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4 СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

ТЕМА 4.1 СИНТАКСИС. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Синтаксис української мови: об'єкт та предмет вивчення.
2. Основні синтаксичні одиниці. Словосполучення як синтаксична одиниця. Семантико-структурні типи словосполучень.
3. Речення як основна синтаксична одиниця. Класифікація речень за комунікативними та структурно-граматичними особливостями.
4. Предикативний центр речення. Види підмета та присудка. Морфологічні способи їх вираження.
5. Другорядні члени речення, їх види та способи вираження.

1 Синтаксис української мови: об'єкт та предмет вивчення

У граматичній системі мови синтаксису належить центральне місце, оскільки у його сфері функціонують мовні одиниці, які забезпечують спілкування людей, безпосередньо співвідносячи повідомлюване з реальною дійсністю.

Термін «синтаксис» застосовують і щодо синтаксичної будови мови. **Синтаксис** (грец. *syntaxis* – побудова, поєднання, порядок) мови – це сукупність наявних у мові закономірностей, що зумовлюють побудову та функціонування синтаксичних одиниць.

Предмет синтаксису у процесі розвитку науки про мову трактували по-різному, що пояснюється об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних чинників – природа синтаксичних одиниць і особливості їх функціонування, взаємовідношення між окремими аспектами цих одиниць та їх функцій, специфіка будови певної мови. Суб'єктивні чинники – це усвідомлення важливості дослідження відповідних синтаксичних явищ, ступінь зрілості науки, традиції історичного розвитку синтаксису. Стоїки (представники філософської школи епохи еллінізму) впровадили термін «синтаксис» ще в III ст. до н. е. Основним завданням синтаксису вони вважали вивчення логічного змісту висловлювань.

Предметом синтаксису в сучасному мовознавстві є система синтаксичних одиниць, їх структура і семантика, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення тощо.

Стосовно синтаксичних об'єктів немає єдиної думки. Сучасна наука синтаксичними одиницями називає *словосполучення, просте речення, складне речення, висловлювання*. **Об'єктами** синтаксису є також *слово (лексема) і форма слова*, однак їх розглядають не тільки синтаксис, а й лексика і морфологія, тому їх характеризують лише з погляду синтаксичних властивостей. Нерідко до синтаксичних одиниць відносять і *складне синтаксичне ціле (ССЦ)*.

Останнім часом в українському мовознавстві набуває поширення вчення про *три синтаксичні одиниці – речення, словосполучення і мінімальну*

синтаксичну одиницю (компонент речення або словосполучення). Оскільки мінімальні синтаксичні одиниці переважно є компонентами, що репрезентують найвищі морфологічні одиниці (частини мови та сукупність їх форм), то синтаксис у граматичній системі мови розглядають як вищий граматичний рівень, що перебуває над морфологічним.

2 Основні синтаксичні одиниці. Словосполучення як синтаксична одиниця. Семантико-структурні типи словосполучень

Синтаксичною одиницею є елемент синтаксичної будови мови, який реалізує закономірності поєднання синтаксичних форм між собою і в якому виражається певна семантика. Основними синтаксичними одиницями виступають *синтаксичне слово, словосполучення і речення*.

Синтаксичним словом називається елементарна синтаксична одиниця, якій властиве співвідношення форми і змісту. У реченні *Нинішньої осені рано почало жовтіти листя* реалізуються синтаксичні слова *нинішньої осені + рано + почало жовтіти + листя*. Синтаксичне слово відрізняється від морфологічного, пор. *почало жовтіти* – два морфологічних слова й одне синтаксичне.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка утворюється підрядним зв'язком із двох або більше повнозначних слів: *читати книжку, дивитися фільм, цікаве оповідання, говорити схвильовано*.

Основна функція словосполучення – *номінативна* (номіс – називаю). Ця ж функція притаманна і слову. Між словосполученням і словом є багато чого спільного. **Словосполучення**, як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано.

Слово і словосполучення:

- не є комунікативними одиницями;
- позбавлені предикативності;
- характеризуються номінативною функцією;
- система форм слова і словосполучення визначена стрижневим словом;
- *виступають будівельним матеріалом для речення*.

Водночас **між словосполученням і словом** є суттєва різниця:

- у них різна кількість смислових показників;
- словосполучення є мінімальним контекстом для слова;
- у словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів;
- *словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку*.

Істотними є **відмінності між реченням і словосполученням** як синтаксичними одиницями:

- словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну;
- словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;

– словосполученню властива інтонація називання (номінативна), а реченню – повідомлення;

– словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова, пор.: *відповідь землякам, лист товариша і Зима. Пізно*;

– у словосполученні один із членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), у реченні вони координуються один щодо іншого, пор.: *квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє «ура!»*;

– у реченні наявна предикативність;

– з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок.

Не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями.

Не виступають словосполученнями:

– поєднання підмета з присудком;

– вставні слова: *Сьогодні, можливо, буде дощ*;

– аналітичні форми прикметників і дієслів (*буду говорити, більш сильний*);

– однорідні члени речення;

– напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок);

– члени речення, з'єднані приєднувальним зв'язком: *Зробили ми вже багато, а недоліки є – і серйозні* (ускладнюють семантичну структуру речення);

– фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: *жінка похилого віку, бити байдики*.

Словосполучення характеризується **граматичною формою** і **граматичним значенням**. Граматичне значення словосполучення – це відношення між головним і залежним компонентами: *зелений колір* – атрибутивне значення; *принести квіти* – об'єктне значення.

Грамаіична форма словосполучення – це синтаксична форма зв'язку і форма компонентів. В основному вона спирається на систему форм головного компонента, пор.: *лелека-вожак – кореляція; учитися на філфаці, учусь на філфаці, учимось на філфаці, учились на філфаці* і под. Та сама форма може виражати декілька відношень, пор.: *навчатися з братом* (об'єктні й обставинні відношення); *будинок біля моря* (обставинні й означальні відношення); *характеристика учня* (об'єктні відношення: характеризують учня і суб'єктні відношення: *учень характеризує*).

Типи словосполучень. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями. За характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: **1) атрибутивні, 2) об'єктні, 3) суб'єктні, 4) обставинні, 5) комплетивні, 6) апозитивні.**

Атрибутивні відношення. Атрибутивними словосполученнями виступають такі, в яких головне слово позначає **предмет**, а залежне окреслює його **ознаку**: *старанний учень, виняткова причина, красива дівчина. При*

атрибутивних відношеннях залежний компонент словосполучення в межах речення завжди є означенням.

Під час аналізу словосполучень необхідно пам'ятати, що та сама модель може виражати різну семантику. Так, словосполучення, побудовані за схемою «ім. + ім. у Р.в.», можуть реалізовувати атрибутивні й об'єктні відношення.

Означенням залежний компонент у моделі «ім. + ім. у Р.в.» виступає тоді, коли головне слово називає: 1) предмет, а залежне – особу, якій цей предмет належить: *будинок батька, зошит учня*; 2) частину предмета, а залежне – весь предмет: *сторінка зошита, дах будинку*; 3) особу, а залежне – заклад або колектив, до яких ця особа має відношення: *викладач вишу, учитель школи*; 4) сукупність предметів, а залежне – предмети, з яких ця сукупність складається: *череда корів, зграя птахів, натовп людей*; 5) опречену дію, а залежне позначає діяча: *політ космонавта, наказ директора, розпорядження декана*; 6) ознаку, а залежне – особу або предмет, яким властива ця ознака: *білизна снігу, синява неба, цікавість учнів і под.*

Об'єктні відношення. Об'єктні відношення в словосполученні виникають при такій взаємодії компонентів, коли *головне слово вимагає свого поширення об'єктом* (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): *орати трактором, схвалений урядом і под.* В об'єктних словосполученнях залежний компонент може позначати:

- прямий об'єкт дії: *вишивати рушник, співати пісню*;
- знаряддя дії: *орати землю трактором, забивати цвяха молотком*;
- дійову особу: *підтриманий учасниками*;
- співучасника дії: *розмовляти з друзями*;
- об'єкт, що зумовлює зміст головного слова: *мрію про подорож, шкодою за втраченим.*

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: *сильний духом, здібний до малювання і под.* Значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне виступає віддієслівним іменником, який співвідносний із перехідним дієсловом, що вимагає Зн.в.: *захист Вітчизни, читання книжки // захищати Вітчизну, читати книжку і т.ін.*

Суб'єктні відношення. Суб'єктні відношення наявні в словосполученнях, в яких залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча. Вони ґрунтуються на лексико-граматичній природі головного слова, яким виступає дієслово: *приїхав батько – приїзд батька, вітер розкидав – розкидані вітром, ураган знищив – знищено ураганом.* Можливий збіг в одній формі двох видів відношень – суб'єктних та об'єктних, так звана синтаксична омонімія: *характеристика учня – учень характеризує й учня характеризують.*

Обставинні відношення. Обставинні відношення – це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки).

За семантикою обставинні відношення поділяються на:

- часові: *повернутися вранці, піти пізно, приїхати через місяць*;
- просторові: *йти полем, жити в селі, перебувати на березі*;

- мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять*;
- причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір*;
- наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість*;
- означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити і под.*

Комплетивні (доповнювальні) відношення. Комплетивні (доповнювальні) відношення виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, коли головне слово вимагає смислового доповнення: *три пальми, вид спорту, склянка води, ставати червоним*. Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

Апозитивні відношення. Апозитивні відношення охоплюють такі словосполучення, в яких обидва компоненти мають тотожну частиномовну приналежність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *трава-звіробій* та ін.

Значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Так, можуть поєднуватися атрибутивні й об'єктні відношення (*миска з тиріжками, дума про тебе, написання книжки*), атрибутивні й обставинні (*мандрівка в гори, повернення з міста, позиції обабіч шосе*), об'єктні й обставинні (*припухлий від сну*).

Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова:

- **іменні**, які в свою чергу поділяються на: а) **субстантивні** (головне слово – іменник): *теплий день, дідусь в окулярах*; б) **ад'єктивні** (прикметник): *надзвичайно цікавий, червоний від сорому*; в) **нумеральні** (числівник): *двоє друзів, перший за списком*; г) **прономінальні** (займенник): *хтось із здобувачів, кожний із нас*;

- **вербальні** (дієслово): *прагнути перемоги, розмовляти з товаришем*;

- **адвербіальні** (прислівник): *далеко від рідних, звідкись з темряви*).

Типи словосполучень за ступенем злитості їх компонентів:

а) вільні, б) синтаксично зв'язані, в) фразеологічно зв'язані.

У синтаксично **вільних** словосполученнях кожний компонент виконує в реченні роль окремого члена речення: *синій зошит, прийти вчасно, добре відгукнутися* та ін.

Синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні, цілісні) словосполучення виконують роль одного члена речення. Так, у реченні *Минуло два довгих і тривожних роки* (В. Кучер) наявні цілісне словосполучення *два роки* і вільні словосполучення: *два довгих роки і два тривожних роки*.

Синтаксично вільні і синтаксично невільні (цілісні) словосполучення слід відрізнити від фразеологізмів, які за своїм значенням відповідають слову і можуть бути легко ними замінені: замилювати очі – обманювати, тримати язик за зубами – мовчати та ін.

Типи словосполучень за будовою. За будовою словосполучення поділяються на **1) прості і 2) складні**.

Просте словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох лексично-повнозначних слів: голосно співати, чекати товариша. Просте словосполучення часом може складатись з трьох або більше слів.

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. В основі складних словосполучень лежить модель абсолютно простого словосполучення.

У сучасній українській мові виділяють **три типи складних словосполучень**:

– просте словосполучення + залежне від нього окреме слово (за структурою є складним, а за семантикою – перехресно-цілісним): *врятувати життя товаришам, добре відомий у країні* (залежний від простого словосполучення компонент пояснює його загалом, а не головне слово);

– головне слово + залежне від нього словосполучення: *гідний земного щастя; хода повна гідності* (залежний компонент простого словосполучення пов'язаний з головним словом і через нього взаємодіє з центральним компонентом складного словосполучення.

– головне слово + два або три залежних слова, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення. Це здебільшого дієслівні словосполучення, тому що дієслова здатні поширюватися кількома словоформами, пор.: *всунути нитку в голку; вкинути листа у скриньку; вбити цвях у стінку*.

Види підрядного зв'язку в словосполученні. У словосполученні реалізується підрядний прислівний синтаксичний зв'язок. Йому притаманні такі синтаксичні форми: *узгодження, кореляція, керування та прилягання*.

Узгодження. Узгодженням є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово узгоджується у всіх можливих формах з головним: *красиве місто* (залежне слово *красиве* узгоджується з головним *місто* у формах роду (середній), числа (однина), відмінка (називний)).

За повнотою узгодження поділяється на **повне і неповне**. При повному узгодженні наявне узгодження у всіх можливих формах (*тепла осінь* (залежне слово *тепла* узгоджується з головним *осінь* у формах роду (жіночий), числа (однина), відмінка (називний))). Неповне узгодження наявне в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *нові кімнати* (відсутнє узгодження в роді).

Кореляція. Кореляція є такою синтаксичною формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, що реалізується між двома повнозначними словами однієї частини мови і при якій залежне слово корелює з головним у всіх можливих граматичних формах: *народ-творець, студент-відмінник* (обидва слова є іменниками, їм притаманні тотожні граматичні форми роду (чоловічий), числа (однина) і відмінка (називний)).

За своїм виявом кореляція поділяється на **повну і неповну**. При повній кореляції наявне співвідношення у всіх можливих формах (*льотчик-космонавт* (залежне слово *космонавт* корелює з головним *льотчик* у формах роду

(чоловічий), числа (однина), відмінка (називний). Неповна кореляція постає в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *дівчина-агроном* (відсутнє узгодження в роді).

Керування. Керуванням є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово набуває тієї граматичної форми, якої від нього вимагає головне слово: *читати книгу, підійти до батька*.

За своїм потенціалом керування поділяється на **сильне, напівсильне і слабе**.

Сильним виступає таке керування, що реалізується в тому випадку, коли головне слово виражене:

- перехідним дієсловом: *пізнати істину, прочитати лекцію*;
- віддієслівним іменником, що утворений від перехідного дієслова: *вишивання рушника, читання книги*;
- префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції такого самого прийменника: *наступити на рушник, відійти від батька*;
- префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції певного прийменника: *перескочити через перелаз, перейти через дорогу*;
- предикативним прикметником типу *гідний, спроможний*: *гідний подиву, спроможний на перемогу* та ін.

Напівсильним є таке керування, при якому залежне слово реалізує адресатну семантику і його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *подарувати дитині іграшку, розповідати казку учням*.

Слабким виступає керування в тому разі, коли залежне слово реалізує інструментальну семантику і його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *збирати урожай комбайном, вишивати рушник голкою*.

При керуванні залежне слово може змінювати і не змінювати свою граматичну форму. За цією особливістю розрізняють варіативне і неваріативне керування, пор.: *зустріти колегу* (неваріативне) і *випити води / воду, вивчити віри / віриша* (варіативне).

За специфікою реалізації синтаксичної позиції залежного компонента керування поділяється на **пряме й опосередковане**. Прямим є керування в тому разі, коли залежне слово підпорядковане головному безпосередньо: *відвідувати заняття, переглянути конспект*. При опосередкованому керуванні залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника: *поглянути на поле*.

Керована форма обов'язково зберігає предметну (субстанційну) семантику: *орати землю, привітатися з батьком*. Якщо форма втрачає субстанційну семантику, то вона є прилеглою: *зошит (чий?) учня, квіти (які?) в росі*.

Прилягання. Прилягання – така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово прилягає до головного слова за своїм змістом: *насторожено відповідати, слухати вечорами.*

За морфологічними особливостями прилягання поділяється на **власне прилягання і відмінкове прилягання**. При власне-приляганні залежне слово виражається формами інфінітива, прислівника і дієприслівника: *бажання вчитися, обережно відступати, стрільба лежачи.*

До відмінкового прилягання належать різні вияви поєднання відмінкових або прийменниково-відмінкових форм у вторинних функціях – атрибутивній або обставинній: *учитель (який?) школи, шафа (яка?) для книжок і розташуватися (де?) в лісі, зустрітися (де?) біля театру*. При атрибутивній функції можлива заміна неспеціалізованої відмінкової бо прийменниково-відмінкової форми спеціалізованою прикметниковою, пор.: *учитель школи* → *шкільний учитель, шафа для книжок* → *книжкова шафа*, а при обставинній функції – спеціалізованим прислівником: *розташуватися в лісі* → *розташуватися тут /там, зустрітися біля театру* → *зустрітися тут / там.*

3 Речення як основна синтаксична одиниця. Класифікація речень за комунікативними та структурно-граматичними особливостями

Синтаксис – насамперед наука про будову речення, про його складові елементи та способи їх поєднання. Речення є кінцевим продуктом дії мовної системи. В ієрархічній системі мови воно знаходиться на вершині піраміди, утвореної мовними одиницями.

Речення ■

Словосполучення ■/■

Слово ■/■/■/■

Морфема ■/■/■/■/■

Синтаксис вивчає як речення і словосполучення, так і слова (словоформи) з погляду їх функціонування в складі синтаксичних конструкцій та поєднання у ці конструкції.

Основною синтаксичною одиницею є **речення**, в якому реалізуються усі потенції синтаксичного слова і словосполучення. **Речення** – синтаксична одиниця, що побудована за усталеним зразком (*структурною схемою*), виражає відносно закінчену думку або певну емоцію і виступає основним засобом комунікації. Простий набір слів речення не утворює.

Основна **функція речення** – бути мінімальним засобом мовної комунікації. Усі інші структурні одиниці мови не здатні самотійно вживатися у мовленні. Слово *осінь* як одиниця словника називає певну пору року, вказаний іменник – не більше, ніж мовне вираження поняття «осінь».

Отже, **речення** – побудована за певною структурною схемою синтаксична конструкція, що характеризується предикативністю та служить мінімальною одиницею мовленнєвої комунікації.

На тісний зв'язок між реченням та судженням указував В. Виноградов: «Речення – головний засіб формування, вираження та повідомлення думки».

Складне речення не виступає окремою одиницею, а є **комбінаторним варіантом речення**, тому що його частини структурно дорівнюють **простим реченням**.

Основними **ознаками** речення є:

- предикативність (відношення змісту речення до об'єктивної дійсності);
- відтворюваність (речення утворюється за усталеним зразком);
- порядок слів (властивий усталений порядок слів);
- інтонаційне оформлення;
- членованість (речення членується на окремі компоненти, крім нечленованих);
- смислова завершеність;
- структурна організованість;
- модальність та ін.

Диференціація речень за власне модальністю (відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту). Розрізняють сім модальних значень: 1) розповідність, 2) питальність, 3) спонукальність, 4) бажальність (оптативність), 5) умовність, 6) ймовірність, 7) переповідність.

Розповідність. Загальний зміст речення у всіх його планах подається як беззастережно відповідний відображуваній чи зображуваній ним дійсності: *Тихесенько вечір на землю спадає*.

Розповідні речення легко членуються на групу підмета і групу присудка, є найпоширенішими в українській мові і вживаються в усіх стилях мовлення. У кінці розповідного речення ставиться крапка – розділовий знак, що позначає на письмі паузу і визначає синтаксичний тип речення – розповідне.

Заголовки також виступають здебільшого розповідними реченнями, але за правилами сучасної української пунктуації розділовий знак у кінці таких речень не ставиться. Це стосується також і назв установ, закладів, організацій, написів на етикетках тощо.

Питальність. Модальне значення питальності становить собою вимогу підтвердження чи заперечення відповідності загального змісту речення зображуваній або відображуваній ним ділянці дійсності чи з'ясування якогось істотного моменту відповідної ділянки дійсності. Питальні речення поділяються на:

– **власне-питальні** – це речення, в яких мовець спонукає адресата відповісти на запитання: *Хто ви, звідки і як зветесь?* (Б. Олійник). *Чом у тебе очі сині?* (Б. Олійник);

– **питально-стверджувальні** – це речення, що містять і питання, і відповідь на нього: *Я вранці голос горлиці люблю?! (Л. Костенко). Може, я й справді мудрішати став?* (Б. Олійник);

– **питально-заперечні** – речення, в яких по суті заперечується висловлене в самому питанні: *Хіба можна так недбало ставитися до своїх обов'язків?* (П. Загребельний);

– **питально-риторичні** – речення, на висловлене питання яких не вимагається відповіді: *Як тебе не любити, Києве мій?* (Д. Луценко). *Що може бути сумніше за погибель народу?* (О. Довженко);

– **питально-спонукальні** – речення, в яких простежується спонукування співрозмовника до певної дії: *А може далі зі мною поїдеш?* (С. Лукач).

Окремо стоять речення, в яких виражаються ті чи інші емоції – **емоційно-питальні**: *Чи десь зустріну, чи десь побачу я долю свою?!* (Г. Чупринка).

Спонукальність. Модальне значення спонукальності становить адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу такої дії чи поведінки, яка забезпечила б відповідність між основним змістом спонукального речення й дійсністю.

Основним синтаксичним засобом вираження спонукальності є форми **наказового способу дієслова**, які є синтаксичним центром самостійного простого, предикативної частини складнопідрядного чи складносурядного речення, а при значенні 3-ї особи – форма дійсного способу із **спонукальною часткою (хай, нехай)**: *Не співайте мені пісні сеї. Ти скажи, про що ти думаєш у цю мить?* Спонукальні речення можуть бути з підметом: *Ти шуми, буяй, розбуди в моїй душі горіння, погаси всі квиління!* (В. Чумак); або із звертанням: *Боже великий, єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням Ти її осіни* (О. Кониський).

3-поміж спонукальних речень особлива експресія властива неповним еліптичним реченням та квазі-реченням (несправжні, уявні): *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок). *Геть! Цить! Гайда!*

Бажальність. Модальне значення бажальності полягає у вираженні бажання мовця щодо здійснення основного змісту речення. Основними засобами вираження бажальності є **умовна форма дієслова або інфінітивна форма з часткою би (б)**.

Засобами вираження бажальності є також частки **б, би, аби, щоб, коб(и), бодай, нехай, хай (у бажальній функції), хоч би, хоча б, коли б, якби**: *Лечу до сяйва крізь ніч... Долетіть, долетіть би мені* (В. Сосюра). *Коли б уже хутче поїхати, покинути!* (Марко Вовчок). *Коли б не було дощів* (М. Коцюбинський).

Умовність. Модальне значення умовності містить у собі вказівку на те, що відсутня в момент мовлення відповідність основного змісту речення дійсності могла б мати місце за певної умови, конкретно визначеної чи не визначеної в змісті самого речення. Основним засобом вираження умовності є **умовний спосіб дієслова, зрідка інфінітив з часткою би (б)**, пор.: *Зробили б, якби був час. Зробили б, та не було часу. І зовсім забулось би, перемололось* (О. Гончар). *Пішов би в вогонь і воду* (О. Гончар).

Ймовірність. Модальне значення ймовірності складається із семантичних відтінків припущення, можливості, ймовірності і недостатньої ймовірності. Усі ці відтінки передаються за допомогою спеціальних модальних елементів: **мабуть, певне, ніби, либонь, десь, чи не, ледве не, навряд (чи) та ін.**, пор.: *Щось наче я її вже давно не бачив і не пригадаю* (В. Самійленко). *Либонь у них діло уже покінчено* (Панас Мирний).

Переповідність. Модальне значення переповідності супроводжує певний зміст таких речень, у яких висловлюється вияв не особистого досвіду мовця, його переконання, а переказуються спостереження, умовисновки інших осіб. Переповідні речення в сучасній українській мові оформлюються за допомогою модальних часток типу *мовляв, буцім, буцімто, нібито, начебто і под.*, що в реченні відокремлюються: *Дівчина прийшла, мовляв, тільки переконатися в усьому (Марко Вовчок).*

Стверджувальність/заперечність. За співвідношенням висловленого в реченні з об'єктивною дійсністю та відповідності / невідповідності висловленого їй речення поділяються на стверджувальні та заперечні.

Стверджувальні речення виражають ствердження того, що існує в об'єктивному світі: *На озері на чистому, в пустині, Самотній лебідь білий жив (О. Олесь). Журавлі ключем летять і рукою нас манять (Г. Чупринка).* Стверджувальними можуть бути розповідні, питальні, спонукальні, бажальні та інші речення, пор.: *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час недолі?! (О. Олесь). У моєму серці билося твоє (Л. Костенко). Котяться хвилі і грають, Сиплють на берег піски (О. Олесь).*

У заперечних реченнях заперечується та чи інша ознака. З-поміж заперечних речень виділяються: 1) загально-заперечні, в яких заперечується ознака предмета, виражена присудком: *Не спиняй думок крилатих, Хай летять в світи: Безліч дивних див угледити їх очима ти (О. Олесь);* 2) частково-заперечні, в яких заперечується не присудок, а будь-який інший член речення: *Не все те золото, що блищить (Нар. тв.).*

Типи речень за експресією. За характером експресії речення поділяються на: 1) **окличні** та 2) **неокличні**.

Неокличними називаються речення, в яких відсутня емоційно-експресивна насаженість: *Знову ранок наступає.*

Окличними можуть бути речення будь-якого різновиду. Оклично-розповідні речення виражають емоційно-піднесене ставлення до явищ дійсності: *Свист! Летить по Україні, летить з моїм серцем! (Т. Осьмачка).*

Питально-окличні речення висловлюють питання з відповідним емоційно-експресивним забарвленням: *Де ти блукав, і де ти ходив, і де сьогодні тебе віднайти?! (В. Герасим'юк).*

Спонукально-окличні речення виражають емоційне забарвлення спонукування: *А казали ж боги, А казали ж бо – не озирайтесь! (О. Матушек)* та ін.

За особливостями вираження предикативного зв'язку та граматичної основи речення поділяються на **односкладні і двоскладні**.

Односкладними є речення, в яких граматична основа виражається одним головним членом, що за своїми особливостями наближається до підмета або присудка двоскладного речення: *Вчись у природи творчого спокою в дні вересневі (Є. Плужник).*

До **двоскладних** належать речення, в яких предикативний зв'язок виражається стосунками двох головних членів – підмета і присудка, між якими реалізується реченнєвотвірний предикативний синтаксичний зв'язок: *Вишиває осінь на канві зеленій золоті квітки (О. Олесь)*.

За **особливостями мовленнєвої реалізації / нереалізації обов'язкових головних і другорядних членів речення** поділяються на **повні і неповні**. До неповних належать такі речення, в яких відсутній один або більше обов'язкових головних або другорядних членів речення, пор.: *Сніг вкрив... Скрізь все забіліло (В. Підмогильний)*.

Особливості наявності/відсутності другорядних членів речення постають підставою для розмежування **поширених і непоширених** речень.

Непоширеними виступають речення з вираженим власне-предикативним мінімумом, тобто за умови вираження тільки головних членів речення: *Схилився явір (Б.-І. Антонич)*.

Поширеними є речення з послідовно вираженими другорядними членами речення: *Променем сонця я хочу світити в людській оселі (Д. Павличко)*.

За **ознаками структурного вираження предикативного зв'язку речення** поділяються на **членовані та нечленовані** (квазіречення).

Нечленованими є речення, що складаються з одного слова або словосполучення. В таких реченнях не можна виділити окремих компонентів речення.

Членованими виступають речення, в яких наявні формальні виразники предикативності і в складі яких виділяються окремі члени речення, пор.: *Ах, як це здорово – не думати, не ждати, А друг уже на танок твій збіга (І. Світличний). Спасибі вам, що вірили мені. Я вас люблю. Спасибі вам. Люблю. (В. Коротич)*.

4 Предикативний центр речення. Види підмета та присудка. Морфологічні способи їх вираження

В реченні слід розмежовувати **обов'язкові і факультативні** члени речення. **Обов'язковими** є члени речення, які виражають семантику **суб'єкта й об'єкта** за умови семантичної недостатності **дієслова-предиката** типу *накрив → землю*.

Членом речення називається слово (синтаксичне слово), що виконує в реченні певну синтаксичну функцію, зумовлену його відношенням до інших слів у реченні. **Член речення – це найменша синтаксична одиниця**.

Розрізняють **головні і другорядні члени речення**. До головних членів речення належать **підмет і присудок двоскладного речення та єдиний головний член односкладного речення**.

Предикативний (лат. praedicatum – сказане) **центр** – це підметово-присудковий центр як основа речення.

Підмет і присудок як головні члени речення. Підмет і присудок ще називають головними членами речення або граматичним центром, граматичною основою речення.

Найпереконливішим є розгляд підмета і присудка як взаємозумовлених членів речення.

Для підмета властиві такі **кваліфікаційні ознаки**: 1) входить до структурної схеми речення; 2) є носієм предикативної ознаки; 3) в типових випадках співналежить з суб'єктною позицією (семантико-синтаксичний аспект); 4) виражається спеціалізованою відмінковою формою (Н.в. іменника, займенника тощо); 5) перебуває в двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; 6) поєднується з присудком координацією; 7) є носієм теми.

Особливості реалізації підмета. Підмет означає предмет, якому з боку присудка приписується предикативна ознака. Підмет є завжди означуваним і виступає в двоскладному реченні носієм ознаки.

За будовою підмет буває простим і складеним (ПП, СП). Діапазон вираження простого підмета надзвичайно широкий, пор.: 1) іменник: *Минає ніч. Зоріє схід* (М. Бажан); 2) прикметник: *Стане дійсним неможливе, що не снилося і в снах* (М. Рильський); 3) числівник: *Шостий пішов на посадку* (В. Собко); 4) займенник: *Я закоханий палко, без міри, у небачену вроду твою* (В. Симоненко); 5) ціле речення: *«Все в ім'я людини! Все для блага людини» – ось наша найвища мета* (О. Донченко) тощо.

Складений підмет є єдністю слів, які утворюють сполучення слів чи окреме речення, здатне предикативно означатися присудком у структурі граматичного центру двоскладної будови: *Серпень з вереснем тискають один одному правиці* (М. Рильський).

Складений підмет може реалізовувати також семантику вибіркості: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (І. Франко); кількості: *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А. Малишко).

Присудок як граматична категорія. Присудок виступає організаційним, композиційним і смисловим центром речення і виражає два значення: 1) конкретне, лексичне (дію суб'єкта, його ознаку, стан, родове поняття тощо); 2) граматичне – віднесеність предмета, що конкретизується, до дійсності. Лексичне і граматичне значення можуть поєднуватись в одній лексемі або поширюватись в інших лексемах, пор.: *Він учителював // Він був учителем; Вода синіє // Вода стає синьою.*

Граматичне значення присудка включає: 1) віднесеність ознаки до суб'єкта; 2) значення часу; 3) комплекс модальних значень. Як головний член речення присудок характеризується такими диференційними ознаками: а) належність до структурної схеми речення; б) є носієм предикативності; в) при прямому порядку слів є носієм «нового» (реми); г) спеціалізованою формою вираження виступає дієслівно-відмінювана форма; д) постає основним виразником предиката (семантико-синтаксичний аспект); е) перебуває з підметом у предикативному зв'язку; ж) при прямому порядку слів займає

позицію після підмета. Присудок є однією з визначальних граматичних категорій формального рівня речення.

Присудки поділяються: **1) за будовою (простий, складений, складний (подвійний) і 2) за морфологічною реалізацією структури (дієслівний та іменний).**

Простий присудок. У простому присудку поєднуються основне і граматичне значення в одному компоненті. Різновидами простого присудка виступають: а) особово-дієслівний; б) нульовий; в) інфінітивний; г) вигуківий. Їх виділення і диференціація ґрунтується на морфологічному вираженні та їх формальній репрезентації.

Найпоширенішим в українській мові виступає **особово-дієслівний простий присудок**: *Тільки сонце на просторі ле палючий промінь свій (Б. Грінченко). А ми будем тую правду сіяти в народі (П. Куліш).* Засобом реалізації простого дієслівного присудка виступає відмінювана дієслівна форма: *Мою ходу ніхто не спинить (Є. Летюк).* Простий дієслівний присудок може ускладнюватися частками, повторами та ін.: *Ідуть хлопці та знай жартують.*

Особливої уваги потребує **нульовий присудок**. Його показником виступає в реченні обставина місця, виражена відповідним прислівником або іменниково-прийменниковою конструкцією, пор.: *Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі (О. Довженко).* Речення з нульовим присудком виступають варіантними виявами речень з ненульовим присудком, напр.: *Діти біля лісу // Діти граються біля лісу.* У мовленнєвому плані такі речення є еліпсованими реченнями-висловленнями.

Інфінітивний присудок у сучасній українській літературній мові мало репрезентативний, він поширений здебільшого в конструкціях розмовного типу: *А ми тікати (А. Яна).*

Складений присудок. Складений присудок – це сполучення повнозначного слова з дієсловом-зв'язкою. Залежно від морфологічного вираження повнозначної частини мови розрізняють: а) дієслівний складений присудок, б) іменний складений присудок.

Складений дієслівний присудок. При розгляді дієслівного складеного присудка особливо важливим є розуміння ролі зв'язки, функцію якої можуть виконувати:

– дієслова (*починати, продовжувати, закінчувати, припиняти* і под. – позначають певний етап перебігу дії): *Студенти закінчували малювати;*

– дієслова (*хотіти, наміряться, мусити* – виражають волевиявлення): *Хлопчик намірився зайти до бабусі;*

– предикативні прикметники (*повинен, здатний, схильний, зобов'язаний та ін.*): *Кожен з нас повинен шанувати рідну домівку;*

– фразеологізми модальної семантики: *мати змогу, бути в змозі, мати право, не в силі (Хлопець дав згоду співати в хорі).*

Складений дієслівний присудок може ускладнюватися і в такому разі він складається з трьох компонентів. Ускладнення відбувається за рахунок поєднання лексем фазової, модальної і предикативної семантики, в силу цього поєднуються два інфінітиви: *Сьогодні ми повинні почати працювати о 8-ій годині.*

Складений іменний присудок. Складений іменний присудок за морфологічними типами значно розмаїтіший, ніж складений дієслівний. У складеному іменному присудку треба розрізняти: 1) власне-присудкові форми (спеціалізовані для вираження присудковості – це форми Н., О., Зн. в. без прийменника і Зн.в. з прийменником за, Р.в. ознаки, транспонованої із атрибутивної функції в предикативну), напр.: *Весна стояла суха й вітряна (М. Коцюбинський). Вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життя (Ю. Яновський). Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за тайну (М. Рильський).*; 2) невластне-присудкові форми, пор.: *Того року трави і пшениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні (М. Стельмах).* Найчастіше невластне-присудковими бувають форми М.в.

Диференціація допоміжних дієслів-зв'язок на неповнозначні, напівповнозначні та повнозначні розкриває їх специфіку у структурі присудка як аналітичних компонентів. До неповнозначних належить найбільш абстраговане дієслово-зв'язка **бути**, до якого наближаються **становити, складати**: *Присудок є одним із двох головних членів речення.*

Напівповнозначні – це такі лексеми, які частково зберігають лексичне значення. До них належать дієслова зі значенням буття, волевияву, збереження стану або переходу із одного стану в інший: **вважатися, видаватися, виявлятися, доводитися, залишатися, зоставатися, здатися, зватися, іменуватися, називатися, правити, прикидатися, робитися**. Вони виражають: а) постійність ознаки: *доводитися: Він мені доводився братом;* б) якісну зміну ознаки: **ставати, робитися**: *На сході ширшою ставала червоно-рожева смуга;* в) динаміку ознаки: **здаватися, виглядати**: *Дрібним і мізерним видалось йому теперішнє захоплення фізикою.*

Повнозначні дієслова в ролі допоміжних повністю зберігають своє значення і тільки в межах певної конструкції реалізують свій допоміжний потенціал: *Микола пішов на фронт рядовим, а повернувся сержантом (А. Яна).* Одним із складних випадків розмежування функціонування іменниково-прийменникових конструкцій є форми М. в. Форма М. в. виступає іменною частиною тоді, коли виражає: 1) внутрішній стан людини (захоплення, уподобання, ступінь вияву її можливостей): *Він у напрузі. Я у захопленні;* 2) внутрішній зміст предмета: *Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа (О. Гончар);* 3) рід діяльності: *Батько в саперах. Товариш у хіміках. Брат у партизанах;* 4) ознаки зовнішнього стану, якісної характеристики, наявності в предмета тієї чи іншої риси: *Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості (Ю. Яновський). Брат у*

мандрах (такі сполуки синонімічні дієсловам, пор.: *у сварці – сваряться, у мандрах – мандрує, у роз'їздах – роз'їжджає, у дружбі – дружить* і под.).

Складний присудок. У сучасній українській мові вирізняються три типи таких присудків: 1) допоміжне дієслово + дієслово-зв'язка + + предикативний член: *бажав стати інженером*; 2) допоміжне дієслово + + перший інфінітив + другий інфінітив: *мусив перестати читати*; 3) дієслівна зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив: *був змушений повернутися*.

Складний присудок складається з двох повнозначних компонентів: дієслова й імені. У функції першого можуть виступати дієслова: 1) руху: *йти, бігти, ходити, тікати, рушати, їхати* (*Я зайшов сюди безвинний (Ю. Мушкетик)*); 2) тимчасового перебування в стані: *стояти, сидіти, лежати, спати, чекати* (*А люди ще стояли стривожені (А. Яна)*); 3) зі значенням переходу в інший стан: *прокинутися, стати, рости, народитися, зупинитися, впасти*; 4) на позначення типу діяльності, існування: *жити, працювати, слухати* (*У ці дні всі в'язні жили в чеканні зустрічі з новими політв'язнями (М. Руденко)*); 5) мовлення: *сказати, заговорити, промовити, провідати, питати, доповідати*: *Дівчина заговорила першою (Марко Вовчок)*.

5 Другорядні члени речення, їх види та способи вираження

У сучасній лінгвістиці наявні три різновиди кваліфікації членів речення: 1) одні вчені обстоюють традиційний погляд на головні і другорядні члени речення; 2) другі повністю заперечують традиційний підхід до визначення членів речення; 3) треті доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх, тим самим деякою мірою згладжують суперечливі місця. Найчастіше традиційна класифікація (**підмет, присудок, додаток, означення, обставина**) доповнюється іншими членами речення (**детермінант, дуплексив, предикативне означення** і под.).

Граматичні категорії другорядних членів речення. Основна відмінність між головними і другорядними членами речення визначається їх значущістю в побудові речення: головні члени обов'язкові для структурної схеми, другорядні члени в двоскладних / односкладних реченнях структурно переважно є факультативними.

Означення. Це другорядний член речення, який позначає ознаку предмета і відповідає на питання: *який?, яка?, яке?, які? чий?, чия?, чиє?, чий?* Основна семантика означення охоплює значення ознаки: 1) якісної: *улюблена справа, солов'їна пісня*; 2) за дією: *виконана справа, молота мука*; 3) дії за її суб'єктом: *політ льотчика, наказ командира*; 4) предмета за його стосунками до іншого предмета: *човен із парусом, чай із лимоном*; 5) предмета за матеріалом: *будинок із цегли, плаття із ситцю*; 6) за належністю: *моє село, пісня солов'я, серце матері, хата батька*; 7) предмета за місцем: *будинок у лісі, приміська зона*; 9) за часом: *травнева ніч, дощ у липні*.

Усі означення поділяються на **узгоджені та неузгоджені**.

Узгоджені означення. Узгоджені означення виражаються словами, що потенційно узгоджуються у відмінку, роді, числі, зокрема повними прикметниками та дієприкметниками, займенниковими прикметниками, порядковими числівниками. Такі означення виражаються: 1) прикметниками: *Даруйте радощі мої і клопоти мої – весняні ручаї* (В. Стус); 2) дієприкметниками: *Сірі води густо спливали з сірого неба на посірілу землю* (М. Коцюбинський); 3) займенниками: *Ах, як він мить оцю зустрів!* (А. Малишко); 4) порядковими числівниками: *На моїх очах перші сніги зійшли* (Леся Українка); 5) кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного: *Тут розгорнулися науково-дослідні ділянки двох класів сільської школи* (З газ.).

Узгоджене означення із залежними від нього словами є поширеними. Вони виражаються прикметниковими (прикметник із залежними словами) і дієприкметниковими (дієприкметник разом із залежними словами) зворотами: *Куці, красиві від вранішньої роси, ніжно посміхалися* (О. Слісаренко). *Ген килим, витканий із птиць, летить над полем* (Л. Костенко).

Неузгоджені означення. Неузгоджені означення виражаються:

– іменником у Р.в. без прийменника: *Нові квітки на килимах рука дівчини вишиває* (М. Рильський);

– іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: а) у род. відмінку з прийменниками з (із), до, від, з-під, без, для, біля, проти: *Шафа для одягу ховалася в кутку* (В. Собко); б) у Зн. в. з прийменником на, у(в): *Серед майдану стояла прездорова сахарня на чотири поверхи* (І. Нечуй-Левицький); в) в О. в. з прийменниками з, під: *Вгорі висіла лампа під жовтогарячим абажуром* (В. Собко); г) у М. відмінку з прийменниками по, у (в), на: *За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (О. Гончар);

– присвійними займенниками його, її, їх (зв'язок прилягання): *Його хата була праворуч*;

– інфінітивом: *Рідко в кого з'являлось бажання виходити опівдні без діла*;

– прислівником: *Дорога ліворуч була небезпечною*;

– дієприслівником: *Змагання з стрільби лежачи завжди збирало багатьох його прихильників*;

– синтаксично нерозкладним сполученням іменника у непрямому відмінку з залежними від нього словами: *Науковець ботанічного саду показав на рослину*.

З метою розмежування додатків та неузгоджених означень можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення:

– заміну неузгодженого означення узгодженим: *сік яблуні* → *яблучний сік*; *шапка брата* → *братова шапка*;

– перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком: *шепіт трави* → *трава шепотить*, *сум матері* → *мати сумує*;

– перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком давати: *вогонь багаття і багаття дає вогонь, світло від лампи і лампа дає світло, тінь від абажура і абажур дає тінь*;

– перетворення неузгодженого означення в поширене узгоджене означення чи в підрядне означальне речення: *тепло багаття і тепло, що йде від багаття; плаття з шовку і плаття, що пошите з шовку; кава з молоком і кава, що приготовлена з молоком*.

Прикладка – це другорядний член, який виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами з метою його визначення, уточнення або пояснення (відповідає на ті ж питання, що й означення). Прикладка може означати:

– характеристику особи: а) за професією, родом занять: *лікар-невропатолог, дідусь-шахист*; б) за національною належністю: *дівчина-туркменка, хлопець-грузин*; в) за соціальним походженням: *юнак-робітник, дівчина-орендаторка*; г) за місцем проживання: *жінка-киянка*; д) за віком: *дитина-немовля, хлопець-підліток*; е) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички*;

– родову назву при видовій: *Дніпро-річка, Київ-місто*;

– видову назву при родовій: *трава звіробій, місто Харків*;

– якісну характеристику особи або предмета: *юнак-богатыр, дуб-велепень*.

Прикладка може виражатися:

– іменником: *професор Коваленко, хлопці-запорожці, багач-дукач*;

– субстантивованим словом: *жінка-вчений*.

Головним словом найчастіше виступає:

– іменник: *хлопець-молодець, дівчина-красуня*;

– субстантивований прикметник: *про найголовніше – життя*; в) займенник: *вони, поети, всім відомі*.

Прикладка може стосуватися й опущеного члена речення: *Чи бач, де заховалася пустунка?* Здебільшого прикладка постає постпозитивною: *Вітаю тебе словом-привітом; сорока-зłodійка; дуб-гігант* тощо.

Прикладка може бути **непоширеною і поширеною**: *зупинка «Вулиця Шекспіра», станція «Великі луки», пароплав «Тарас Шевченко», лозунг «Працюймо чесно!»*.

За ступенем ускладнення поширена прикладка поділяється на **невідокремлену і відокремлену**: *Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером (О. Довженко). Ми, студенти університету, пишаємося своїм навчальним закладом*.

Критеріями розрізнення прикладки й означуваного слова є:

– прикладка конкретніша від головного слова: *Шевченка глибоко радувала зустріч з селянином-кріпаком (П. Жур)* (селянин який? кріпак);

– власні назви неістот (назви гір, рік тощо) є прикладками до загальних назв: *Село Троянівка гніздиться в долині (Григорій Тютюнник)*;

– у словосполученнях, які складаються із загальної назви і власного імені, побатькові, прізвища людини, прикладкою є власна назва: *Професор Буйко й собі завернув на шпиль Володимирської гірки (Я. Баш) (професор який? Буйко)*.

Від прикладок слід відрізнити **неприкладкові сполучення**, що також пишуться через дефіс, зокрема складні слова: *рута-м'ята, хліб-сіль*. Основною ознакою прикладкового словосполучення є його співвіднесеність з одним поняттям: і прикладка, і пояснюваний іменник є різними назвами одного предмета: *народ-борець, жінка-мати*.

У сполученнях неприкладкового характеру компоненти означають два різні предмети і виступають як рівноправні, тобто сурядні, елементи певної єдності і тому між ними можна поставити сполучник єднальності *і*.

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет, на який переходить дія або який доповнює уявлення про предмет. Відповідає на питання непрямих відмінків. Додаток може позначати:

– об'єкт: а) переходу дії: *Дівчина вчить віри*; б) почуття, думки, мовлення, мислення, бажання: відчувати сором, сподіватися успіху; в) якості чи властивості: повне зоряних багатств; г) володіння, передачі і присвоєння: *Мати продавала квас (П. Панч)*;

– суб'єкт стану: *Софійку аж тіпало від образи та злості (А. Дімаров)*;

– адресат дії: *подарувати матері, віддати товаришеві, повернути сусідові*.

Прямий додаток. Прямим називається додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія: Важко їй слухати ці суворі слова. Прямий додаток завжди реалізується тільки при перехідному дієслові у формі Зн.в. Прямий додаток може означати об'єкт: 1) фізичної дії: перекопати город, обстругувати дошку; 2) сприйняття: побачити дівчину; 3) почуття: відчути тепло; 4) мислення: уявляти перспективу.

При дієсловах руху прямий додаток може означати просторовий об'єкт: *проїхати степ, пролетіти море, пропливти океан*.

Прямий додаток виражається: 1) іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими в ролі іменників, у Зн.в. без прийменника, а також сполученням кількісного числівника чи іменника з кількісним значенням у Зн.в. з іменником у род. Або Н.в.: *Мохнатий джміль із будяків червоних спиває мед (М. Рильський). Дівчина підійшла до кіоска і купила два часописи*; 2) іменником, займенником, субстантивованим словом у Р.в. без прийменника: а) якщо при дієслові-присудку є заперечна частка не: *Соняшники зовсім не ворухнуться й нікуди не повертають голів (Ю. Яновський)*; б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину: *Мама попросила сина купити хліба*; в) якщо паралельна форма Зн.в. можлива: *Оля купила олівця і Оля купила олівець*; г) якщо іменник позначає назву істоти і залежить від головного члена безособового речення: *Чомусь аж шкода мені зробилося цієї рослини (А. Яна)*.

Непрямий додаток. Залежачи від неперехідного дієслова, цей додаток може означати предмет, на який безпосередньо спрямовується дія: *диригувати*

оркестром, командувати взводом. Визначальним для непрямого додатка є вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного. Розрізняється два різновиди непрямого додатка: **прийменниковий та безприйменниковий.**

Безприйменниковий непрямий додаток. Безприйменниковий непрямий додаток може виражатися: 1) Р. в.: *домогтися успіху*; 2) Д. в.: *вторити товаришеві, кланятися матері*; 3) О. в.: *оволодіти наукою, керувати школою.*

Семантично безприйменниковий непрямий додаток може виражати:

– знаряддя дії: *рубати сокирою, різати пилюкою*;
– міру місткості: *діжка меду, ложка цукру*;
– об'єкт: а) зіставлення: *вищий батька*; б) навчання: *навчатися співу*; в) уникнення: *Вона боялась Підпарі (М. Коцюбинський)*; г) міри наявності: *вистачати волі*; д) наділення: *нагородити медаллю, оснащувати озброєнням*; е) вживання: *харчуватися продуктами*; ж) обміну: *обмінюватися телеграмами, перекидатися м'ячем.*

– діючий предмет: *небо вкрилося хмарами*;

– суб'єкт дії, стану: *не віриться мені*;

– особу чи предмет, на яких спрямоване почуття: *зрадів другові*;

– адресата дії: *Організація доручила Валентиніві скласти радіоприймач.*

Прийменниковий непрямий додаток. Непрямий додаток за своїм семантичним спрямуванням може позначати:

– об'єкт: а) ставлення, піклування: *З якою пристрасстю він сперечався про діло кровне – про літературу! (М. Рильський)*; б) розумової діяльності: *Ніби несе велика вода до водоспаду, мені годі думати про врятування (Ю. Яновський)*; в) чуттєвого сприйняття: *Правда, смішно вірити й любить, Правда смішно з квітів милуватись (М. Рильський). Не дивись на березу плакучу (Леся Українка)*; г) дотику: *Стираюсь на плече товариша, і поволі стає краще (А. Яна)*; д) досягнення: *Ми йдемо, ми дійдемо до мети (В. Сосюра)*; е) доповнення: *Я приєднуюсь до них і додаю голоса до їхньої пісні (Ю. Яновський)*; ж) спрямування: *До неї засміялася русява голівка з мигдалевими очима і кучерями (П.Панч)*; и) висміювання: *Хвиля вже далеко летить і над лозами глузує (О.Олесь)*; к) праці, мислення: *Ох, мав він над чим думати. (Леся Українка)*;

– соціативність: *З ними, з цими людьми він уже пройшов сотні кілометрів (О.Гончар).*

Інфінітивний додаток. Це додаток, виражений неозначеною формою дієслова. Виділяється кілька груп дієслів, з якими поєднується додаток у формі інфінітива. Це дієслова, що означають:

– бажання, прагнення суб'єкта виконати дію: *хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відважитися: Полк саме готувався форсувати річку (О. Гончар)*;

– домовленість, зобов'язання, намір виконати дію: *погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти: Він мріяв здобути собі у горах орла, вимуштрувати його для полювання (З. Тулуб)*;

– сприяння або перешкоду у виконанні дії: дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити: *Зброя дзвенить, не дає на край суходолу ступити (О. Гончар);*

– небажання виконати дію або уникнення дії: відмовлятися, боятися, соромитися, ухилятися, уникати, лінуватися: *Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля, Не майте гніву до моїх порад і не лінуйтеся доглядати свій сад (М. Рильський).*

Обставина – другорядний член речення, який указує на спосіб здійснення дії, її якість або інтенсивність, а також місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки. Обставини можуть відноситися як до окремого члена речення (валентно зумовлені компоненти реченнєвої структури), так і до основи речення загалом (детермінанти): *Коні шалено мчали полем (Ю. Мушкетик)* – обставина шалено пояснює присудок *мчали*; *У місті хлопці зустрілися з побратимами (О. Слісаренко)* – обставина місця (детермінант) у місті пояснює основу речення загалом.

Обставини можуть виражатися:

– прислівником: *Раптом небо пронизливо засвітіло (О. Гончар);*

– дієприслівником: *Тривалий час вони йшли не розмовляючи;*

– дієприслівниковим зворотом: *Відповівши на всі запитання, він перейшов до головного;*

– іменником в О.в. без прийменника: *Струнками пружними клинцями пішла авіація, розгортаючись над дотами (О. Гончар);*

– непрямыми відмінками з прийменниками: *Додому з лікарні Демид повернувся через тиждень (В. Собко);*

– субстантивованими словами у непрямих відмінках: *Другого дня Семент Олександрович постукав у двері Деміда о сьомій (В. Собко);*

– інфінітивом: *Вони приходять послухати Сократа (Ю. Мушкетик);*

– порівняльним зворотом: *Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки (М. Коцюбинський);*

– синтаксично нерозкладними словосполученнями: *З вечора до самого ранку їздив начальник по своїй ділянці кордону (Ю. Збанацький);*

– фразеологізмом: *У важку хвилину майор поліг в бою смертю хоробрих.*

За семантичними ознаками виділяють: **обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку.**

Обставини способу дії. Обставини способу дії дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб здійснення або вияву ознаки і відповідають на питання: **як? яким способом?** Основним способом вираження обставин способу дії виступають:

– якісно-означальні прислівники: *Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти тактовно, логічно (Ю. Яновський);*

– означальні прислівники способу дії: *Незадовго до світання поодиноці і по двоє почали розходитись (М. Стельмах);*

– іменник в О.в. без прийменника з порівняльним значенням: *Самотою повзли між хатами брудні дороги (М. Коцюбинський);*

– іменник з прийменником: *Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів (П. Мирний);*

– дієприслівниковий зворот: *Тихо, немов крадучись, підповзає до перону військовий ешелон (А. Шиян);*

– порівняльний зворот: *Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева (М. Коцюбинський).*

Обставини міри і ступеня. Обставини міри і ступеня характеризують дію або ознаку щодо інтенсивності чи міри їх вияву і відповідають на питання: **якою мірою? Як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?** Обставини міри і ступеня виражаються:

– прислівниками: *Червоно-жовті плями сонця, здається, занадто старанно одбивають у собі найтонші дрібнички улиці (Г. Косинка);*

– прийменниково-іменниковими конструкціями: *Але я до болю знаю все це і поспішаю до хати (Г. Косинка).*

Обставини місця. Обставини місця дають просторову характеристику дії, ознаки, події і відповідають на питання: **куди? де? звідки?** Обставини місця означають:

– місце дії: *Під горою веселками блищав Дніпро (Яків Баш);*

– напрям руху: *Датико обережно, але впевнено йшов уперед (Ю. Збанацький);*

– шлях руху: *Через ліси й поля, побіля сіл тече маленька річка, прозора й чиста (Є. Гуцало).*

Обставини місця поділяються на **власне-обставини місця** та обставини **напрямку дії чи стану**.

Власне-обставини місця вказують на локалізацію дії в просторі на відповідній площині дії чи стану і відповідають на питання: **де?** Вони виражаються:

– прислівниками місця: *У сонці красуючись, біла хмаринка тріпоче вгорі (П. Дорошко);*

– прийменниково-іменниковими конструкціями: *Аж ось на шпилі, На гострому сірому камені блиснуло щось, наче полінь (Леся Українка).*

Обставини напрямку дії чи стану конкретизують перебіг дії в просторі, вказуючи кінцеву (**куди?**), вихідну (**звідки?**) точку поширення дії чи стану або ж виражають шлях дії руху (**яким шляхом?**): *Діти йдуть до школи (А. Яніта). А тим часом із діброви козак виїжджає (Т. Шевченко). Ой піду я степом-лугом та розважу свою тугу (Т. Шевченко).*

Обставини часу. Обставини часу характеризують дію, ознаку, стан за їх відношенням до певного часу і відповідають на питання: **коли? з якого часу? до якого часу? З яких пір? до яких пір? доки?**

Обставини часу виражаються:

– прислівниками: *Вчора відбувся з'їзд орендаторів та фермерів області (З газ.);*

– прийменниково-іменниковими конструкціями: *Ще з ранку на горіщі було відчинене віконце і звідти тягнуло приємною прохолодою (В. Винниченко);*

– безприйменниковими іменниками у формі непрямих відмінків: *Днями відбудеться іспит із спеціальності та ін.*

Обставини причини. Обставини причини вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідають на питання: **чому? через що? з якої причини? На якій підставі?**

Обставини причини виражаються:

– прислівниками причини: *Спересердя він кинув наполовину недокурену сигарету на підлогу (П. Загребельний);*

– прийменниково-іменниковими конструкціями: *Від одного слова розкрилася в душі моїй руна (Леся Українка).*

Обставини мети. Обставини мети означають мету дії і відповідають на питання: **для чого? з якою метою?** Обставини мети виражаються:

– прийменниково-іменниковими формами: *Не все нам бігать по горішки, жартуючи, у тихий гай (Л. Глібов);*

– інфінітивом: *Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатися з родиною (Панас Мирний).*

Обставини умови. Обставини умови окреслюють умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія і відповідають на питання: **за якої умови?** Обставини умови виражаються іменниково-прийменниковими конструкціями з прийменниками у, при, за: *Та при такій погоді треба ще подумати про купівлю (М. Стельмах). Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах (Панас Мирний).*

Обставини допусту. Обставини допусту вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають питання: **незважаючи на що? всупереч чому?** Обставини допусту виражаються:

– прийменниково-іменниковими конструкціями (**незважаючи на, всупереч, наперекір**): *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно (Г. Тютюнник);*

– дієприслівниками: *Простудившись, Степан не покинув навчатися в інституті (В. Підмогильний);*

– дієприслівниковим зворотом: *Не раз відчувши на собі щем поразок, бійці не зупинялися у боротьбі (М. Скорупський).*

Обставини наслідку. Обставини наслідку означають наслідок, що зумовлений дією пояснювального дієслова. Обставини наслідку відповідають на питання: **для якого наслідку?** Основним засобом вираження обставини наслідку є форма знахідного відмінка іменника з прийменником на: *На муку покохав я її (Т. Осьмачка). На свою біду прийшли ми сюди (В. Підмогильний).*

Отже, предметом вивчення синтаксису є система синтаксичних одиниць, їх структура і семантика, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення; об'єктом – словосполучення, просте речення, складне речення, висловлення; основними синтаксичними одиницями є синтаксичне слово, словосполучення і речення, предикативний центр речення складає підмет і присудок, другорядні члени в двоскладних / односкладних реченнях структурно переважно є факультативними.

ТЕМА 4.2 ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Проблема односкладного речення в сучасному мовознавстві.
2. Характер головного члена в односкладному реченні.
3. Структурно-семантичні типи односкладних речень.
4. Іменникові односкладні речення.
5. Неповні та еліптичні речення.
6. Прості ускладнені речення.
7. Порядок слів у реченні.

1 Проблема односкладного речення в сучасному мовознавстві

Структура **односкладного речення** перебуває в центрі уваги лінгвістів, які всі сучасні положення, що стосуються понять «семантика і синтаксис», «семантична і формально-граматична структури речення», з'ясовують через опис **простого речення** і його граматичної основи – предикативного центру, звертаючи увагу на встановлення мовних типів, зразків, схем.

Поняття «**односкладне речення**» є опозитивним до співвідносного з ним поняттям «**двоскладне речення**». В них відображено реально існуючу в мові структурну градацію: протиставлення синтаксичних конструкцій, в яких предикативність виражається *двома головними членами* або *лише одним*.

Сама семантика цих термінів підказує, що в одному випадку речення має два склади, в іншому – один склад, тобто головний член речення разом із залежними від нього другорядними.

У близькому за семантикою, але відмінному за формою реченні ***Сильним вітром зірвало листок із дерева*** синтаксична структура не членується на склад підмета та склад присудка, бо його другорядні члени безпосередньо або опосередковано належать до *одного, самодостатнього головного члена*. Отже, залежно від кількості складів речення і поділяються на одно- і двоскладні.

Чим зумовлюється наявність у мові двох типів речень? Чи є вони рівноправними комунікатами? Чи здатні однаковою мірою передати певний зміст?

У відповіді на останнє запитання вчені-лінгвісти довгий час дотримувалися думки, що односкладні речення є відхиленням, порушенням правильних двоскладних синтаксичних форм. Їх визначали як *неповний варіант двоскладного речення*. Після О. Шахматова («Синтаксис русского языка», 1925) односкладне речення почали розглядати як окремий структурно-семантичний різновид комунікативних одиниць.

Обом типам речення однаковою мірою притаманні спільні, обов'язкові *ознаки: синтаксична і логічна членованість, предикативність*. Крім односкладного та двоскладного типу речення не існує синтаксичних утворень, які б мали три, чотири, п'ять і т.д. складів. Причина цього в характері думки, яка становить основний зміст речення. Ця думка є двочленним судженням. Судження може бути логічним, і тоді воно виражається двоскладним реченням,

або логіко-психологічним, і тоді мовною формою його вираження стає речення односкладне.

Чим різняться ці типи суджень? У логічному судженні обидва його компоненти (суб'єкт і предикат) є словесно вираженими і фіксуються свідомістю цілком окреслено. Односкладне речення містить у собі логіко-психологічне судження. Тут *може не бути вербалізованого суб'єкта*, однак він присутній у вигляді чуттєвого образу, що формується під впливом конкретних вражень дійсності. Наприклад, спостерігаючи захід сонця на морі, людина може висловити своє захоплення двоскладним реченням **Цей захід сонця є чудовим**, а може висловити це почуття однослівним односкладним реченням **Чудово!** У другому випадку предмет судження відображено в свідомості як у вигляді чуттєвого сприйняття, так і у формі вербалізованого предиката *чудово*. Отже, залежно від того, як формується думка в нашій свідомості, ми використовуємо відповідну синтаксичну модель. Для логічного судження (суб'єкт і предикат словесно виражені) – двоскладне речення, для судження логіко-психологічного (вербалізовано лише предикат, суб'єкт існує як чуттєвий образ) – речення односкладне. З цього погляду обидва типи речень є рівноправними засобами формування, вираження і передачі думки.

2 Характер головного члена в односкладному реченні. В основі поділу речень на односкладні та двоскладні лежить спосіб вираження в них предикативності, точніше – вираженості чи невираженості предикативних відношень. Під останніми розуміють відношення між означуваним та означувальним словом, що встановлюються у плані певної модальності, часу та особи. Напр., слова *осінь* і *пізня* можуть утворити словосполучення *пізня осінь*. Щоб утворити речення, ці відношення треба співвіднести з дійсністю: **Осінь – пізня // Осінь була пізня // Осінь буде пізня**.

Сполучення цих слів можна використати як речення іншої структури, напр. номінативної: **Пізня осінь**. Предикативних відношень у цьому реченні немає, прикметник *пізня* виражає тут ознаку, не віднесену до певної ситуації, тобто непередикативну.

Предикативні відношення виражаються за допомогою двох головних членів – підмета і присудка. Якщо предикативні відношення у реченні відсутні, то в ньому представлено лише один головний член, за допомогою якого виражається незалежна ознака (**Світає. Гримить. Було рано**) або стверджується існування предмета (**Осінь. Чудове жовте листя**).

Отже, предикативні відношення – це відношення між двома головними членами речення (підметом і присудком), один з яких є означуваним, а другий – означувальним. Специфіка односкладних речень полягає в тому, що в них виражається предикативність, але відсутні предикативні відношення.

Таким чином, предикативність може виражатися як на основі предикативних відношень, так і за їх відсутності. У двоскладному реченні предикативність виражається обома головними членами – підметом і присудком. В односкладному – одним головним членом, який не є ні підметом, ні присудком. Для його визначення **вживають термін головний член**

односкладного речення. Саме ж односкладне речення можна визначити як різновид простого речення, в якому немає роздільного граматичного вираження для суб'єкта та предиката і яке представлено лише одним головним членом (складом).

За характером морфологічного вираження головного члена односкладні речення можна поділити на **дієслівні та іменникові.**

У дієслівних односкладних реченнях виражається незалежна ознака (дія), не віднесена до граматичного суб'єкта. Позицію головного члена у таких реченнях можуть посідати всі дієвідмінювані форми, а також інфінітив. В іменникових односкладних реченнях стверджується або заперечується існування (буття) предмета. Тут у позиції головного члена вживається лише іменник (або субстантивоване слово) у Н.в або Р.в.

У дієслівних односкладних реченнях дієслівні форми вживаються як незалежні: позначувана ними дія представлена як самостійна, пор.: *В аудиторії вже сиділи студенти // В аудиторії вже сиділи.* Безсуб'єктність – загальна ознака цих речень, однак незалежна дія може бути внутрішньо співвіднесена з діячем. У наведеному прикладі головний член сиділи виражає дію, виконувану кимось, а не таку, що відбувається сама по собі. Діяч тут лексично не виражений і дієслівна форма представляє його невизначено: (вони / ми) сиділи.

3 Структурно-семантичні типи односкладних речень

Відношення дії до діяча і служить однією з підстав поділу дієслівних односкладних речень на **означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні.**

В означено-особових односкладних реченнях особа виражається цілком визначено, тому такі конструкції і називаються означено-особовими.

Це зумовлено тим, що в українській мові дієслівні форми 1-ї (мовець) та 2-ї (співрозмовник) особи передають експліцитно виражене відношення до особи. Уведення підмета-суб'єкта не змінює семантику означено-особового речення, пор.: *Завтра рушаємо в похід // Завтра ми рушаємо в похід.* Якщо в односкладному реченні на перший план висувається дія, то двоскладна конструкція дозволяє виділити виконувача, що дозволяє розцінювати обидва варіанти як стилістико-синтаксичні синоніми.

Отже, означено-особові односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться означено, а головний член виражено дієсловом 1-ї або 2-ї ос. (од. і мн.) теп. чи майб. часу або наказ. способу.

Неозначено-особові односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член виражено дієсловом 3-ї ос. мн. (теп. чи майб. часу) або у мн. мин. часу. Вживання неозначено-особових речень спричиняється необхідністю виразити дію, що її виконує невизначений суб'єкт. Морфологічна форма 3-ї ос. не здатна передати відношення до означеної особи: хтось або щось, не мовець і не співрозмовник – це дуже невизначено. Щоб визначити 3-ю ос., треба її назвати,

(шляхом введення підмета), тому односкладні речення, в яких головний член виражається формами 3-ї ос., називаються неозначено-особовими, пор.:

Стукають. – Хто там? – Ми.

Стукають. – Хто там? – Я.

Як бачимо, дієслівна форма 3-ї ос. не передає ні кількості осіб, ні її конкретного позначення.

В українській мові дієслівні форми можуть виражати і значення всякої, тобто узагальненої особи, пор.:

Те, що маємо, не бережемо (1-ша ос. мн.)

Навчай інших – і сам навчишся (2-га ос. од.).

Курчат по осені рахують (3-тя ос. мн.).

Узагальнено-особові односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких головний член речення виражає звичайну, повторювану дію, віднесену до будь-якої людини. Введення підмета змінює не лише структурний тип таких речень, але й їхній зміст, пор.: *Курчат по осені рахують // Пташниці курчат по осені рахують.*

Безособові односкладні речення, головний член яких виражено безособовим дієсловом. Позначають:

стан природи – Світало. Хмарилось;

стан живої істоти – Мене морозить;

модальне значення бажання – Хочеться (кортить) інфінітив;

модальне значення необхідності – Доводиться (синонімічні предикативи треба, слід) інфінітив.

Безособові односкладні речення, головний член яких виражено особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. Позначають:

стан природи – Шумить. Біліє;

стан живої істоти – Дзвенить у вухах. Пече у грудях;

дію невідомої або стихійної сили – Понасипало піску.

Безособові односкладні речення, головний член яких виражено предикативами на **-но, -то**. У таких реченнях повідомляється про результат, а не процес дії: **Завдання виконано.**

Безособові односкладні речення, головний член яких виражено предикативним прислівником. Позначають:

можливість, неможливість або необхідність дії – Можна відпочити;

стан природи, оточення – Тихо. Тепло. Безлюдно;

стан особи – Сумно. Весело. Легко;

оцінку дії – Корисно повторювати вивчене. Шкода втраченого.

Безособові односкладні речення, головний член яких виражено дієслівною безособово-заперечною формою **нема (не було, не буде)**. Вказують на відсутність особи або предмета, вираженого непрямым додатком у Р.в., напр.: **Байдужих серед нас немає**. Функцію заперечного слова нема може виконувати заперечна частка **ні**: **На небі ні хмаринки.**

Інфінітивні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено граматично та семантично незалежним інфінітивом, напр.: *Вас не переконати*.

Слід розрізняти інфінітивні односкладні речення та безособові конструкції з інфінітивом. По-перше, вони різняться структурно, за характером предикативної основи: у складі головного члена безособового речення інфінітив залежить від дієслівної форми або предикатива, а в інфінітивному реченні він є незалежним. По-друге, вони різняться семантично: в безособових реченнях виражається дія, незалежна від діяча, а в інфінітивних діяч тільки мислиться, напр.: *Тихо // Сидіти тихо!* ← Ви повинні сидіти тихо.

Розрізняють кілька семантичних різновидів інфінітивних односкладних речень:

– інфінітивні односкладні речення із значенням необхідності, неможливості або сумніву в доцільності дії (стану), названої інфінітивом – *Втраченого часу не повернути*;

– інфінітивні односкладні речення із значенням спонукання – *Вчитися відмінно!*;

– інфінітивні односкладні речення (із часткою *би*), що виражають дію, яка є бажаною або не бажаною для мовця – *Бути вам відмінниками*.

4 Іменникові односкладні речення

Іменникові односкладні речення поділяються в залежності від відмінкової форми головного члена на **номінативні, генітивні, вокативні**.

Номінативні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено **номінативом** (*Н.в. іменника, займенника, числівника*). Є безприсудковими, стверджують наявність предмета чи явища в теперішньому часі. На це, основне, значення можуть нашаровуватися інші, що є підставою для семантичної класифікації номінативних структур на:

– буттєві (екзистенційні, констатуючі) – *Вечір*;

– описові – *Чудовий вечір на березі моря*;

– вказівні (вживаються з частками **ось, он, от, оце**);

– оцінні (буттєвість ускладнюється емоційною оцінкою **який, такий, що за**);

– спонукально-побажальні – *Увага. Добрий день*;

– називні (назви, написи, що виконують ономастичну функцію).

Генітивні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено **генітивом** (*Р.в. іменника, займенника*). У таких реченнях значення буттєвості ускладнюється кількісною оцінкою, напр.: *А народу!*

Вокативні односкладні речення (квазі-речення) – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено **вокативом** (*Кл.в. або Н.в. іменника*). Найчастіше представлені реченнями-звертаннями, в яких звернення супроводжується значенням докору, заклику, радості тощо: *О спорт! Ти – мир*.

5 Неповні та еліптичні речення

У конкретному тексті поряд із конструкціями, побудованими за повною структурною схемою, можуть вживатися речення, в яких пропущено один або кілька структурно необхідних членів, на що вказують наявні залежні слова у його складі, а також контекст чи ситуація мовлення – **неповні** речення.

Головною сферою вживання неповних речень є живе мовлення, бо в безпосередньому спілкуванні завжди відомо хто, де, коли, кому, що говорить. Тому випущення окремих елементів синтаксичної структури речення є явищем природним, контекст і ситуація сприяють утворенню неповних речень.

Для писемного мовлення важливішим фактором є **контекст** (з лат. – зв'язок, з'єднання) – уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу точно визначити смисл окремого слова або виразу, що входить до цього лінгвістичного оточення. В усному мовленні фактором утворення неповних речень є **ситуація мовлення**. Якщо пропущені члени речення підказуються обстановкою (ситуацією) мовлення, тоді неповні речення називаються ситуативно неповними. Якщо пропущений член зрозумілий із контексту, тоді неповні речення називаються контекстуально неповними. Наприклад, ситуативно неповне речення *Починається* може доповнюватися підметом (що означає діяча) залежно від ситуації мовлення: *доц, гра, лекція* і под. У контекстуально неповному реченні відсутні члени речення стають зрозумілими з контексту: *Щастя розум одбирає, а нещастя – повертає*.

Неповні речення формуються під впливом відповідних повних структур і можуть будуватися за моделями як двоскладних, так і односкладних речень.

У двоскладних реченнях може випускатися підмет: *Автобус під'їжджав до села. Несподівано зупинився біля лісу.* У неповному речення з випущеним присудком обов'язково має бути підмет: *Педуніверситет знаходиться на проспекті Гагаріна. Неподалік від нього – гуртожиток.*

В односкладних неповних реченнях випускається головний член речення, на пропуск якого вказують синтаксично підпорядковані другорядні члени речення: *В аудиторії розмовляють. Десь на задніх лавах.*

Крім головних членів речення, структурно важливими можуть бути і другорядні – *додаток і обставини*, їхній пропуск також перетворює повне речення на неповне, напр.: *Прочитай цю книгу. Я вже прочитав.*

У діалогічному мовленні широко представлені неповні речення з кількома пропущеними членами. Відповідно до композиційної структури діалогу виділяють *неповні речення-запитання і неповні речення-відповіді*. Питання діалогу часто виражаються нечленованими реченнями.

Існує група неповних речень, в яких пропущена якась синтаксична ланка, для встановлення якої *ситуація чи контекст практично не мають значення*. Це так звані **еліптичні** речення – різновид неповних речень, в яких уявлення про неназваний член встановлюється з їх власного змісту та будови. В еліптичних реченнях найчастіше випускається присудок або головний член дієслівного односкладного речення, напр.: *Катюзі по заслугі. Хлопці, за мною!*

Двоскладні та односкладні речення є найтиповішими комунікативними одиницями, між тим у мовленні також використовуються синтаксичні утворення (комунікати), які не мають членів речення, тобто є синтаксично **нечленованими**. Це слова, що виконують комунікативну функцію, виступаючи еквівалентами речень, вислови типу *Так. Ні. Хіба? Геть!* і под. Вони здатні формувати комунікат самостійно, без допомоги інших слів. Нечленовані речення передають реакції, відгуки мовця на висловлювання співрозмовника, особливо часто – на запитання, і без зв'язку з ними є малозрозумілими.

Нечленовані речення – це такі комунікати, що виражають емоційну, вольову, модально-оцінну та контактну-встановлювальну реакцію мовця на ситуацію, але не називають ні характеру цієї реакції, ні учасників самої ситуації.

6 Прості ускладнені речення

Речення, до складу яких входять однорідні чи відокремлені члени, вставні чи вставлені конструкції, звертання, мають назву **ускладнених**. Ускладненість виявляється в тому, що ускладнювальна частина виражає додаткове, непередикативне повідомлення, яке доповнює основну інформацію речення, пор.:

Чисте і прозоре повітря наповнювало груди.

Повітря, чисте і прозоре, наповнювало груди.

Повітря наповнювало груди. Воно було чисте і прозоре.

Кілька членів речення, що виконують однакову синтаксичну функцію, належать до одного і того ж члена речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком, називаються **однорідними**.

Головна ознака однорідності компонентів – те, що вони займають позицію якогось одного члена речення. Однорідні члени речення, як правило, виражаються однією і тією ж частиною мови, хоча можуть бути і винятки, напр.: *Загін просувався швидко, без зупинок*. Не є однорідними такі члени речення, які повторюються для *експресії* (*Я вірю, вірю – щастя є*), а також *фразеологізовані конструкції* (*і день і ніч, ні світ ні зоря*).

Грамотичними засобами вираження однорідності є *інтонація* та *сурядні сполучники*. Однорідні члени речення вимовляються з *інтонацією переліку*, що характеризується однаковим тоном вимови однорідних членів та посиленням наголосом на кожному з них. Особлива роль у вираженні однорідності належить сурядним сполучникам: **єднальним** (*і, та, ні– ні*), **протиставним** (*а, але, зате, проте, однак*), **розділовим** (*або, чи, то – то*). Однорідні члени речення, з одного боку, пов'язані сурядним зв'язком, з іншого – спільним для них членом речення: *На долах цвіла, і пахла, і пишалася весна*.

Кілька узгоджених означень при одному означуваному слові можуть бути як **однорідними**, так і **неоднорідними**.

Однорідними є такі означення, між якими є сурядний зв'язок і кожне з них безпосередньо пов'язується з означуваним словом. Вони вимовляються з інтонацією переліку, між ними можна вставити сполучник (*і*), напр.: *Сире,*

похмуре, гнітюче небо нависло над містом. Однорідні означення позначають різні ознаки одного предмета, характеризуючи його з одного боку, і можуть перераховувати відмінні риси різних предметів, напр.: *За партами схилилися чорняві, біляві, русяві голівки.*

Якщо два або більше означень пояснюють предмет з різних сторін, то вони є **неоднорідними**: *На обрії виднівся далекий темний ліс.*

Однорідність/неоднорідність часто залежить від авторського тлумачення. Навіть відмінні означення можуть мислитися як однорідні, якщо поєднуються в нашій свідомості якоюсь спільною ознакою, напр.: *Сіре, кошлате небо.* Однорідні означення слід відрізнити від т. зв. пояснювальних, які розкривають зміст попереднього означення, напр.: *Він попросив іншу, цікаву книгу* (можна вставити пояснювальний сполучник *а саме*, тобто).

Слова, які узагальнено позначають те, що окремо названо однорідними членами речення, називаються узагальнювальними.

Узагальнювальні слова можуть стояти як перед, так і після однорідних членів речення. У препозиції значення узагальнювальних слів уточнюється, конкретизується однорідними членами речення; узагальнювальне слово називає родові поняття, а перелічувані однорідні члени – видові, напр.: *В університеті ми вивчаємо різні дисципліни: мовознавство, літературознавство, педагогіку...* Узагальнювальне слово може також належати до однорідних членів речення як ціле до частини: *Прийшли всі: батьки, діти, вчителі.*

Крім однорідних членів речення, структура речення може ускладнюватися **відокремленими членами**. Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, які виражають додаткове до основного змісту речення повідомлення, у вимові виділяються інтонаційно і набувають у структурі речення певної самостійності, напр.: *Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли.*

Причина відокремлення – бажання мовця посилити смислову значущість відокремлюваної частини в загальній семантиці речення або пояснити, уточнити якусь його частину. Серед основних умов (засобів) відокремлення назвемо такі:

– порядок слів, інверсія означень, прикладок та обставин – *Змиті дощем хліба яскраво зеленіли // Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли;*

– поширеність другорядних членів – *Чудово пахли квіти, свіжі від ранкової роси;*

– уточнювальне значення другорядних членів – *Ми, майбутні філологи, повинні добре знати українську мову.*

Відокремлення означень залежить від способу їх вираження, місця в реченні, а також від способу вираження означуваного слова.

Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним словом і не має обставинного відтінку, воно не відокремлюється. Препозитивні узгоджені означення відокремлюються, якщо:

– стосуються особового займенника – *Щасливі і радісні, вони вибігли у двір;*

– мають обставинний характер – *Задоволений відповіддю, викладач похвалив студента;*

– відділені від означуваного слова іншими членами речення – *По скошеному полю, сумний та невеселий, ходив фермер*

Найчастіше відокремлюються постпозитивні означення, виражені прикметниками та дієприкметниками із залежними від них словами – **прикметниковими та дієприкметниковими зворотами.**

Речення з відокремленими зворотами дозволяють дати більше інформації меншими засобами, меншою кількістю предикативних одиниць,

пор.:

Птахи, стривожені приходом людей, знялися з гнізда.

Птахи, яких стривожив прихід людей, знялися з гнізда.

Птахи знялися з гнізда. Їх стривожив прихід людей.

Варто пам'ятати, що вживання відокремлених зворотів потребує почуття міри, ними не можна переобтяжувати речення: їхня надмірність ускладнює сприйняття повідомлення, бо буває важко визначити, яка інформація є основною, а яка додатковою.

7 Порядок слів у реченні

Порядок слів – це властиве мові взаємне розміщення членів речення при певній смисловій структурі висловлювання. Він зумовлений граматичною будовою мови, закріплений літературною традицією. Українська мова допускає відносно вільний, гнучкий порядок слів у реченні. Існує порядок слів **прямий і зворотний (інверсія).**

Однією з особливостей побудови речення в офіційно-діловому і науковому стилі мови є прямий порядок слів. Він виражається у таких позиціях головних і другорядних членів речення: **підмет стоїть перед присудком:** *Інфляція стала невід'ємною ознакою економіки в ХХ ст.; Праця, земля і капітал – основні фактори виробництва; узгоджене означення, виражене займенником, прикметником, порядковим числівником, дієприкметником, стоїть перед означуванним словом:* *особливості інфляційних процесів у перехідних економіках; Національні економічні системи функціонують у конкурентному довіллі; неузгоджене означення (виражене іменником, неозначеною формою дієслова, прислівником та ін.) вживається після означуваного слова;* *доходи від вибору ресурсозбереження; чинники успіху; угода про позики; бажання працювати, робота вручну; додаток займає позицію після слова, яке ним керує:* *Розгляньмо докладніше проблему оподаткування ділових фірм; Соціологія може надати значну допомогу службі зайнятості; обставини вживаються довільно:* *Упродовж 1991-1996 рр. суттєво зменшилася інвестиційна активність в Україні; Українська економічна наука як самостійне явище вивчена лише фрагментарно.*

Місце вставних слів і словосполучень залежить від того, що саме потрібно виділити. Вставні слова на початку речення стосуються усього речення, усередині – того слова, що стоїть після них. Вставні слова вказують на

сказане раніше, служать для пояснення окремих слів і словосполучень, відсилають до джерел, допомагають висловити ступінь вірогідності тощо.

Наприклад: *Як було зазначено, особливістю інфляції у перехідних економіках є надмірно високі темпи.*

Чи змінюється зміст речення зі зміною порядку слів? До прикладу вільно поміняємо місцями члени речення:

Я розповім вам усе.

Усе я вам розповім.

Вам я все розповім.

Кожне речення є внутрішньою парадигмою однієї конструкції, але змінюється інтонація, смисловий наголос. Вибір мовцем того чи іншого порядку слів залежить від умов спілкування, мети і змісту висловлювання, структури думки, того, що саме вважає мовець основним у комунікативному плані, контексту тощо.

Порядок слів належить і до таких стилістично-синтаксичних категорій, з якими найчастіше пов'язують змістову чіткість, виразність, стилістичну тональність фрази.

Початковий рядок Шевченкового вірша *Рече та стогне Дніпр широкий* – постраждав би, якби ми впорядкували члени речення: *Широкий Дніпр рече та стогне.*

Початкова і кінцева позиції слів у реченні надзвичайно виражені.

Отже, **інверсія має бути підпорядкована певній меті**, найчастіше – надати ваги якомусь слову.

Деколи інверсія шкодить логіці викладу, тоді вона стає неможливою, а саме:

а) якщо підмет і прямиий додаток перебувають дуже близько один від одного і мають однакове формальне граматичне вираження, напр.: *Радість дає знання; Гнів викликає біль; День змінює ніч; Вчинок зумовлює слово;*

б) у так званих реченнях тотожності, напр.:

Мій батько – лікар (Лікар – мій батько);

Його мрія – літати (Літати – його мрія);

Вчитися – це шукати (Шукати – це вчитися).

Порядок слів може стати засобом привернення або утримання уваги слухачів під час ділової бесіди чи публічного виступу, адже зміна взаєморозташування слів змінює логічний наголос у висловлюванні.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5

ТЕМА 5.1 СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

План

1. Складне речення як синтаксична одиниця.
2. Засоби зв'язку частин складного речення.
3. Класифікація складних речень.

1 Складне речення як синтаксична одиниця

Складне речення – це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є: **поліпредикативність; особлива структурна схема; інтонаційна завершеність, семантична та структурна цілісність; в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними.**

Поліпредикативність складного речення виявляється в наявності двох чи кількох предикативних одиниць, що мають структуру простого речення, поєднаних в одне ціле. Частини складного речення тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони не мають: **змістової завершеності, бо тільки в поєднанні виражають складну думку, різнобічні зв'язки між предметами й явищами довкілля; інтонаційної завершеності, бо лише все складне речення характеризується інтонацією кінця; комунікативного значення, оскільки не є самостійними одиницями спілкування.**

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. Під час конструювання використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної й інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення загалом можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

2 Засоби зв'язку частин складного речення

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є **сполучники, сполучні слова та інтонація.**

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця.

Розрізняють такі типи інтонацій: **інтонація переліку, інтонація пояснення, інтонація протиставлення чи зіставлення.**

Одним із найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є **сполучники й сполучні слова**, що є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. З семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають **єднальні, зіставно-протиставні й розділові** відношення.

Сполучники підрядності поєднують частини складнопідрядних речень і виражають **часові, умовні, причинові, з'ясувальні** та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній.

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, **виступають членами підрядної частини речення**. У ролі сполучних слів виступають **повнозначні частини мови**: відносні займенники (*хто, що, який, чий*) і займенникові прислівники (*як, коли, куди, де*)

Сполучні слова можуть мати в головній частині співвідносні вказівні слова. У ролі співвідносних слів виступають вказівні й означальні займенники (*такий, той, кожний, весь*), а також займенникові прислівники (*тоді, тут, туди, там, так*).

3 Класифікація складних речень

У мовознавчій науці вже склалася традиція класифікувати складні речення залежно від того, якими засобами зв'язку поєднані між собою предикативні частини. Усі різновиди складних речень поділяються на дві групи: **1) сполучникові складні речення; 2) безсполучникові речення**.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються **сполучниковими**.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомоги лише інтонації називаються **безсполучниковими**.

Залежно від характеру сполучників сполучникові речення, в свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи: **1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення**.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками сурядності називаються **складносурядними**.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються **складнопідрядними**.

Усі типи складних речень можуть бути або мінімальними конструкціями, що складаються лише з двох предикативних частин, або **багатокомпонентними**, які складаються з трьох і більше предикативних частин.

ТЕМА 5.2 СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Складносурядне речення. Загальна характеристика.
2. Різновиди складносурядних речень. Розділові знаки у складносурядному реченні.

1 Складносурядне речення. Загальна характеристика

Своєрідність складносурядних речень полягає в тому, що їхні предикативні частини синтаксично і семантично незалежні одна від одної.

Складносурядне речення – складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і поєднані сполучником (сполучниками) сурядності.

Семантико-синтаксична рівноправність предикативних частин у складносурядних реченнях відносна, бо вони структурно, семантично та інтонаційно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Лише в окремих мовленнєво-синтаксичних ситуаціях зміна їх позицій не порушує смислові зв'язки: *Тисячі гармат било по ворогові безперестанно, і безупинно грім гримів (О. Довженко)* – пор.: *Безупинно грім гримів, і тисячі гармат било по ворогові безперестанно*; *Чи то сон недоспаний напосідав, чи то сумно так було (О. Довженко)* – пор.: *Чи сумно так було, чи то сон недоспаний напосідав*. В обох випадках представлено синонімічні синтаксичні конструкції в межах складносурядності.

Здебільшого між предикативними частинами складносурядного речення наявна певна значеннєва залежність. Зокрема, в тих випадках, коли до значень єднальних, протиставних чи розділових долучаються причиново-наслідкові, допустові, умовно-наслідкові чи якісь інші: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах (М. Рильський)*; *Хлопці метнулися до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу (М. Коцюбинський)*; *Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті (О. Довженко)*; *Від Білогір'я долинали солов'їні щебетти, і від того ще більше нило його серце (І. Цюпа)*. Також неможлива перестановка компонентів складносурядного речення, якщо в другій предикативній частині вжито займенник, прислівник або пропущено один із членів речення – з метою уникнення повтору слів: *Десь за мурами, напевно, вже ходить вечір по землі, але тут його непомітно (І. Багрянний)* – у другій предикативній частині використано займенник-додаток його замість іменника підмета вечір у попередній частині; *Потім він називав нас орлятами, а вже мати – соловейками (О. Довженко)* – словесно не втілено вже названий присудок називав. Граматична взаємозумовленість частин складносурядних речень виявляється й у видо-часових формах присудків: *Зітхання лісів лунає легке, і чується квітів зітхання (Г. Книш)* – дієслова-присудки в обох частинах ужито у формі 3-ї особи множини теперішнього часу, що увиразнює значення одночасності подій.

Структура речень і можливість її розширення залежить від семантики. З огляду на це серед складносурядних речень виокремлюють **речення з відкритою (незамкненою) будовою та із закритою (замкненою) будовою.**

Складносурядні речення з **відкритою структурою** можна кількісно розгорнути, доповнити іншими предикативними частинами: *Крізь темну ніч шумів весняний дощ, і в унісон із ним шуміли сосни (А. Малишко).*

Складносурядні речення із **закритою структурою** формуються тільки з двох предикативних частин, не допускають долучення до них третьої: *Багато міг би розказати вітер, але у вітру голос пересох (Л. Костенко).*

Засобом поєднання предикативних частин у складносурядному реченні є сполучники сурядності, які поділяють на асемантичні й семантичні.

Асемантичні сполучники лише поєднують частини складносурядного речення і не впливають на зміну семантико-синтаксичних відношень, які виразняються іншими засобами, наприклад, комбінацією видо-часових форм дієслів-присудків в обох предикативних частинах, їхнім лексичним наповненням.

До **асемантичних** належать сполучники **і(й), та (у значенні і); ні... ні:** *Сліпучо спалахнула блискавка, і гуркіт грому сповістив про початок нічної грози (О. Донченко).*

Функціонально іншими є **семантичні** сполучники, що виражають такі семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних речень:

– **зіставні (сполучник а):** *Брови йому смикались, а по всьому обличчю виступили червоні хворобливі плями (І. Багрянний).*

– **протиставні (сполучники а, та (у значенні але), але, зате, проте, однак та ін.):** *І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли (С. Васильченко).*

– **розділові (сполучники або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то),** напр.: *Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини (М. Стельмах);*

– **приєднувальні (сполучники та й, ще й, та ще й, а й):** *А тепер спустіли береги, та й озера висихають (І. Цюпа).*

– **градаційні (сполучники не тільки... але й, не лише... але й, не тільки... а й, не лише... а й):** *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали (М. Рильський).*

Залежно від кількості предикативних частин у складносурядних реченнях їх поділяють на **двочленні** (складаються з двох предикативних частин) \ **багаточленні** (три, чотири і більше предикативних частин): *Ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра); То день сміявся, то дощик хлипав, то вітер шастав (М. Карпенко).*

Попри граматичну рівноправність предикативних частин складносурядного речення їм властива певна семантична і структурна взаємозалежність.

2 Різновиди складносурядних речень. Розділові знаки у складносурядному реченні.

Складносурядні речення прийнято класифікувати за сутністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами речення та особливостями засобів зв'язку між ними. На цій основі розрізняють складносурядні речення – з **єднальним, зіставним, протиставним, розділовим, градаційним і пояснювальним** значеннями.

Складносурядні речення з **єднальним** значенням. У таких реченнях в одне синтаксичне ціле поєднано близькі за змістом твердження, такі, що доповнюють одне одного. Основним засобом зв'язку в них є єднальні сурядні сполучники **і, й, та (=і), ні... ні, ані... ані, і... і**: *Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві (М. Рильський); Шепочеться діброва, та вечірні пливуть небеса (А. Малишко); Ні струна не задзвенить, ні пісні не звучать (Ю. Федькович).*

Єднальні складносурядні речення не бувають одноплановими з погляду синтаксичної і семантичної взаємозалежності між складовими частинами. Серед них виокремлюють речення із власне єднальним значенням і невласне єднальним значенням.

Складносурядні речення із власне єднальним значенням виражають одночасність дій, подій, явищ; таке значення передає сполучник **і**: *Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (В. Самійленко); За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри (М. Хвильовий).*

Власне єднальні відношення в складносурядних реченнях також виражаються повторюваними (багатомісними) сполучниками **і... і, ні... ні, ані... ані**, сполучником **та (в значенні і)**.

Повторення сполучників значеннєво актуалізує, посилює значення переліку, що збільшує експресивну виразність речення: *І склониться в сон голова, і видиться осінь рожева (М. Рильський); І місяць зорями сіяв, і соловейко на калині то затихав, то щєбетав (Т. Шевченко); Дерев а й квіти в іскорках роси, та за вікном дитячі голоси, та риба в озері, та в небі птах, та смак цілунку на твоїх устах (М. Руденко).*

Особливістю складносурядних речень із власне єднальним значенням є вільний (нефіксований) порядок розташування предикативних частин, кількість яких не обмежена формальними або значеннєво-смісловими чинниками.

Між предикативними частинами складносурядних речень із власне єднальними семантико-синтаксичними відношеннями перед сполучниками **і (й), та (в значенні і)** зазвичай ставиться кома: *Рече Дніпро, і лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко); Дрімають скелі, і чорні сідала піній застигли в тиші (М. Коцюбинський); Ми сидимо, схилившись над удками, і тільки тиша й небо понад нами (М. Рильський).*

Кома не ставиться в таких випадках:

– **за наявності спільних для обох предикативних частин складносурядного речення слів-часток чи другорядних членів речення: Тільки**

блискало у хмарах та ревли із гір потоки (П. Тичина); Тут запеклася кров мого народу і одридали волю кобзарі (Л. Костенко); На її зосередженому обличчі заколивався світ і виразно пройшли тіні страждання (М. Стельмах);

– якщо предикативні частини складносурядного речення однотипні, побудовані за моделлю номінативних чи безособових односкладних речень: Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина (Л. Первомайський); Світало і хмарилось (Л. Первомайський); Було затишно і пахло вогкістю (А. Головка);

– у питальних, спонукальних або окличних складносурядних реченнях: Хто ми і що ми? Хай вітер знамена колише й співають в серцях солов'ї (В. Сосюра);

Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу! (Т. Масенко).

У складносурядних реченнях із невластивим єднальним значенням предикативні частини виражають різноманітні смислові значення, зокрема:

– **причинно-наслідкову зумовленість**: Зими не було, й знову було мокро і осінньо (М. Хвильовий); Покрівля в клуні протікала, і холодне водяне порохно зрідка сіялось на половця (Є. Гуцало);

– **послідовність, зумовленість подій, що передається за допомогою повторів (буквальних чи описових), займенників у другій предикативній частині складносурядного речення**: Шануй людей, і люди шануватимуть тебе (В. Земляк). Будинок розколовся навпіл, і друга його частина розсипалась на брукові вулиці (Д. Бедзик);

– **протиставлення, зіставлення чи допуск**: Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його (І. Цюпа).

Для повнішого вираження цих відтінків значення до сполучника і можуть долучатися частки, прислівники, модальні слова як назви певних конкретизаторів:

– **і потім, і тоді, і після цього, і вслід за тим передають значення послідовності подій**: Інколи дорога в'ється понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі діда-Славути (М. Коцюбинський);

– **і тому, і від того, і через те, і значить, і отже, і ось, і вже використовують для посилення причинно-наслідкового, умовно-наслідкового значень**: Від Білогір'я долинами солов'їні щибети, і від того ще більше нило його серце (І. Цюпа);

– **і однаке, і все ж, і все-таки, і все одно увиразнюють значення протиставлення**: Погода була несприятлива, і все ж колгосп «Карпати» зібрав добрий урожай (З газети);

– **і ще, і того, і на додаток, і крім того, і також, і притому мають відтінок приєднувального значення**: Червоне полум'я рвонуло ніч, і ще довго котилась луна лісом (І. Цюпа). Для вираження приєднувального значення в складносурядних реченнях також використовують сполучники **та й, ще й, також, а також, причому**: Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, та й за кордоном багато людей зачаровані українською піснею (О. Бондаренко); А тепер спустіли береги, та й озера висихають (І. Цюпа);

Посідали й старші з гостей, а також дехто вийшов у садок пройтися (Б. Лепкий); Ніхто й ніколи не бачив її такою лагідною і покірною, причому всі дивувалися тій зміні (Б. Лепкий).

У складносурядних реченнях із **зіставним** значенням ідеться про різні явища, які за свої нетотожності допускають одне одного, співіснують: *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні (П. Воронько); Тим часом ми йдемо і йдемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмару (М. Коцюбинський); Хмари рожевiють на небі, а далечiнь тріпа чорними крилами, наче кажан (М. Коцюбинський).*

Зважаючи на наявність значеннєвих відтiнкiв семантико-синтаксичних вiдношень у зіставних складносурядних реченнях, доцiльно розмежовувати **розподiльно-зіставні** і **зіставно-наслідковi** вiдношення між предикативними частинами.

У складносурядних реченнях із **розподiльно-зіставними вiдношеннями** повiдомляється про розподiл дiй, ознак, якi властивi одному й тому самому предметовi, особi; водночас вказується на зіставлення їх у певних виявах. Друга частина таких складносурядних речень мiстить уточнення, конкретизацiю змiсту того, про що повiдомляється в першiй частинi складносурядного речення: *На водi лежали широкi темно-зеленi листки латаття, а поміж них жовтiли голiвки лiлей (Д. Ткач); Очi в Остапа були заплющенi, а на бiлому виду виразно зачорнiли молодi вуса й густi брови (М. Коцюбинський).*

У складносурядних реченнях із **зіставно-наслідковими зв'язками**, крiм зіставлення двох дiй, станiв чи ознак, у другiй частинi складного речення повiдомляється про наслідок того, про що йшлося у першiй: *В горах, мабуть, дощi впали великi, живо прибуде повiнь, а тодi трудне було би наше дiло (І. Франко); Черемха клубочилась пiною цвiту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, пiднiсши вгору бiлi долонi (О. Донченко).*

Реченнями із **протиставними** вiдношеннями виражають рiзноманiтнi варіанти протиставних значень: **власне протиставні, протиставно-обмежувальні, протиставно-допустові, протиставно-компенсувальні.**

У складносурядних реченнях із **власне протиставними** вiдношеннями повiдомляється про протиставлення двох незалежних одна вiд одноi дiй, станiв і фактiв. Засобом зв'язку слугує сполучник а: *Ти ж володар всесвiту, а я дрiбна пташина (М. Стельмах); Степова далечiнь знемагала в степовому сонцi, оповившись бляклою жовтизною спеки, а тут, довкола ставкiв, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною (О. Гончар).*

У **протиставно-обмежувальних** реченнях (сполучники **але, однак, а**) ідеться про суперечливи події, друга з яких обмежує iнтенсивнiсть вияву першої, уточнює або заперечує її змiст: *Все спить, однак вже я не сплю (М. Рильський); Можна було б оглохнути за життя бiля такоi дзвiниці, але я не оглохнув, просто навчився не чути, навiть вух не затикаючи (Є. Гуцало); Розчереплене чорноi глини горня лежало нахильцi в ямi, а в горнятi й побiля нього на жовтiй глини розсипались кружальця монет (Є. Гуцало).*

У **протиставно-допустових** реченнях (із сполучниками **але, однак, та (в значенні але)**) протиставне значення ускладнюється значенням допустовості – одне явище виникає всупереч сподіваному: *У лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній (О. Туринський); Сонечко ще не вставало, та небо на сході ясніло все більше і більше (М. Жук).*

У **протиставно-компенсувальних** реченнях (зі сполучниками **зате, але, проте**) певне явище розглядають у різних аспектах, одне з них найчастіше оцінюють негативно, а друге – позитивно: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна (І. Багрянний); Багато сліз сама я пролила, зате тепер навчилася шанувати любов і мир родинного житла (І. Кочерга); З борців насміхалася доля, зростала проте їх громада (П. Грабовський); Хліба цей рік видалися слабосилими, не було дощів, зате трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими шумуючими валами (О. Гончар).*

Складносурядні речення з **розділовим** значенням. Серед складносурядних речень із розділовим значенням виокремлюють два різновиди структур: зі **значенням виключення подій** і зі **значенням чергування подій або явищ**.

Складносурядні речення зі **значенням виключення подій** мають замкнену синтаксичну побудову (складаються тільки з двох частин, не допускаючи долучення третьої), утворюються за участю сполучників **або, чи, чи то чи то, не то не то**: *Чи метеор враз висвітлив вікно, чи, може, то меткий листок багрянний (В. Грипас); Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський).* У цих реченнях повідомляється про несумісні події або факти, з яких може реалізуватися лише одна подія (факт).

Складносурядні речення зі **значенням чергування подій або явищ** становлять незамкнену реченнєву систему, можуть мати довільну кількість предикативних частин, формуються за допомогою сполучника **то-то**, напр.: *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (П. Воронько); То заблищить самотня зірка, то сріблястим саявом вкриваються контури сизуватої хмари (А. Шиян).*

У складносурядних реченнях із **розділовим** значенням вживають повторювані сполучники або один неповторюваний сполучник. Для цього зв'язку характерні такі особливості: якщо перша частина складносурядного речення розпочинається сполучником, то синтаксично й семантично вона не може функціонувати без другої; якщо друга частина розпочинається сполучником (ідеться про ті випадки, коли в складносурядних розділових реченнях наявні неповторювані сполучники), то практично така предикативна складова не може функціонувати без першої. За двобічної синтаксичної пов'язаності предикативних частин у розділових складносурядних реченнях можлива транспозиція сурядних речень: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк (А. Шиян); пор.: Зрідка спиниться на кручі вовк або пробіжить тут заєць.*

Складносурядні речення з **градаційним** значенням. Такі складносурядні речення не розглядають окремо, а тільки серед речень з єднальними чи зіставними відношеннями. Уперше їх виокремила В. Белошапкова серед складносурядних речень закритої структури. Згодом й інші науковці речення з градаційними сполучниками почали розглядати як самостійний семантико-синтаксичний різновид у системі складносурядного речення. У таких реченнях ідеться про зіставлення змісту двох предикативних частин, друга з яких важливіша за значенням порівняно з першою.

Основним засобом утворення складносурядних речень із градаційними відношеннями слугують такі сполучники: **не тільки, а й; не лише, а й; не тільки, але й; не лише, але й**. Такими реченнями виражають висхідне наростання подій, явищ і ознак: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (Г. Тютюнник); Не тільки ти, Хомо, порозумнішав, а й Яблунівка з тобою голодуючи, теж набралась тьми (Є. Гуцало); Не тільки Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, але й сам собі склав Червоношапка не меншу (Є. Гуцало).*

Окремі структури складносурядних речень утворюють за допомогою сполучників **не те щоб, а; не те що, а**, які надають першій частині складносурядного речення відтінку невпевненості, сумнівності: *Не те щоб менше ставало її [землі] на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки (М. Коцюбинський).*

Складносурядні речення з **пояснювальним** значенням. У таких реченнях друга частина уточнює, розкриває зміст першої. Засобом зв'язку в них слугують **сполучники тобто, цебто (себто), а саме**. *Крім того, він ще й слюсар-лекальщик, тобто він вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму (Г. Тютюнник); Крім рослин, в саду є приміщення для різних тварин, а саме: набудовано багато голуб'ятників, поставлені дротяні клітки (О. Гончар).*

Складносурядні речення з пояснювальними відношеннями в шкільній практиці не розглядають, що зумовлено складністю їх сутності, обмеженим використанням, неузгодженістю кваліфікації їх синтаксистами. Такі речення інколи зараховують до структур синкретичного типу, бо в них друга предикативна частина конкретизує зміст першої.

ТЕМА 5.3 СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Структурні особливості складнопідрядних речень (СПР) та засоби оформлення зв'язку між головною і підрядною частинами.
2. Класифікації складнопідрядних речень. Розділові знаки у складнопідрядних реченнях.
3. Складнопідрядні багатокomпонентні речення.

1 Структурні особливості складнопідрядних речень (СПР) та засоби оформлення зв'язку між головною і підрядною частинами

Складнопідрядні речення мінімальної структури (елементарні) є центральним типом складного речення, складаються з двох предикативних частин.

Складнопідрядні елементарні речення – речення, в яких частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій.

Частини складнопідрядних речень **синтаксично нерівноправні**: синтаксично незалежна частина є **головною**, синтаксично залежна – **підрядною**. Це чітко визначається синтаксичними засобами зв'язку: у підрядній частині завжди наявний показник її несамостійності – підрядний сполучник чи сполучне слово, напр.: *Курсанти, яких привів підполковник, рушили першими (Я. Стецюк); Вночі, коли уся природа спить, поринувши у темряву й знемогу, лише людина вміє освітити свою домівку і свою дорогу (Л. Дмитерко).*

Отже, саме структурні особливості складнопідрядного речення є визначальними при визначенні головної і підрядної частин. Із семантичного ж погляду основний зміст складнопідрядного речення нерідко міститься саме в підрядній частині, напр.: *Добре, що маємо силу рідного отчого краю (А. Малишко).*

Головна частина не завжди є самостійною і з структурного боку. Це може виявлятися в наявності вказівного слона, що вимагає конкретизації свого змісту, пропускові потрібного члена речення тощо, напр.: *Який Сава, така й слава (Народна творчість); Він і досі не міг збагнути, для чого запросили його сюди (В. Собко); Водночас вона вловила, що майор начебто не випадково послав саме за тим Турбаєм (Яків Баш).* У першому реченні присудок-займенник *така* вимагає своєї конкретизації, в другому і третьому реченнях перехідні дієслова-присудки потребують для реалізації свого значення додатка, функцію якого виконує підрядна частина.

Однак більшою мірою пристосовується до структури цілого підрядна частина, про що завжди свідчить сполучник чи сполучне слово.

Можуть виникати деякі складності при розмежуванні сполучників та омонімічних із ними сполучних слів, що спричинено омонімією між частиною сполучників та займенників чи прислівників (*що, коли, як* та ін.). Належність

до певної частини мови визначається, зокрема, відповідною синтаксичною функцією слова.

Так, **сполучники підрядності** (*що, щоб, як, наче, коли, якщо, так що, тому що* і под.) не входять ні до складу підмета, ні до складу присудка. Вони виконують лише службову функцію – поєднання головної і підрядної частини СПР.

Натомість сполучні слова не лише зв'язують частини СПР, але є членами підрядного речення, напр.: 1) *Мій батько, що загинув у боях, своєю кров'ю окропив знамена.* 2) *Погода така, що ми сиділи вдома.*

Як бачимо, в реченні (1) слово *що* є займенником (слова *батько*) у функції підмета. В реченні (2) слово *що* є сполучником, який лише сполучає компоненти СПР.

Групу сполучних слів формують: відносні займенники *який, котрий, чий, хто, що*; прислівники *як, де, куди, звідки, коли, чому* та ін.

Крім основної підстави розрізнення сполучників підрядності та сполучних слів – можливості чи неможливості виконувати функцію членів речення – існують додаткові критерії розмежування.

Так, **сполучники не мають (і не можуть мати) на собі логічного наголосу**: при вимові вони зливаються з наступним словом. Натомість **сполучні слова є логічно наголошеними**, саме наголосом односкладові сполучні слова *що, як* відмежовуються від омонімічних з ними сполучників: *Вже сьогодні треба знати, ЩО ти робитимеш завтра.*

Доволі дієвим методичним прийомом є **трансформування підрядної частини в питальне речення**. Якщо така трансформація допускається, значить, **сполучним засобом служить самостійна частина мови – займенник або прислівник**, напр.: *Вже сьогодні треба знати, що ти робитимеш завтра.* ← *Що ти робитимеш завтра?*

Структурнооформлювальна роль належить також співвідносним словам, які виступають членами головного речення, але повного смислу не виражають. Функція співвідносних слів – сигналізувати про те, що їхній смисл розкривається у підрядній частині. У ролі співвідносних слів найчастіше вживаються вказівні займенники *той, такий, там, туди, звідти, так, настільки*, наприклад: *Поваги гідний той, хто поважає інших* ← *Поваги гідний той (хто саме?)*. Якщо у ролі співвідносних слів вживаються інші займенники чи прислівники (*все, кожний, скрізь, всюди, завжди*), то вони зберігають своє властиве значення: *Залік одержали всі, хто виконав програму навчання* ← *Залік одержали всі*.

Слова *що, як, коли* – омонімічні сполучні засоби: в одних випадках є лише сполучниками, в інших – сполучними словами. Коли можна замінити словами *який, котрий*, то воно є сполучним словом. Це ж стосується і логічного наголошення таких слів; здебільшого ті слова, які в тексті можна логічно виділити, є сполучними словами. Слово *коли* в ролі сполучного слова функціонує в підрядних означальних і з'ясувальних, як сполучник – у підрядних часу та умови.

Порядок розташування частин у складнопідрядних реченнях може бути **стабільний** (головна частина – підрядна частина) і **вільний**. Стабільний порядок частин зумовлюється особливостями будови речень, їхнім змістом. Так, деякі сполучники (*бо, так що*) завжди приєднують підрядну частину, яка стоїть після головної. При вільному порядку частин їх можна поміняти місцями.

Важливу організаційну роль у складнопідрядних реченнях відіграє співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків головної та підрядної частин, яке у різних типах складнопідрядних речень виявляється по-різному. В одних випадках форми першої частини (головної чи підрядної) чітко зумовлюють форми другої частини, напр.: *Коли я смуток свій на струни клала, з'явилась ціла згряя красних мрій (Леся Українка)*. В інших випадках такої взаємозумовленості немає, напр.: *Він зустрів людину, яку бачив учора; Він зустрічає людину, яку бачив учора; Він зустріне людину, яку бачив учора; Він зустрів би людину, яку бачив учора; Хай він зустріне людину, яку бачив учора*.

У складнопідрядному реченні певна роль належить **інтонації**, однак визначальними у структурно-семантичному плані є **підрядні сполучники і сполучні слова**.

Отже, при встановленні головної і підрядної частин визначальними є структурні особливості складнопідрядного речення, частини якого пов'язані підрядним зв'язком.

2 Класифікації складнопідрядних речень. Розділові знаки у складнопідрядних реченнях

Єдиної класифікації складнопідрядних речень у сучасному мовознавстві нема донині.

З огляду на різноманіття підходів до складнопідрядних речень, неусталеність і дискусійність класифікацій у структурно-семантичному аспекті, ми подаємо спрощений варіант структурно-семантичної класифікації.

Структурно-семантичний принцип полягає в тому, що складне речення розглядається як єдине ціле із взаємозв'язком складових частин – головної і підрядної. За цим принципом ураховується, що саме пояснює підрядна частина – одне слово чи все головне речення, у яких змістових відношеннях перебувають головна і підрядна частини і за допомогою яких формально-граматичних засобів підрядна частина поєднується і головною.

На основі структурно-семантичного принципу виділяються такі типи складнопідрядних речень: **з'ясувальні, означальні, обставинні** (місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри ступеня, допусту, наслідку).

Залежно від типів зв'язку між предикативними частинами, тобто до всієї головної частини належить підрядна чи до одного слова, складнопідрядні речення бувають **нерозчленовані**, або прислівні, і **розчленовані**.

До нерозчленованих речень належать з'ясувальні та означальні. У них поряд із засобом зв'язку між підрядною і головною частинами формальну і змістову організацію складнопідрядного речення визначають опорні слова в

головній частині, тобто наявність і характер будови підрядної частини залежить від складу головної частини. Цим і відрізняються нерозчленовані речення від розчленованих. Напр.: *«Ті, що в будинках розкішних живуть, Нам не допоможуть в неволі»* (Г. Чупринка). Тут опорне (співвідносне) слово *ті* у головній частині передбачає поширення його підрядною частиною.

До розчленованих складнопідрядних речень належать складнопідрядні обставинні.

У розчленованих СПР підрядна частина належить до всього складу головної частини як до синтаксичної одиниці. Структура і семантика підрядної частини прямо не залежить від лексико-морфологічної характеристики якогось окремого слова головної частини. Наприклад, до головної частини *Вона вчилася* можуть бути приєднані підрядні:

- **мети** – *щоб здобути професію;*
- **причини** – *тому що прагнула знань;*
- **наслідкове** – *так що читала багато книг;*
- **часу** – *коли інші бігали в кіно;*
- **порівняльне** – *як вчать сумлінні студенти.*

Для них характерна віднесеність підрядної частини до всієї головної частини в цілому: *«Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім»* (О. Довженко). При певних ускладненнях будови головної частини можливі відхилення від типової співвіднесеності частин і підрядна частина може належати до окремого слова головної частини, однак зв'язок між головною і підрядною частинами все ж не такий тісний, як у складнопідрядних нерозчленованої структури: *«Доти чоловік добрий, доки десятицм не стане»* (нар. тв.). У розчленованих складнопідрядних реченнях головна і підрядна частини зв'язуються за допомогою семантичних сполучників, тобто таких, які закріплені за відповідними видами підрядних частин. Вони виступають головним організуючим центром складнопідрядного речення. Саме за семантикою сполучників і виділяються типи підрядних частин у складнопідрядному реченні: одні засоби служать для зв'язку підрядних місця, інші часу, причини і т. д. У цих реченнях сполучникові засоби виступають диференційною ознакою: *«Де тонко, там і рветься»* (нар. тв.); *«Доки сонце зійде, роса очі виїсть»* (нар. тв.); *«Не дми в попіл, бо очі запорошиш»* (нар.тв.); *«Хоч руки чорні, та робота біла»* (нар. тв.).

Сполучники підрядності та сполучні слова у складнопідрядному реченні виражають якусь модальність – реальність, гіпотетичність, можливість, бажаність, необхідність, спонування та ін. Вони поділяються на семантичні, які виражають конкретну семантику і відповідні семантичні відношення (причинові, допустові, наслідкові тощо): ***бо, тому що, через те що, так що, хоч, хай, дарма що, якби, якщо,*** та **асемантичні** (поліфункціональні), які не мають визначеної семантики і виражають лише залежність однієї частини від іншої: ***що, щоб, коли, як, наче, мов*** та ін.

До сполучників підрядності належать такі: *що, як, мов, наче, ніби, щоб, бо, якби, якщо, коли, чи; до сполучних слів – що, хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як, чому, скільки, наскільки.*

У ролі сполучних слів виступають відносні займенники в різних відмінкових формах та прислівники займенникового походження.

У складнопідрядних реченнях порядок частин переважно фіксований (закріплений) – у реченнях з підрядними з'ясувальними, означальними, наслідковими, причиновими. Якщо ж порядок частин нефіксований, то його функція зв'язана з будовою складнопідрядного речення: розташування частин визначається ситуацією мовлення, комунікативним завданням і виражає актуальне членування речення: *Учителеві потрібні роки, щоб зерна, дбайливо покладені в родючу землю, дали перші паростки (В. Сухомлинський); Що в пісні співається, те в житті збувається (нар. тв.).*

Інтонація як засіб поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні виконує допоміжну роль. Вона є універсальним засобом у завершеності речення, в якому поєднуються предикативні одиниці в єдине ціле.

Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною. Це такі речення, в яких підрядна частина належить до члена речення головної частини, вираженого іменником (субстантивованим словом), і вказує на ознаку предмета.

Складнопідрядним означальним реченням називається така синтаксична одиниця, в якій підрядна частина, виконуючи атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названа чи вказана у головній частині, і доповнює її змістову та структурну неповноту, напр.: *А Явдоха, ковалева матінка, все мовби чула ту пісню, що давно вже згасла десь понад степом (О. Ільченко).* Підрядна частина речення з підрядною означальною частиною відповідає на питання *який, яка? яке? які?* або характеризує предмет, або розкриває його ознаку. Приєднуються підрядні частини до головних за допомогою сполучників *що, щоб, як, ніби, нібито* та сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, звідки, коли.*

Складнопідрядні речення з підрядними означальними, як і речення з підрядними з'ясувальними, належать до нерозчленованих структур.

Складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною частиною. Це такі одночленні речення, в яких головна частина є семантично і структурно неповною, а підрядна компенсує цю неповноту і відповідає на відмінкові питання *хто? що? кого? чого?* тощо.

Підрядна частина виконує роль відсутнього в головній частині підмета і додатка або ж конкретизує, наповнює змістом члени речення головної частини (додатки і в окремих випадках підмети), виражені займенником.

Заміщаючи підмет чи додаток головної частини, підрядна є їх описовою заміною, напр.: *Мені ввижається, як у тихім ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків (Леся Українка); Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою (М. Коцюбинський).* У першому реченні підрядна частина описово замінює підмет, у другому – додаток.

У конструкціях, у яких підрядна частина конкретизує головні члени речення (додатки і деколи підмети), виражені займенниками, такі займенники переважно є факультативними, їх можна вилучити, не порушивши змісту і структури речення. Здебільшого це стосується додатків-займенників, напр.: *Існують свідчення про те, що окремі українці іммігрували до Канади ще в 60-х роках* (Ю. Жлуктенко).

Складнопідрядними з'ясувальними є речення, головною частиною яких є слова типу **зрозуміло, очевидно, відомо, характерно** і под., незалежно від того, чи наявний при них «фіктивний» підмет-займенник те, напр.: *Відомо, що творча своєрідність художника слова найповніше проявляється в його книгах* (К. Волинський); *Зрозуміло, що часова, причинова, умовна та інші види взаємозалежності виступають як інваріантні стосовно кожного з підпорядкованих їм варіантів* (В. Русанівський).

З'ясувальна підрядна частина найчастіше реалізує значення **дієслівного присудка головної частини**, вираженого дієсловами певної семантики (зі значенням повідомлення, передачі інформації; на позначення процесів психічного стану та розумової діяльності; зі значенням волевиявлення тощо). Нерідко підрядне з'ясувальне залежить від дієприслівника відповідної семантики, напр.: *Люди, затаївши подих, дивилися на нього здивовано, не розуміючи, що він хоче робити* (Григорій Тютюнник).

Підрядні з'ясувальні можуть стосуватися й інших дієслівних форм (**інфінітива, дієприкметника, безособових дієслівних форм на -но, -то**), напр.: *У першу чергу треба наголосити, що застосування будь-якого одного критерію не забезпечує послідовної класифікації частин мови* (І. Вихоїнець).

Підрядне речення може пояснювати **іменну частину складеного присудка головної частини, виражену прикметником, нерідко в поєднанні із займенником той**, напр.: *Багатогранна й різноманітна творчість М. Рильського цікава ще й тим, що вона ніколи не обмежувалася власне поезією, красним письменством* (Ю. Бурляй).

До підрядних з'ясувальних належать і речення, що відповідають на питання родового і місцевого відмінка і конкретизують у головній частині займенникові форми до того, в тому, що є невід'ємною частиною присудка головного речення (**полягати в тому, зводиться до того** і под.), напр.: *При з'ясуванні взаємовідношень прийменника і відмінка треба виходити з того, що прийменники як аналітичні синтаксичні морфемі переводять субстантив в аналітичний прислівник* (І. Вихованець).

Синкретичними (що поєднують у собі ознаки підрядних присубстантивно-означальних та з'ясувальних) є речення, що пояснюють у головній частині іменники (здебільшого віддієслівні) типу **думка, звістка, згадка, надія, чутка**, напр.: *Чутка, що на сходку прийдуть робітники з міста, ще більше розворушила селян* (Петро Панч); *Може виникнути думка, що і предикативний зв'язок має характер прислівного зв'язку* (І. Вихованець).

У складнопідрядних із підрядними з'ясувальними підрядна частина приєднується до головної сполучниками **що, як, ніби, мов, наче, чи** та ін.,

сполучними словами *який, хто, що, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, скільки, чому* тощо.

Підрядна з'ясувальна частина здебільшого стоїть після головної частини чи в середині її, однак може виступати і у препозиції до головної, напр.: *Що хотіла зробити, не знає (М. Коцюбинський)*.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною місця. Це речення, підрядна частина яких характеризує місце чи напрям/напрямок дії, про яку йдеться у головному. Підрядна частина відповідає на питання *де? куди? звідки?*

Формально-синтаксичними показниками зв'язку частин є сполучні слова прислівникового походження *де, куди, звідки*. Семантика цих слів засвідчує місце дії (де), її напрям (куди), вихідний пункт дії чи стану (звідки). У головному реченні сполучним словам *де, куди, звідки* можуть відповідати співвідносні слова (корелятивні прислівники) *там, туди, тут, звідти, всюди, скрізь*. Так утворюються корелятивні єдності: *там – де, куди, звідки; туди – де., куди, звідки; тут – де, куди, звідки; скрізь – де, куди, звідки; звідти – де, куди, звідки; всюди – де, куди, звідки*, напр.: *Антон Чигирин побіг туди, де інша група його бійців носила з палаючих ешелонів поранених (Д. Ткач)*.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною часу. Це речення, у яких підрядна частина містить указівку на час дії (ознаки), про який ідеться в головній частині речення. Підрядна частина відповідає на питання *коли? як довго? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір?*

За значенням складнопідрядні речення, що виражають часові відношення, поділяють на дві групи:

- речення, що виражають одночасність дій, станів, процесів, ознак;
- речення, що виражають різночасність дії, станів, і процесів, ознак.

Виразниками цих значень виступають сполучники *як, коли, поки, доки, якже, у той час як, у міру того як* у реченнях, що виражають одночасність, і сполучники *як, коли, після того як, до того як, перш ніж, поки, доки, відколи, з того часу як, відтоді як, з тих пір як, тільки що, як тільки, тільки, тільки-но, лиш, ледве, ледве тільки, щойно, скоро*, що виражають різночасність, а також видо-часові форми дієслів-присудків головної і підрядної частин.

Підрядне речення часу перебуває в різних відношеннях із головним, в одних випадках – розкриває зміст співвідносного слова, що виступає обставиною часу в головному реченні, напр.: *Доки на передовій було спокійно, доти й Багіров поведився сумирно (О. Гончар); Яринка з'явилася тоді, коли в маленькому будиночку погасло світло (В. Собко)*. В інших випадках – уточнює в головній частині обставину, виражену прислівником чи іншими частинами мови, напр.: *Лисицю найвигідніше полювати взимку, коли земля натягне на себе білу-білу та пухку-пухку ковдру (Остан Вишня); Після сніданку, щойно художники розійшлися на етюди, Ганна заходилася прибирати кімнату (В. Козаченко)*.

Підрядна часова частина може вживатись у препозиції до головної, в постпозиції і в середині головної частини.

У сучасному українському мовознавстві нема єдиного розуміння засобів зв'язку підрядних частин часу з головними. Дехто стверджує, що підрядні речення часу поєднуються з головними сполучниками і сполучними словами, при цьому сполучники і сполучні слова не розмежовуються (О. Вержбицький, А. Медушевський), більшість мовознавців підрядні сполучні засоби часу визначає як підрядні сполучники, що є цілком слушним.

Найтиповішим сполучником, що виражає часове значення, є сполучник **коли**, напр.: *Вона бачила ці береги, коли вони ще були зовсім пустельні (Яків Ваи); Іноді, коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вимальовувались постаті людей (Григорій Тютюнник)*. Його нерідко замінює сполучник **як**, використання якого різноманітніше, напр.: *Як повесні цвітуть долини, я чую голос Катерини в далеких сонячних полях (Т. Масенко); Як ти відносиш на руках дитя, світлішають думки і почуття (Д. Павличко)*.

Складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня. Це речення, у яких підрядна частина розкриває спосіб чи якість дії, а також міру чи ступінь вияву ознаки головної частини речення. Підрядна частина відповідає на питання **як? яким способом? якою мірою? наскільки? сполучниками що, щоб, парним сполучником чим..., тим**. У головній частині часто наявні співвідносні слова, що утворюють зі сполучними словами та сполучниками корелятивні групи: **так – як, так – що, так – щоб, стільки – скільки, настільки – наскільки, стільки – як, такий – як (щ о)** та ін. У такому разі вони становлять займенниково-співвідносний тип конструкцій, напр.: *Сонце пекло так, що й уночі степ пашив (Ю. Яновський); Рубка на шхуні була така маленька, що в ній разом могли спати тільки двоє (М. Трублаїні); Вони бачили стільки людського горя, що слова були зайві (О. Копиленко)*.

Підрядні речення зі значенням міри/ступеня. Вони заступають обставину міри/ступеня головного речення або уточнюють обставину міри/ступеня, що виражається в головному реченні кількісним прислівником, займенником **такий** зі значенням міри. Приєднуються до головних сполучними словами **скільки, наскільки, як**, сполучниками **що, щоб**, парним сполучником **чим..., тим**. У головній частині можуть бути наявні співвідносні слова **стільки, настільки, так, такий**, напр.: *Дід так страшенно кричав від болю, що листя на дубах шелестіло (О. Довженко); Розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком (І. Нечуй-Левицький)*.

Складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною. Це речення, в яких підрядна частина за допомогою порівняння пояснює зміст усього головного речення. Підрядна частина відповідає на питання **як?** і приєднується до головної порівняльними сполучниками **як, мов, немов, наче, ніби, неначе, немовби** та ін., сполучним словом **як**. У головній частині може бути співвідносне слово **так**.

Ці конструкції можуть бути сполучниковими, відносними та займенниково-співвідносними, напр.: *Як без раннього світання день не піде на полях, так без першого навчання до наук закритий шлях (П. Воронько);*

Червоне коло, вищерблене хмарою, здіймалося над обрієм, ніби якась могутня рука підіймала над світом прапор (О. Копиленко).

Складнопідрядні речення з підрядною частиною причини. Це такі речення, у яких підрядна частина вказує на причину, що викликає дію головного речення, і відповідає на питання **чому? через що? з якої причини?** Підрядна частина приєднується до головної простими сполучниками **бо, що, оскільки, адже**; складеними сполучниками **тому що, через те що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що, з тим що**; парним сполучником **а що..., то, напр.:** *Мовна семантика має об'єктивний характер, оскільки вона є результатом пізнання об'єктивної дійсності (В. Русанівський); Ставлення до традицій у принципі завжди вибірне, бо надто різними і часто непримиренними один до одного голосами говорить з нами минуле, історія культури (Л. Новиченко); Основу такої спеціалізації, очевидно, створює значення слова, адже воно коригує вживання слова у відповідних граматичних функціях (І. Вихованець).*

Складнопідрядні речення з підрядною частиною мети. Це речення, в яких підрядна частина вказує на мету чи призначення того, про що йдеться в головній частині.

Підрядна частина відповідає на питання **для чого? навіщо? нащо? з якою метою?** і приєднується до головної сполучниками **щоб, щоби, аби** та складеними сполучниками **для того щоб, з тим щоб, задля того щоб, на те щоб, в ім'я того щоб.** Перша частина цих сполучників у разі їх розчленування виконує роль співвідносних слів у головному реченні. Найуживанішим є підрядний сполучник **щоб**, напр.: *Дорош зіскочив з підводи і, щ об трохи розім'ятися, пішов пішки (Григорій Тютюнник); Землянки копали на бугрі трохи на схилі, щоб не підходило водою (К. Гордієнко).*

Складнопідрядні речення з підрядною частиною умови. Це речення, в яких підрядна частина вказує на умову, від якої залежить здійснення дії, про яку йдеться в головній частині. Підрядна частина відповідає на питання **за якої умови?** і приєднується до головної частини сполучниками **якщо, якщо б, коли, коли б, якби, як, раз** у головній частині можуть відповідати співвідносні слова тоді, так. Отже, зазначений тип складнопідрядних речень реалізується в двох різновидах: сполучниковому та займенниково-співвідносному, напр.: *Якби-то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла (Т. Шевченко); Коли вдосвіта виїхати, то на обід саме поспієш (Панас Мирний); Як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця (М. Коцюбинський); Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим (М. Стельмах).*

Складнопідрядні речення з підрядною допустовою частиною. Це речення, в яких дія, позначувана підрядною частиною, обмежує вияв дії головного речення, однак, незважаючи на це, дія головного речення стає реальною. Від головної до підрядної частини ставиться питання **незважаючи на що?** Підрядна частина приєднується до головної сполучниками **хоч (хоча), незважаючи на те що, дарма що, правда, хай**, а також сполучними виразами **хто не, що не, який не, як не, скільки не**, використання яких, очевидно, зумовлюється пропуском власне-допустового сполучника **хоч**, напр.: *Що б там*

не кричало, не оглянься (Т. Шевченко); Як не мудруй, а правди ніде діти (Л. Глібов); Я докладніше спинився тільки на двох мемуарних нарисах М. Бажана, хоч їх уже набралось на цілу книжку (Л. Новиченко); Крім індоєвропейських, категорія роду відома також мовам семітським, хоч вона сформувалася в них як двочленна (М. Жовтобрюх).

У разі препозиції підрядного речення на початку головного часто наявні сурядні протиставні сполучники **а, та, але, зате, однак, проте**, напр.: *Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленів (О. Донченко); Хоч була рання весна, але надворі вже було гаряче (І. Нечуй-Левицький); Дарма що сніг хрумкотить під ногами, але весна своє бере (М. Коцюбинський).*

Деколи підрядний сполучник стоїть у середині підрядного речення, напр.: *Наші хлопці хоч і заснули було, так не можна ніяк влєжати (Г. Квітка-Основ'яненко).*

Сполучники сурядності є факультативними, свідченням чого є те, що при перестановці частин їх можна випустити. Підрядні сполучники обов'язкові, бо їх пропуск порушує синтаксичну і змістову єдність речення. Пор.: *Хміль іще буйно зеленів, хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами; Надворі вже було гаряче, хоч була рання весна.*

Складнопідрядні речення з підрядною частиною наслідку. Це речення, в яких підрядна частина вказує на наслідок того, про що йдеться в головній. Від головної до підрядної не можна поставити запитання. У підрядній частині завжди наявний складений сполучник **так що**, напр.: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Григорій Тютюнник); Сніг на чоботях встиг станути геть чисто, так що на пухнастому червоному килимі калюжі збільшилися (Н. Рибак).*

У зазначених конструкціях наявна семантика причиново-наслідкової залежності, тому підрядне речення легко перетворити на головну частину, а головне – на підрядну причинову. Порівняймо: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (Н. Рибак) → Можна було сподіватися дощу, бо на небі збиралися великі хмари.*

Розчленування сполучника **так що** можливе не у всіх випадках і веде до зміни типу складнопідрядного речення, внаслідок якого перший компонент так стає співвідносним словом у головному реченні. Порівняймо: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі віця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський) Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі віця так, що дерева потопали в ньому.*

Отже, у сучасному мовознавстві загально визнаною є структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень, що враховує структурні і семантичні параметри складнопідрядних конструкцій. Згідно з цією класифікацією виділяють складнопідрядні речення нерозчленованого типу (з підрядними прислівними) та розчленованого типу (з підрядними, що стосуються усього головного речення). У реченнях нерозчленованого та

розчленованого типу виявляється різний ступінь спаяності предикативних частин.

3 Складнопідрядні багатокomпонентні речення

Загальна характеристика складнопідрядних багатокomпонентних речень. Говорячи про розвиток мови, О. Потебня зазначав: «І взагалі в мові, не тільки кажучи аргіорі («все тече»), не може бути, а й а posteriori нема жодної нерухомої граматичної категорії. Однак зі зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, у якому вони виникають і змінюються, саме речення, подібно до того, як неминуче форма стійкої купи залежить від форми речей (напр., цеглин, ядер), з яких вона складається, як неминуче форма і визначення суспільства змінюється разом із розвитком особин».

Отже, зміна окремих граматичних категорій відбувається швидше порівняно зі структурою речення в цілому, однак і часткові зміни зумовлюють зміни у будові речення.

З розвитком мислення структура речення ускладнювалася, причому серед складних конструкцій первісними є безсполучникові утворення. Сполучникові ж (складносурядні і складнопідрядні) речення виникли пізніше. Найпізнішим типом речень є складнопідрядні структури, що почали розвиватися в останньому періоді існування індоєвропейської прамови.

Отже, ускладнені складнопідрядні речення виникли на високому ступені розвитку мислення і мови. Роль їх у розвинутих мовах надзвичайно важлива, особливо у писемних текстах (наукових, художніх тощо). Проте процес еволюції мови не зводиться до ускладнення її структури, збільшення кількості формантів. Навпаки, спостерігається уніфікація, ущільнення мовних засобів. Нерідко ту саму думку можна висловити як складним, так і простим реченням, різними типами складних речень тощо.

Складнопідрядні багатокomпонентні речення – речення, що складаються з одного головного і не менше двох підрядних речень.

Вони становлять центральний тип у системі складних багатокomпонентних речень сучасної української мови.

За характером синтаксичного зв'язку підрядних компонентів з головними та між собою виділяють **три основні моделі** цих конструкцій: **речення з неоднорідною супідрядністю, речення з послідовною підрядністю і речення з однорідною супідрядністю.**

Периферійну ланку становлять **контаміновані** речення, в яких по-різному комбінується однорідна і неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю

Ці речення є одними з найскладніших у плані структурно-семантичної організації і здебільшого характеризуються тісною структурно-семантичною спаяністю предикативних одиниць.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю – конструкції, у яких підрядні речення різного типу пояснюють один і той

самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Однією з конструктивних ознак цих речень є порядок розміщення підрядних компонентів, які переважно не стоять поряд, напр.: *Коли за Омеляном зачинилися двері, мати підійшла до доньки, припала до її грудей, як колись, у дитинстві, донька припадала до неї (М. Стельмах); Коли згасла ракета, цілі рої світлячків розлюченим вихором билися в тому місці, де лежав наш передовий дозор (І. Багмут).*

У багатьох реченнях саме такий порядок розміщення компонентів: підрядне речення – головне речення – і підрядне або ж підрядні, якщо вони стосуються різних членів, розривають головне речення. Випадки суміжного розміщення неоднорідних супідрядних спорадичні. Це зумовлюється або валентними можливостями присудка (головного члена в односкладному реченні) головної частини, або кінцевою позицією члена речення головної частини, до якого відноситься підрядне прислів'я, напр.: *Було б добре, : якби ти взяв і Сергія, бо вдвох буде зручніше (В. Канівець); У моїй уяві так яскраво вимальовувався той колодязь з прозорою смачною водою, від якої аж зуби ломить, що я, довго не роздумуючи, повернув на Шамраївку (Д. Ткач).*

Іноді контактне розміщення неоднорідних супідрядних зумовлене елімінацією (пропуском) частини головного речення, напр.: *Часом озирався на сусідів, з якими сидів за столом, чи ніхто з них не помічає його стану (П. Гуріненко).* Після підрядного присубстантивно-означального перебуває підрядне з'ясувальне, залежне від елімінованої частини головного речення, яка повинна була б стояти перед ним. Пор.: *Часом озирався на сусідів, з якими сидів за столом, намагаючись дізнатись, чи ніхто з них не помічає його стану.*

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю

Конструкції з послідовною підрядністю є найпоширенішою моделлю серед складнопідрядних багатокомпонентних речень, специфічною щодо своєї будови: від абсолютно незалежного головного речення безпосередньо залежить тільки одне підрядне (першого ступеня), яке в свою чергу є головним до підрядного другого ступеня і т. д.

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – такі конструкції, у яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежить від попереднього.

Дослідники цих конструкції (О. Стеценко, В. Шитов, Г. Гаврилова, Г. Калашникова, О. Вержбицький, С. Морозова, Л. Гукова, О. Кузьмич) засвідчують широке функціонування їх у давньоруській, староросійській та староукраїнській, а також сучасній українській і російській мовах.

Отже, ці структури є глибинними, напр.: *Благословен, хто вигадав маяк, цей промінь, що спалахує над морем, наділ й віри тріпотливий знак, безсмертний виклик хвилям неозорим! (М. Рильський); Як позитивний момент слід відзначити, що над перекладами працювали не тільки досвідчені*

перекладачі з угорської, а й багато молодих, тих, хто лише починає свій шлях у літературі (К. Шахова).

У наведених, як і в будь-яких трикомпонентних, структурах подвійну природу мають підрядні речення першого ступеня. Регулярними є конструкції з двоступеневою і тріступеневою підрядністю.

Речення з чотириступеневою послідовною підрядністю (п'ятикомпонентні) функціонують порівняно нечасто, напр.: *П'ять місяців ходив киянин у будиночок на Лопухінській, аж поки Павлов назвав дві теми з фізіології шлунка і кишок, уточнивши, що його цікавить лише те, чи виділяється в кишках фермент, котрий раніше безуспішно шукали інші (В. Князюк).*

Семантико-синтаксичні відношення у реченнях з послідовною підрядністю будуються таким чином, що всі вони теоретично рівноправні: ведучими завжди є відношення між абсолютно незалежною головною частиною і підрядним першого ступеня (отже, на логіко-синтаксичному рівні членування вони охоплюють підрядні усіх типів), решта відношень – включені.

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю є специфічними утвореннями в системі складнопідрядних багатоконпонентних речень. Це стосується як їхньої синтаксичної структури, засобів зв'язку, так і різноманіття семантико-синтаксичних відношень, що властиві як складнопідрядним, так і складносурядним реченням.

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю – конструкції, в яких усі підрядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь один член головної частини.

Такі підрядні завжди виконують однакову синтаксичну функцію, тобто є підрядними одного виду.

У реченнях з однорідною супідрядністю наявні, як мінімум, два підрядні сполучники (сполучні слова) та один сурядний сполучник. Специфіка цих речень полягає в тому, що обов'язковим є тільки підрядний сполучник (сполучне слово), який вживається перед першим підрядним.

Сполучники і сполучні слова перед другим і наступними підрядними можуть бути факультативними, і часто їх не вживають. Між однорідними супідрядними наявний сурядний зв'язок, отже, вони співвідносні зі складносурядними та простими реченнями з однорідними членами.

Рівноправність однорідних супідрядних нерідко виражається сполучниками сурядності. Підрядний блок у таких випадках можна перетворити на звичайне складносурядне речення, випустивши підрядний сполучник (сполучне слово), що вживається перед першим підрядним, напр.: *Ми закінчували наряд, коли телефоністи почали знімати дроти, а працівники штабу вантажити на машину полкову канцелярію (І. Багмут); Так вийшло, що в неї не було з собою дрібних грошей, а в мене взагалі тільки карбованець у кишені (Б. Кисельов).*

Якщо сполучники підрядності і сурядності омонімічні, при вилученні головного речення підрядний блок стає самостійним складносурядним

реченням, напр.; *Тепер він уже не був певний, чи велосипедист таки справді подивився, чи йому те привиділось (Ю. Мушкетик); І не добереш, чи то каганчик пригасає у вікні рідної хати, а чи далека зоря увиходить у хмару над пришиклим Ржевом (І. Цюпа).* Саме в таких реченнях інколи перед першим підрядним відсутній сполучник, перед другим він обов'язковий, напр.: *Треба було пройти до лівої частини зайнятого ворогом хутора і перевірити, є там німці, чи, може, вони відійшли (І. Багмут).* У таких реченнях найчастіше першим іде головне, за ним – блок підрядних, напр.: *Вони перелетять у ту країну, де небо ще синіє, як весняне, де виноград в долині зеленіє, де грає сонця проміння кохане (Леся Українка); Слава тим, хто прагне волі, хто весь вік живе в борні, в кого в серці вічні болі і душа горить в огні, хто з калюжі впливає в море світлеє ідей, хто і серцем всім кохає, і ненавидить людей (М. Рильський).*

Рідше у конструкціях з однорідною супідрядністю підрядні розривають головну частину або передують їй, напр.: *І поки в залі від ряду до ряду хвилями перекочуються оплески та лунають вигуки, Федя ніяково посміхається, кланяючись ще невміло, незграбно і викликаючи цим ще більшу симпатію у глядачів (Д. Ткач); На березі хвилястої Десни, де білі піски й дерева зелені, де слід віків одкопували вчені, стояло місто, оповите в сні (М. Рильський).*

Переважно блок однорідних супідрядних не перевищує дев'яти – десяти компонентів, хоча у художньому стилі, передусім у поетичному мовленні, трапляються значно більші за обсягом конструкції, що мають виразне стилістичне навантаження.

Контаміновані складнопідрядні багатоконпонентні речення

До контамінованих (лат. *contaminatio* – зіткнення, змішування) структур належать такі, в яких по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність. Це речення: з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю; з подвійною супідрядністю; з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю; з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю; з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю.

Приклад чотирикомпонентної структури, в якій абсолютно незалежній головній частині підпорядковані два підрядні компоненти, один з яких є підрядним першого ступеня, і від нього залежить підрядне другого ступеня: *Хлопчик почервонів від того, що раптом став у центрі уваги, хоч до кінця ще й не збагнув, чим це він так зацікавив клас (І. Цюпа); Але те, що він не розповів їй про свою зустріч з Марією, доводило її до такого відчаю, що вона, залишившись на самоті, нагадувала горлицю, котра, заплутавшись у тенетах, борсається, б'ється, ранив себе і ніяк не може вирватись (Яків Ваш).*

Приклад п'ятикомпонентної структури з двома ланками послідовного підпорядкування: *Щоб показати, на що я здатний, я враз так*

заверещав на горобців, що вони знялися живою хмаркою і кудись полетіли, аби тільки не чути мого кувікання, гавкання, та ще й свисту (Петро Паяч).

Рідше використовуються структури з однією ланкою триступеневого послідовного підпорядкування, напр.: *Все тут виважено і прилаштовано так, щоб «дашник» не минав свого двору, бо здавна закріпив дід, що справжній дачник шукає оселю старезну, глиняну, допотопну, аби тільки був двір зелений та поближче до води (М. Чабанівський).*

Отже, складнопідрядні багатокomпонентні речення є центральним типом конструкцій у системі складних багатокomпонентних речень сучасної української мови. Основні моделі цих структур – речення з неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, однорідною супідрядністю. Інші моделі периферійні, у них по-різному комбiнуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність.

ТЕМА 5.4 БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ. БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ. ПЕРІОД. КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖИМ МОВЛЕННЯМ

План

1. Безсполучникові речення. Засоби зв'язку в безсполучниковому складному реченні.
2. Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях.
3. Багатокомпонентні речення
4. Період як синтаксична структура.
5. Конструкції з чужим мовленням.

1 Безсполучникові речення. Засоби зв'язку в безсполучниковому складному реченні

Складні безсполучникові речення (БСР) – конструкції, які не мають однозначного трактування. Дискусії пов'язані передусім із відсутністю сполучникових засобів зв'язку компонентів безсполучникового речення.

Складні безсполучникові речення – речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.

Щодо наявності предикативних компонентів складні безсполучникові речення можуть бути **елементарними** (дві предикативні одиниці) і **неелементарними, багатокомпонентними** (три і більше предикативних одиниць).

Елементарність / неелементарність пов'язана з відкритістю / закритістю структури складного речення: **відкритість структури** передбачає розгортання елементарного речення в неелементарне, допускає доповнення речення мінімальної структури новими предикативними одиницями; **закритість структури** здебільшого властива елементарним реченням, що не можуть бути розгорнуті в багатокомпонентні зі збереженням тих самих семантичних відношень, які наявні в елементарних структурах.

З огляду на змістові відношення між складовими частинами складні безсполучникові речення поділяють на дві групи: речення з однорідними частинами (частини є незалежними, семантично скоординованими, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень) і **речення з неоднорідними частинами** (частини залежні, семантично неоднорідні, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні із сполучниковими, то речення з однорідними частинами можна легко перетворити на складносурядні, речення з неоднорідними частинами – на складнопідрядні, напр.: *Світло сонце, парувала земля (Петро Панч); Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде (В. Канівець).* Пор.: *Світло сонце, і парувала земля. Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде.*

Однак іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі неможливо перетворити на сполучникові. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення, напр.: *Я розумів Брильова: його селянська заощадливість виявлялася в усьому (І. Багмут); Стукотіли молотки – шевці ремонтували і шили нові чоботи (Ю. Збанацький); Біля греблі почулися голоси – то йшли робітники-монтажники (Ю. Збанацький)*. Особливість безсполучникових речень полягає і в тому, що вони поліфункціональні, семантика їх не завжди чітко диференційована. Тому часто безсполучникове речення з семантичними відношеннями, спільними для складносурядних і складнопідрядних речень (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові), можна трансформувати одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення. Семантичні відношення і пов'язана з ними співвіднесеність безсполучникової конструкції зі складносурядними чи складнопідрядними реченнями зумовлюються інтонацією, якій належить особлива роль у складному безсполучниковому реченні, що часто позначається і на розділових знаках на межі його частин.

Складні безсполучникові елементарні речення є базовими конструкціями в системі складних безсполучникових утворень. Їх поділяють на речення з однорідними частинами і речення з неоднорідними частинами.

Речення з однорідними частинами. У цих реченнях між складовими частинами існують **часові** (темпоральні) і **зіставно-протиставні** семантико-синтаксичні відношення.

1. Речення з часовими відношеннями. Їх переважно кваліфікують як речення перелічувальної семантики, а деколи – як синоніми складносурядних речень, безсполучникові складносурядні речення. Часові відношення вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність. Найчіткіша скоординованість і семантична однотипність виявляється у конструкціях, що вказують на одночасність дій, явищ. Присудки (головні члени) предикативних частин у таких реченнях мають одну й ту саму синтаксичну категорію часу; прості дієслівні присудки, допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки у складених присудках виражаються однаковими видо-часовими формами. Інтонація в таких реченнях перелічувальна, з паузами після кожної частини. Порядок розташування частин вільний. Лише за наявності співвідносних займенників і прислівників частини поміняти місцями не можна, напр.: *Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза (Ю. Яновський); «Колумб» погойдувався на якорі недалеко від берега; хвилі хлюпали в маленьку дерев'яну пристань і пустотливо вибігали на пісок, майже дістаючи до шаланд і каюків, повитягуваних рибалками на берег (М. Трублаїні)*. Допоміжними засобами вираження одночасності є також анафоричне вживання якогось члена речення, спільний другорядний член, напр.: *Замовкли струни, замовк голос мельника (М. Стельмах); Вона буде вчителькою, вона понесе світло в темряву, потіху – смуткові, поміч – убожеству (М. Коцюбинський); Вечорами вже не співали під вербами дівчата,*

не витинали гопака гармоністи (Григорій Тютюнник). При спільності присудків друга частина є неповним двоскладним реченням із пропущеним присудком, напр.: *Попереду зеленіла траншея, праворуч і ліворуч – маленькі горбочки, сліди окопчиків* (Ю. Мушкетик). У реченнях із часовою послідовністю компоненти теж семантично рівноправні, не залежать один від одного. У цих конструкціях у часовому вимірі дії і явища змінюють у часі одні одних, часто без вказівки на їх внутрішній взаємозв'язок, напр.: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Шевченко); *Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити* (О. Гончар).

У цих реченнях порядок розташування частин міняти не можна. Видо-часові форми дієслів-присудків здебільшого однакові, напр.: *В сінях зачувся гомін, в хату увійшов Сергій і ще хтось у довгому чорному пальті* (Григорій Тютюнник); *У Полтаву його привіз поїзд, далі треба було добиратися підводою* (Григорій Тютюнник); *Невеличка колона зупинилася, від неї відійшов високий, широкоплечий чоловік і рушив до майора* (Я. Стецюк).

2. Речення із зіставно-протиставними відношеннями. Донедавна ці речення кваліфікували як протиставні чи зіставні або ж зіставно-протиставні. Нині ці конструкції розрізняють, наголошуючи на деяких відмінностях між ними. У реченнях зі значенням зіставлення виражаються співвідношення двох схожих чи неоднакових явищ, що не суперечать одне одному, не перебувають у значеннєвому контрасті. Такі речення однотипні за будовою. Характерною ознакою компонентів таких конструкцій є структурний паралелізм, напр.: *По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки* (В. Земляк); *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко). Основу зіставлення становить перша частина, друга називає те, на чому акцентується зіставлення. У реченнях зі значенням протиставлення складові частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну. С. Дорошенко виділяє дві групи цих структур: конструкції, у яких частини об'єднані на основі заперечно-стверджувального протиставлення; структури, в яких відношення між частинами засновані на невідповідності їх змісту. У першій групі найпоширенішими є конструкції, у яких протиставлення між компонентами виникає внаслідок заперечення у першій частині і ствердження в другій. Заперечення певної дії, предмета, явища, ознаки вимагає протиставного ствердження, що виражається наступним компонентом, напр.: *Не вітер – буря* (П. Тичина); *Не тополю високою вітер нагинає, дівчинонька одинока долю зневажає* (Т. Шевченко). Нерідко такі структури характеризуються симетричним розташуванням слів в обох складових частинах, напр.: *Аде він – не слуга слава, він – його володар* (М. Рильський); *Мир – не просто правда, – мир є справедливість* (П. Тичина). У другій групі протиставних речень частини засновані на невідповідності їх змісту. Така контрастна невідповідність наявна в тих випадках, якщо дія, що починалася або починається, не дала чи не дає результату, напр.: *Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалося* (С. Васильченко). Протиставлення може підсилюватися окремими вставними

словами, напр.: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі (М. Коцюбинський)*. Нерідко протиставлення будується на основі антонімічних слів, напр.: *Все меншає віх у колоні, все більшає їх на пройденім шляху (О. Гончар)*. Реченням із зіставно-протиставними відношеннями між частинами властива експресія, образність; вони репрезентують передусім літературно-белетристичне і художнє народнопоетичне мовлення. Інтонація в цих конструкціях загалом відповідає інтонації розповідного речення: поступове підвищення тону в першій частині, зниження – у другій. Зіставні відношення виявляються в різних безсполучникових порівняльних конструкціях, протиставні – тільки в конструкціях з контрастним порівнянням, напр.: *Ластівки летіли в тучу, голуби – до схову (Григорій Тютюнник); Андрій одправив посилки, Валя купила конверти (Ю. Мушкетик); На віях заморожених коней заіскрилася паморозь, під віями прикляклих вершників трималася ніч (М. Стельмах)*.

Речення з неоднорідними частинами. У них найчастіше виражаються умовні, причиново-наслідкові, часові, допустові, цільові і пояснювальні семантико-синтаксичні відношення.

1. **Речення з умовним значенням.** Розглядаються мовознавцями по-різному. Так, Б. Кулик виокремлює реальні та ірреальні безсполучникові речення зі значенням умови. Автори «Русской грамматики» стверджують, що поняття «реальності» не сумісне з поняттям «умовності». І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, дотримуючись цього погляду, виділяють безсполучникові комунікати зі значенням потенційної та ірреальної умови, що є цілком слушно. Реченням зі значенням **потенційної умови** властиві двобічні відношення між частинами, оскільки їхні головні члени (присудки) завжди взаємопов'язані, часто виражаються формами майбутнього часу дієслів, напр.: *Заробиши трохи грошей – корівчину купимо (Я. Гримайло); Повернеться – то таки гору з ним перекинемо (І. Сенченко)*. у ролі присудків (головних членів) можуть поєднуватися й інші форми, напр.: *Піде гарячка – то не знати йому місця голови (В. Земляк); Боятися вовків – у ліс не ходити (Народна творчість)*. Речення **ірреальної умови** утворюються на основі умовного способу, що наявний в обох частинах безсполучникової конструкції, напр.: *Побув би у нас ще трохи – ви його і говорити навчили б (М. Стельмах)*. Деколи в значенні умовного способу може вживатися наказовий, напр.: *Удар тепер мороз, озимина вся пропаде! (Григорій Тютюнник)*.

Отже, складні безсполучникові речення з умовним значенням співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими із значенням умови. їх легко перетворити на складнопідрядні з підрядними умови, поставивши перед першою частиною сполучник якщо, коли, напр.: *Не почувши вітру – серце мре (А. Малишко) – Якщо (коли) не почувши вітру – серце мре*.

2. **Речення з причиново-наслідковими відношеннями.** Їхні частини здатні до транспозиції, напр.: *Море в той день було неспокійне і брудне – кілька діб підряд штормило (Ю. Логвин) – Кілька діб підряд штормило – море в той день було неспокійне і брудне; Кораблі набрали повного ходу – небезпечне місце*

треба було проминути якнайшвидше (Д. Ткач) – Небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше – кораблі набрали повного ходу. У безсполучникових причиново-наслідкових реченнях причина і наслідок можуть міститися і в першій, і в другій частині. Залежно від цього вони співвідносяться з відповідними типами складнопідрядних речень, напр.: *Літаки спустилися нижче – в повітрі завили бомби (Д. Ткач); Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу – на читання книжок залишалася тільки неділя (В. Канівець).* У першому реченні причина міститься з другою частиною, тому воно синонімічне передусім зі складнопідрядним із підрядним причини: *Літаки спустилися нижче, бо (тому що, оскільки) в повітрі завили бомби.* У другому реченні наслідок міститься в другій частині, тому його найлегше перетворити на складнопідрядне речення з підрядним наслідковим: *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу, так що на читання книжок залишалася тільки неділя.* Звичайно, перше речення можна перетворити і на складнопідрядне речення з підрядним наслідковим, а друге – на складнопідрядне речення з підрядним причиновим, однак у такому разі необхідно поміняти частини місцями. Пор.: *На читання книжок залишалася тільки неділя, бо (тому що, оскільки) клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу.* Це стосується усіх речень з причиново-наслідковими та наслідково-причиновими семантико-синтаксичними відношеннями, у яких порядок розташування частин вільний у зв'язку з відсутністю лексико-граматичних обмежень, що зумовлюють стабільний порядок частин.

Безсполучникові речення цього різновиду можуть бути **односуб'єктними** та **двосуб'єктними**. В односуб'єктних безсполучникових реченнях в обох складових частинах спільний підмет. Причиново-наслідкові відношення часто виявляються у формі пояснення, напр.: *Ні хліва, ні повітки не ставили: не бачили в тому потреби (Я. Стецюк).* У двосуб'єктних реченнях в обох частинах різні підмети, напр.: *Іван оглянувся й не побачив Бориса – задні платформи з ковшами пливли в темряві (Ю. Мушкетик); Та було вже пізно – машини рушили на захід (М. Стельмах); Тиша ще більше наморщив чоло: матрос тикав у нього рушницею (Петро Панч).*

3. Речення з часовими відношеннями. У цих реченнях перша частина завжди вказує на час дії, стану, процесу, про які повідомляється у другій частині, напр.: *Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина); Прийде осінь – у засіках буде хліб золотий (О. Десняк).* Ці конструкції, як і сполучникові речення, за допомогою вищо-часових форм дієслів присудків, порядку розташування складових частин, інтонації виражають одночасність або послідовність дій, явищ. Якщо присудки в обох предикативних частинах мають форму недоконаного виду, то в безсполучниковому реченні виражається одночасність дій, напр.: *Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (Народна творчість).* Коли обидва присудки мають форму доконаного виду, безсполучникове речення виражає послідовність дій, напр.: *Вернувся він – вже смеркло (Панас Мирний); Приїхали до лісу – зійшло сонце (Григорій*

Тютюнник). У деяких безсполучникових реченнях з часовими відношеннями виражаються дії, різні щодо проходження їх у часі. У таких конструкціях присудок першої частини виражений формою dokonаного виду дієслова, а другої – недоконаного, напр.: *Зайде сонце – Катерина по садочку ходить* (Т. Шевченко).

4. **Речення з допустовими відношеннями**, у першій частині таких конструкцій виражається умова, всупереч якій відбувається те, про що повідомляється в другій частині. Як і складнопідрядні речення з підрядним допустовим, ці конструкції близькі за значенням до складносурядних протиставних речень, напр.: *Поливали доріженьку – вона все куриться* (Народна творчість). Ці речення можуть мати відтінок умови (їх називають умовно-допустовими). У першій частині таких речень присудок (головний член в односкладному реченні) виражений дієсловом умовного або наказового способу, напр.: *Засип правду хоч золотом, вона впливе доверху* (Народна творчість). Ці речення найчастіше функціонують у розмовному мовленні та в фольклорі.

5. **Речення з цільовим значенням**. Вони співвідносні зі складнопідрядними реченнями мети з постпозитивною підрядною частиною. Як окремий різновид такі утворення розглядають Б. Кулик, С. Дорошенко, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, напр.: *Гей, життя, виходь на бій, – пожартуєм для розваги* (П. Тичина); *А згадаймо, може, серце хоч трошки спочине* (Т. Шевченко). Будучи співвідносними зі складнопідрядними реченнями з підрядними частинами мети, ці структури не можуть бути перетворені у складнопідрядні речення лише уведенням сполучника: при трансформації їх у сполучникові часто необхідно змінювати форму присудка другого компонента.

6. **Речення з пояснювальними відношеннями**. У них друга частина пояснює першу в цілому або ж якийсь член речення у першій частині, напр.: *Ідея проста: за всіма правилами сучасної науки змодельювати Київ* (В. Собко); *Друзі розповіли подробиці: втеча готувалася давно* (М. Олійник); *І диво дивне сталося із ним: совість заговорила!* (А. Іщук). *І ось позавчора Сергія спіткало лихо: циркуляркою йому порвало два пальці на лівій руці* (В. Канівець); *Друзі мали нагоду пересвідчитися – на стратегічних планах командир добре знається* (К. Гордієнко).

7. **Речення з пояснювально-приєднувальними відношеннями**. Вони не співвідносні з сполучниковими реченнями, напр.: *Вправо глянеш – там димлять заводи* (П. Тичина); *Пройди сади од краю і до краю – нагнулось долу гілля од врожаю* (С. Крижанівський). Рідко трапляються речення з порівняльними відношеннями між частинами, напр.: *Погляне – холодною водою обіллє* (Марко Вовчок).

Отже, складні безсполучникові речення виділяють з урахуванням імпліцитності (приховане, неявне) сполучників і сполучних слів. На основі змістових відношень між складовими частинами ці конструкції диференціюють

на речення з *однорідними і неоднорідними частинами, що співвідносні зі складносурядними і складнопідрядними реченнями.*

Окремі безсполучникові утворення не можуть бути трансформовані в сполучникові.

2 Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Кома, крапка з комою.

Між відносно рівноправними частинами ставиться кома: *Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнеш люди (Леся Українка); На білу гречку впали роси, Веселі бджоли одгули, Замовкло поле стоголосе В обіймах золотої мли (М. Рильський).* Якщо рівноправні поширені частини далекі за змістом, то можна поставити й крапку з комою: *Наче зачарований велетень стояв ліс... В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загуло, ані ворухнеться (Панас Мирний).*

Тире

Зверніть увагу на те, що письменники розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення часом ставлять і не за правилами, а відповідно до змісту: *Не зоря ясна темної ночі в небі грає - дівоча врода пестить та гріє похмуру душу! (Панас Мирний).*

Якщо між предикативними частинами протиставні або зіставні відношення І (можна вставити сполучник *а*): *Ще сонячні промені сплять - досвітні огні вже горять (Леся Українка).*

Якщо у першій частині вказується на час і або умову дії, про яку говориться в другій частині (можна вставити сполучники *якщо, коли*): *Робиш добро - не кайся, робиш зло – зла сподівайся (Нар. творчість).*

Якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій частині (можна вставити *через це, тому*): *Повіяв вітер по долині - пішла дібровою луна (Т. Шевченко).*

Якщо у другій частині міститься порівняння з тим, про що говориться в першій частині (можна вставити *немов*): *Говорить – шовком вишиває (Нар. творчість). Подивилась ясно - заспівали скрипки (П. Тичина).*

Якщо друга частина виражає пояснювальні відношення у формі раптово сприйнятого: *Оглянувся - на порозі мати стоїть (І. Багряний).*

Двокрапка

Двокрапка ставиться: а) якщо друга частина виражає причину того, про що 1 говориться в першій (можна вставити *чому*); б) розкриває зміст попередньої (можна вставити *а саме*): а) *Погасли вечірні огні: усі спочивають у сні (Леся Українка); б) В душі у мене інші бажання: Я тільки думкою на світі буду жити (Леся Українка).*

Якщо у першій частині є (або пропущено) слова *так, такий, одно; бачити, дивитись, чути, знати, побачити, почути, зрозуміти* тощо), зміст яких розкриває друга частина (з'ясувальні відношення): *Я відчував: пахне*

м'ятою (М. Хвильовий); Отакий і рости, сину, цікавий до всього: життя треба знати (А. Головка).

3 Багатокомпонентні речення

Для вираження складних суджень мовці часто послуговуються багатокомпонентними конструкціями, у яких водночас поєднуються різні види зв'язку.

Для складних конструкцій, у яких наявні водночас сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язки, в українському мовознавстві досі не вироблено єдиної назви. Лінгвісти-синтаксисти послуговуються різними термінами: «складне синтаксичне ціле» (В. Кононенко, Н. Валгіна та ін.), «багаточленне складне речення» (О. Федорів), «складне сполучниково-безсполучникове речення» (К. Шульжук), «складне речення з різними видами синтаксичного зв'язку» (І. Вихованець), «багатокомпонентне складне речення змішаного типу» (В. Горпинич, В. Горяний) тощо. У шкільному курсі синтаксису української мови переважає термін «складні речення з різними видами зв'язку». Термін «складні речення змішаної будови» найточніше передає суть таких конструкцій.

Складні речення змішаної будови

Мінімальний склад речень змішаної будови – три предикативні реченнєві структури, три «прості» речення. Наприклад, у реченні *Хтось затягнув пісню щиро, високо, і вона шовково розіслалася по воді притемненого озера, що поблискувало від спалахів багаття (М. Смоленчук)* використано два різновиди сполучникового зв'язку: перша й друга предикативні частини поєднані сполучниковим сурядним зв'язком, друга й третя – сполучниковим підрядним. Перші дві частини можуть утворити окреме складносурядне речення, а друга і третя – складнопідрядне (за умови заміни займенника вона іменником пісня, який став би підметом). У таких конструкціях можливі два рівні членування: зовнішній (структурно-синтаксичний) і внутрішній (семантичний). У складних реченнях змішаної будови чітко простежується розгалужена синтаксична й семантична різноплановість їх будови як на рівні простих речень, з яких вони сформовані, так і за характером синтаксичного зв'язку міжреченнєвої сурядності і підрядності, сполучниковості й безсполучниковості. Складні синтаксичні конструкції змішаної будови, крім найпоширенішої трикомпонентної структури, часто утворюються з чотирьох і більше предикативних одиниць: *Вплив місяць, і гірські хребти заблищали всюди кам'яною лускою, стало чути звичний гул нічного бою (О. Гончар)* – трикомпонентне складне речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком; *Од ранку до вечора виспівують дівчата та молодці, а економи грають кіньми, звертаючи туди, де кращі дівчата, де побачать чорні очі та брови (І. Нечуй-Левицький)* – чотирикомпонентне складне речення зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком; *Коли заходить між ними мова про Миколу, Ваглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення:*

навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв (О. Гончар) – п'ятикомпонентне складне речення зі сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком. Залежно від характеру сполучникового зв'язку виокремлюють складні речення із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язком та складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Складні речення змішаної будови із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язком. Такі речення становлять найчисленнішу групу складних структур змішаної будови. Поєднання в них предикативних одиниць можуть бути різноманітними; проте виокремлюють такі типові групи цього виду конструкцій:

1. Складні речення, в яких сурядним зв'язком поєднане просте речення зі складнопідрядним, причому підрядних речень може бути кілька:

1. *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок (М. Стельмах);*

2. *Здалось йому, що над ним засіяв ореол небаченої могутності, і він сміливо ступив уперед (Р. Іваничук);*

3. *Йдуть собі люди з поля, а перед ними постає така даль, де рум'яна стежка од зорі біжить в село, що стало вже гаєм (М. Стельмах).*

Схеми цих речень мають такий вигляд:

1. [], і [, (де),] ;

2. [], (що) ,і [] ;

3. [], а [], (де), (що)

2. Складні речення, в яких сурядним зв'язком поєднано два складнопідрядні речення: *Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультиватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпшитись сортність майбутньої сталі (О. Гончар).*

Схема цього речення: [], (що) але [], від яких

3. Складні речення, в яких одне або кілька підрядних речень пояснюють два головних речення, з'єднаних сурядним зв'язком:

1. *Коли він торкався смичком до струни скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика (В. Собко);*

2. *Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді, земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді (М. Стельмах).*

Складні речення змішаної будови зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Такі речення трапляються в мовленні часто. Виокремлюють три різновиди таких конструкцій:

1. Складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком. Вони структурно неоднорідні, представлені кількома різновидами: – із сурядністю та однорідною безсполучниковістю:

1. *Зовсім близько озвалися кулемети, і лункий пласт шуму нагло осунувся в тишу, кілька голубих ракет освітили частину гірської дороги (О. Гончар);*

2. *Неспокій уже судомив груди, та ось мелькнула малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці (Р. Іваничук).*

Схеми речень:

1. [], і], [];

2. []. та [], []; – із сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Засоромились зорі яснолицього: декотрі поховались і потонули в синьому небі, а сміливіші zostались (І. Нечуй-Левицький).*

Схема речення: []: [], а [];

– із сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю: *Вибивалась бідна волосинка, біла хустка плакала в імлі, – і здавалось: розтає сніжинка, умира сніжинка на землі (М. Рильський).*

Схема речення: [], [], – і []: [], [] .

2. Складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Визначальним для них є безсполучниковий зв'язок, а підрядний виявляється на внутрішньому рівні членування. За характером безсполучниковості виокремлюють речення: – з підрядністю і однорідною безсполучниковістю: *Скрізь по обидва боки Роставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли на річку високі коноплі й залили берег своїм гострим важким духом (І. Нечуй-Левицький).*

Схема речення: [], [], (що); [];

– з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили: на обрії заворушилася кора землі (Р. Іваничук).*

Схема речення: [], (щ о): []

– з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю: *Земні пристрасті відійшли, згубні спокуси лишились десь там, де жодному роботіві вас не дістати, не загінотизувати своєю стукотнявою: ви стаєте недосяжні (О. Гончар).*

Схема речення: [], [], (де): [] .

3. Складні речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Це найпоширеніший різновид складних речень змішаної будови в українській мові. Варіанти поєднання простих речень із сурядним і підрядним зв'язком із безсполучниковими численні. Залежно від комбінування видів зв'язків розрізняють конструкції: – із сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю: *Я дам тобі науку і хліб, твоя дочка знайде колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю (Р. Іваничук).*

Схема речення: [], [], і [], (які);

– із сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю: *Було тихо і спокійно, тут стали на перепочинок до моменту, коли можна буде їхати, і хлопці розв'ючили коні (І. Багрянний).*

Схема речення: [], [], (коли), і [];

– із сурядністю, підрядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю: *Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка*

поселилася по сусідству з ним, з ікони глянула на дракона живими очима Марія, і він здох від її погляду (Р. Іваничук).

Схема речення: [], (що), [], і [].

Складні речення змішаної будови становлять поліпредикативні, синтаксично й семантично розгалужені конструкції, утворені не менше як із трьох предикативних частин, поєднаних зв'язком сурядності і підрядності, тільки сполучниковим зв'язком або сполучниковим і безсполучниковим зв'язком у межах одного складного речення. Такі конструкції належать до синтаксично й семантично найрозгалуженіших складних речень. Вони багатокомпонентні, структурно неоднотипні; за допомогою них мовці виражають найскладніші думки, витвори, мовленнєвої творчості.

Складні безсполучникові багатокомпонентні речення

Конструкціям, що складаються з трьох і більше предикативних одиниць, поєднаних безсполучниково, притаманні структурні і семантичні особливості, що не завжди реалізуються в елементарних безсполучникових реченнях.

Складні безсполучникові багатокомпонентні речення – речення, що складаються з трьох і більше предикативних одиниць і являють собою багатокомпонентні безсполучникові утворення, частини яких можуть перебувати між собою у відношеннях однорідності або неоднорідності.

Залежно від відношень між предикативними одиницями виділяють три різновиди цих конструкцій: з однорідною безсполучниковістю, з неоднорідною безсполучниковістю, з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

1. Речення з однорідною безсполучниковістю. Найпоширенішими є поєднання трьох-п'яти речень, що виражають одночасність, часову послідовність дій, явищ, у цих структурах, як правило, чітко визначаються семантичні відношення між реченнями, напр.: *Звідси не видно ні моря ясного, гомону з міста не чути гучного, з бору соснового шум тут іде, гори лунають од вітру буйного, часом де дзвін загуде (Леся Українка); Жовтневий Києве, ти ясною свічею над українською землею возсіяв, ти – шелест мудрих книг і шепіт юних трав, цвіте безсмертя цвіт над славою твоєю (М. Рильський).* Змістова єдність таких утворень може підтримуватися спільним другорядним членом, напр.: *За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли кущики пасльону, пробивався спориш (Петро Панч); На острові пахло травами, співали пташки, ледь-ледь, мов пустуючи, шурхотів прибій (М. Трублаїні).* Значне стилістичне і смислове навантаження несуть ті структури з однорідною безсполучниковістю, у яких повторюються одні й ті самі члени речення, напр.: *Та без притулку плющ зелений в'яне, я не зів'яну, я знайду руїни, я одягну обдерті вбогі стіни, зелений плющ оздобою їм стане (Леся Українка); Так, це він, оцей рудовусий, спалив наші села і міста, він убивав наших братів і сестер, він примусив нас відірватися від мирної праці і місити сніг на нескінченних степових просторах (І. Багмут).* У цих реченнях повторюваний головний член (підмет). Деколи окремі речення виносяться за межі безсполучникового об'єднання і характеризуються приєднувальним значенням, напр.: *Я ударниця, я відмінниця, я фізкультурниця. Я ворошиловський стрілець*

(*О. Полторацький*). Як повторювані використовуються і другорядні члени, (наприклад, додаток): *Леліла їм Дніпрова далеч синя, їм грало море в сонячнім теплі, їм сявав Київ – золота святиня народів братніх нашої землі, їх кликали дністрові бистрі води, їм чувся шум карпатських переправ (М. Бажан)*. Особлива експресивність притаманна безсполучниковим утворенням з однорідною безсполучниковістю у поетичних творах. Іноді поети вдаються до прийому обрамлення, використовуючи ті самі речення як прості і як складові частини безсполучникових речень, напр.: *Нічка тиха і темна була. Я стояла, мій друже, з тобою; я дивилась на тебе з журбою, нічка тиха і темна була ...Вітер сумно зітхав у саду. Ти співав, я мовчазна сиділа, пісня в серці у мене бриніла; вітер сумно зітхав у саду (Леся Українка)*. Широко представлені у художньому стилі однорідні ряди номінативних речень, зокрема в описах, у ремарках драматичних творів і т. ін., напр: *Попалені, почорнілі пристанційні елеватори. Дівчата лопатами і граблями перетрушують обгоріле зерно. Вибиті шибки будинків, сморід горілого, ями від вибухів авіабомб (О. Полторацький); Гляну довкола. Дніпро, Придніпров'я, Полісся... (П. Дорошко); Клопоти, просьби, домагання (П. Інгульський)*. Деколи після таких конструкцій міститься авторський коментар, напр.: *Шевченко, Гоголь, Гейне... В них – відрада (М. Олійник)*. У таких випадках номінативи, нарощуючи градацію, несуть значне стилістичне навантаження, напр.: *Олексій Максимович зустрине. Капрі – сонце – золото – блакить... Україно! Як такого сина не любити – не благословить? (М. Рильський)*. Іноді безсполучниково поєднуються ті самі номінативні речення, напр.: *Сніги, сніги, сніги... (П. Тичина); Книжки, бібліотека, театри, лекції... І робота, робота, робота... (Остап Вишня)*. Експресивність номінативних речень зростає в тих випадках, коли спочатку такі іменники функціонують як члени речення, далі – як безсполучникові об'єднання речень, напр.: *Пестоці, любоці, сяєво срібнеє хвиля несе в подарунок йому; темне чоло побережного каменя хвилі коханий назустріч засяяло. Пестоці, любоці, сяєво срібнеє... (Леся Українка)*. Можуть одночасно поєднуватись різні типи односкладних речень, напр.: *Дорога довга. Чагарі, долини, на небі палкому ніде ні хмарини (Леся Українка)*.

2. Речення з неоднорідною безсполучниковістю. Конструкції з відношеннями семантичної неоднорідності речень реалізуються в мовленні рідко, напр.: *Оце я розумію: тільки заштопали чоловіка – уже він і на коні (О. Гончар); Маркові тільки не осягнути: скажи слово про нашу малоозброєність – враз тобі приточать зневір'я (К. Гордієнко)*. У наведених реченнях ведучими (зовнішніми) є пояснювальні відношення, внутрішніми – відношення детермінації. Це стосується більшості конструкцій. Зрідка і зовнішніми, і внутрішніми можуть бути однакові семантичні відношення, напр.: *Але скоро довелось відмовитися від цієї думки: без десятника тут нічого не вдієш – всі матеріали були під його доглядом (Яків Ваи)*.

3. Речення з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Функціонують у мові й такі утворення, у яких між одними реченнями наявні відношення рівноправності, між іншими – семантичної неоднорідності, напр.:

Дівчати поправляли намисто, віночки, хлопці зачісувалися дівчачими гребінцями – дружба знову запанувала між ними (М. Олійник); Багаття не вгасає, підгодовують його бур'яном і листям: гірко пахне горілим полином (Є. Гуцало). Поширеними є структури з визначальною неоднорідністю частин, причому ведучими є пояснювальні відношення між частинами, напр.: *Картина повстає: зібравсь гурточок, провадить речі, і співа, й гука, на клавішах твоїх швидкий, гучний таночок чиясь весела виграва рука (Леся Українка); Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпик: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навек (Л. Костенко)*. Іноді вся така конструкція складається з номінативних речень, напр.: *Програма: ненасилля, секс, пацифізм, відмова від дії (В. Кисельов)*. Часто трапляються речення з домінуючими часовими, причиново-наслідковими, умовно-наслідковими та ін. відношеннями, напр.: *Не дивися на місяць весною, – ясний місяць наглядач цікавий, ясний місяць підслухач лукавий, бачив він тебе часто зі мною і слова твої слухав колись (Леся Українка); Дивно: і чайок зовсім не чути у ці хвилини, мабуть, еони притихли, теж зачаровані несподіваними для них звуками (Д. Ткач)*. Аналізовані конструкції можуть співвідноситися з різними моделями сполучникових складних багатокомпонентних речень, можуть бути перетворені на них залежно від актуалізації відповідних семантичних відношень, використання синтаксичних зв'язкових засобів, напр.: *Вітер дихне – пшениці ворухнуться розкішні, вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає (П. Дорошко) – Коли вітер дихне, пшениці ворухнуться розкішні і вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає; Вітер дихне, так що пшениці ворухнуться розкішні, і вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає; Вітер дихне – і пшениці ворухнуться розкішні, і вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає*. У першому складному багатокомпонентному реченні (з підрядністю і сурядністю) ведучими є однібічні часові семантико-синтаксичні відношення, у другому (з однорідною супідрядністю) – однібічні відношення зумовленості (наслідкові), у третьому (з багатокомпонентною сурядністю) – двобічні причиново-наслідкові відношення. Зрідка трапляються безсполучникові багатокомпонентні речення з трьома рівнями членування, в яких інклюзивно (франц. *inclusif* – який включає в себе) підпорядкованими (включеними) є кілька семантичних відношень, що виявляються на внутрішніх рівнях членування, напр.: *Лялька виявилася цікавою: покладеш її – заплющить оченята, піднімеш – дивиться, мов жива (М. Олійник)*. Ведучими в наведеній конструкції є пояснювальні відношення між частинами; на другому рівні членування виявляються зіставно-протиставні відношення, а на третьому – умовно-наслідкові. Отже, ці відношення мають інклюзивно-ієрархічний характер.

Отже, безсполучникові багатокомпонентні речення реалізуються в трьох різновидах: з однорідною безсполучниковістю, з неоднорідною безсполучниковістю, з однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Периферійними є структури з неоднорідною безсполучниковістю, оскільки для вираження відношень семантичної неоднорідності здебільшого необхідне використання сполучникових конструкцій.

Складні сполучниково-безсполучникові речення

За характером сполучникового зв'язку і безсполучниковості мовознавці виокремлюють три типи утворень:

- з *сурядністю і безсполучниковістю*,
- з *підрядністю і безсполучниковістю*,
- з *сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю*.

Конструкції з сурядністю і безсполучниковістю. Виділяють три їх різновиди:

- з *сурядністю і однорідною безсполучниковістю*;
- з *сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю*;
- з *сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю*.

Структури із сурядністю і однорідною безсполучниковістю співвідносні із складносурядними реченнями, їх легко трансформувати в сполучникові складносурядні речення, напр.: *Вона явно хотіла здаватися дорослою і досвідченою, а дитя проглядалося в ній в кожному русі, слові, було це кумедно і водночас драгувало (В. Собко); Дібровою загін бійців поїхав, підковами клепали коні путь, і ляск табель, і брязкіт піхов у тиші чорній чуть (М. Бажай). Це нерідко бувають ряди номінативних речень, напр.: І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів (В. Сосюра); Траншеї риті-перериті, воронки, надовби і пні (Я. Шпорта). Ці конструкції становлять теоретично не замкнений ряд предикативних одиниць, у зв'язку з чим не поділяються на рівні членування, напр.: *Ось день проминув, зник і вечір погожий, ніч криє і місто, і табір ворожий, і дивляться любо небесні очі (Леся Українка); А земля лежить медова, а поля пожаті мріють, на городах досягають гарбузи зеленоребрі, і в пташинім сивім свисті крил широких рівний мах (М. Рильський). Однак нерідко рівні членування виділяються, причому ведучою може бути і сурядність, і безсполучниковість: а) конструкції з ведучим сурядним зв'язком, напр.: *Десь лютують епідемії, шторми ревуть, / а тут така тиша, така сліпучість (О. Гончар); Небо було сіре, під ногами чавкало болото, / а з мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й розбивались на маленькі дроби (П. Панч). Здебільшого ведучими семантичними відношеннями є зіставно-протиставні, рідше – причиново-наслідкові; б) конструкції з ведучою безсполучниковістю, напр.: *Колись шукали істин Піфагори і для жерців горів огонь наук, – / тепер всесвітні перелоги оре у вбогу свитку вдягнений селяк (М. Рильський); Відпахла липа, білим цвітом злита, і покотилася гроза аж до плачу, / ти виглядаєш іншого вже літа, а я, печальний, в цьому ще мовчу... (М. Вінграновський). Такі конструкції у художніх творах можуть нести велике експресивне навантаження. Так, у реченні *Світло сліпить, та не грає веселе проміння, / вітер гуде, та задуха гнітить, мов каміння (Леся Українка)* наявна ієрархія семантико-синтаксичних відношень: і ведучими, і інклюзивно-підпорядкованими є протиставні відношення. У цій конструкції важлива роль і лексичних засобів – контекстуальних антонімів *світло – вітер, проміння – задуха*. Такі утворення можуть об'єднуватися (повністю або частково) спільним другорядним членом, напр.: *По зелених пагорках паслися вівці, білі гуси щипали*****

травичку, а свиня рила писком (Петро Панч); За цей час Катря трохи змарніла, її гострий носик ще більше загострився і видовжився, але вона й досі пахтіла молодістю і здоров'ям (М. Чабанівський).

Структури з сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю. Вони співвідносні з багатоконпонентними реченнями з сурядністю і підрядністю, однорідною супідрядністю, оскільки семантичні відношення у них ті самі, що і в зазначених сполучникових моделях, напр.: *Він іще щось говорить, але я нічого не чую: думаю про своє (І. Муратов); Ніч теж, як навмисне, видалась сьогодні несамовита: запеклий мороз забивав дух, а снігова буря валила з ніг, крутила і мутила все пер^д очима (Яків Ваи).*

Речення з сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. В мовленні використовуються значно рідше, ніж попередні два різновиди, оскільки без сполучникового зв'язку в таких об'ємних структурах важко обійтись, напр.: *Он з пуці ледве чутно стук сокири, з високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно, і тільки часом камінь з круч зірветься, впаде і кане в темних, тихих водах, – розійдеться і зникне круг тремтячий (Леся Українка); Оригінальності від них не ждять: шпакі – це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо намазане скрипить (М. Рильський).*

Конструкції з підрядністю і безсполучниковістю, у цьому типі сполучниково-безсполучникових речень ведучою здебільшого є безсполучниковість. Залежно від характеру безсполучниковості виокремлюють три різновиди конструкцій: з підрядністю і однорідною безсполучниковістю; з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю; з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Речення з підрядністю і однорідною безсполучниковістю. Різноманітні з погляду структури. Найпоширеніші конструкції з трьох - восьми речень, розміщення яких вільне, напр.: *Містечко типово південне, із світлого черепашинику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать... (О. Гончар); Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня починають відходити у хуртовину, у темінь, у сон чи забуття (М. Стельмах); Щ е сміх наш вогкий, сльози не солоні, роки ще нас у спину не женуть, нам ще не чуть зимових наших дзвонів, хоча й весняних дзвонів вже не чуть... (М. Вінграновський).*

Структури з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю. На зовнішньому рівні членування поєднуються безсполучниково. Регулярними є структури з трьох – п'яти предикативних одиниць. Компактність цих утворень зумовлена змістовою і структурною єдністю речень, оскільки неоднорідна безсполучниковість співвідносна з підрядним зв'язком, який є більш тісним, ніж сурядний, напр.: *А коли Ярина опинилася на вокзалі, її знову охопив переляк: до кого ж їхати – до брата чи до сестри, чи до тих дрімливих беріз, що погойдують оберемки сонця? (М. Стельмах); М и туди часто бігали, щоб з*

вітряка глянути навколо: нас вабили левади, серед яких проступали білі хатки (Петро Панч).

Структури з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. Складаються, як мінімум, з чотирьох речень, напр.: *Ти не йди в пишний дім, де музика бринить, де танцюють веселії пари, – там ще гірше серденько тобі заболить, чоло вкрийть ще тяжчії хмари (Леся Українка); Щось йому надто пощастило: мотор доставив його туди, там він швидко купив човен, зустрів людей на машині з Лузан і привіз новину, якої фотограф уже ждав (М. Трублаїні).*

Конструкції із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю. Залежно від характеру безсполучниковості виділяють три різновиди цих конструкцій:

– з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю;

– з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю;

– з сурядністю, підрядністю, однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

Структури з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю. Найпоширеніші серед названих різновидів і складаються, як мінімум, з чотирьох простих речень, у мовленні найчастіше реалізуються утворення з чотирьох – восьми речень, у мінімальних конструкціях завжди наявне одне складнопідрядне речення, яке може перебувати:

а) на початку конструкції: *Всюди, куди не глянь, сіріли кручі, байраки, майорили степові могили та синіли плавні (Яків Ваи);* б) в оточенні простих речень: *Отаборилися в долині, Павлюк наказує не розводити великого вогню, щоб не наводити на табір німецьких хижаків, та без гарячої страви яка сила? (К. Гордієнко);* в) у кінці конструкції: *Простір моря потемнів, місячна доріжка пригасла, і сам місяць, звернувши на захід, дотліває червоною купою за містечком, за пагорбами, де вдень було б видно розлогі плантації виноградарників (О. Гончар).* У таких структурах експресивність може зростати внаслідок багаторазового повторення якогось члена речення, напр.: *Не сплять всі партії, всі уряди не сплять, не спить трава і пам'ятники теплі, не сплять доріг зелено- сиві петлі, і час не спить, щоб вирок підписать! (М. Вінграновський).*

Структури з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю. Реалізуються у чотирьох-семи простих реченнях. Здебільшого домінуючою є неоднорідна безсполучниковість, рідше – підрядний чи сурядний зв'язок, напр.: *Ян позиркував на запнуте вікно: коли карета круто повертала, фіранка відхилилася, й око хапало стіни будинків, чорні дерева, прохожих під парасольками (В. Канівець);* *Говорять так: поки конструюють машину, багато є над чим подумати, а коли запустять її в серію, то думати вже нічого (В. Собко).*

Структури з сурядністю, підрядністю, однорідною і неоднорідною безсполучниковістю. Складаються з не менше п'яти простих речень. Регулярно реалізуються в п'яти-восьми предикативних одиницях, хоча трапляються і значно більші за обсягом конструкції, напр.: *Життя любить*

терплячих – вона пам'ятала цю батькову науку і внутрішньо приймала її, та все ж факт несподіваного творчого відкриття не минув для Інни безслідно, не раз ловила себе на бажанні, щоб пісню підхопило й понесло, щоб дійшла вона якимось неймовірним чином до слуху й того, кому від неї, може б, теж стало б тепліше (О. Гончар).

У художніх творах інколи трапляються конструкції, що налічують 20- 30 предикативних одиниць. Отже, деякі безсполучникові і сполучниково-безсполучникові речення співвідносяться з конкретними моделями сполучникових багатокомпонентних речень, виражаючи при цьому чітко визначені семантичні відношення, інші, будучи полісемантичними, відповідають різним моделям сполучникових речень; окремі не можуть бути трансформовані в сполучникові конструкції.

4 Період як синтаксична структура

Термін «період» нелінгвістичний, однак у мовознавстві, в теорії та практиці синтаксису він став загальноприйнятим і позначає особливий різновид складного (значно рідше – простого ускладненого) речення.

Період (грец. регіодоз – кружний шлях, обертання) – словесно розгалужена багатокомпонентна синтаксична конструкція з двох семантично-інтонаційних частин (висхідної і низхідної), розмежованих тривалою паузою.

Він не становить окремого структурного типу речень. Це речення з багатослівною побудовою, якому властива повнота й закінченість висловленої думки, єдність певної теми, її змісту і синтаксичного оформлення. За структурою період може бути простим ускладненим реченням:

Азовськеє море і Чорнеє море, зелені діброви і спів солов'я, високі Карпати, донецькі простори – це ти, Україно моя! (І. Нехода) – просте ускладнене речення з однорідними підметами;

*Коли весна рожсєва прилетить
І землю всю вбере і завітчає,
Коли зелений гай ласкаво зашумить
І стоголосо заспіває,
Коли весні зрадіє світ увесь
І заблищить в щасливій долі,
І ти одна, в квітках і травах, в полі десь,
Серед весни, краси і волі
Не зможеш більше серця зупинить,
Що в грудях буде битись, мов шалене,
І скрикнеш, – знай, не долетить
Уже твій скрик тоді до мене... (О. Олесь)*

складне речення із сімома предикативними частинами;

*Тільки тобою білий святиться світ,
тільки тобою повняться брості віт,
запарувала духом твоїм рілля,
тільки тобою тішиться немовля,*

*спів калиновий піниться над водою, –
тільки тобою, тільки тобою (В. Стус)*

завершальна частина цього періоду *тільки тобою, тільки тобою* формально становить лише сполучення слів і тільки умовно може бути визначена як неповне речення.

За змістом та інтонацією період членується на дві частини: **попередню** – багатослівну, яку вимовляють з поступовим наростанням голосу, і **завершальну** – завжди стислу, відмежовану від попередньої частини тривалою паузою; її вимовляють зі зниженням голосу, завершувальною інтонацією.

Найчастіше період становить розгорнуте складнопідрядне речення: *Де степ широкий, наче море, де дише пахощами гай, де небо зоране, прозоре, – то мій святий, чудовий край (В. Залізник); Якщо я забуду твої заповіти, туманом чужої омани повитий, якщо обрубав я спогадів віти, якщо розучуся в майбутнє зорити, – карай мене, мати, карай! (М. Нагнибіда)*. Тривала пауза між висхідною і низхідною частинами періоду позначається на письмі комою і тире: *Що земля поділяється на шматочки, що людей усе більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде, – це кожний бачить і знає (М. Коцюбинський)* – період складної будови, сформований із шести простих речень.

Період – особливе синтаксичне утворення, лексично розгалужена синтаксична структура складного речення, якій властива інтонаційна двочленність, очевидна емоційність і широкий зміст.

Структури, які є особливими формами організації речень, здебільшого розгорнутих щодо своєї будови, поширені у художній літературі. Їх називають періодами.

Період вважається фігурою високого, піднесеного, урочистого стилю, опоетизованого мовлення. Період – риторична фігура, яка найчастіше має чітку двочленну будову. Перший член (**протазис** – підвищення) характеризується нагромадженням інформації за допомогою періодичного повторення однотипних синтаксичних складників, поступовим підвищенням голосу до найвищої точки. Його ще називають попередником. Другий, структурно компактніший, член періоду (**апозис** – зниження, або наступник) завершує думку різким спадом інтонації і поступовим зниженням тону голосу до рівня початку мовлення. Частини відмежовує виразна пауза, за допомогою якої акцентується увага на змісті апозису. В такий спосіб утворюється ніби замкнене інтонаційне коло періоду. Період з двох членів називають двочленим, а період з трьох членів – тричленим. Кожний член періоду може мати кілька колон (менших частин). Поряд із класичним різновидом періоду виділяють так званий «обернений» період, в якому після ритмічно організованих структур, що формують підвищення, немає традиційної завершальної частини. Твердження, наближене до висновкового узагальнення, міститься на початку речення, перед градацією. Період має специфічні особливості, що простежуються на трьох рівнях: смислового, структурно-синтаксичного та інтонаційного.

За смисловими відношеннями між першим і другим періодами розрізняють кілька їх видів: **завершальний; означальний; кільцевий** (включає кільцевий повтор, що формує рамку строфи чи тексту); **часовий** (виражає часові відношення між засновком і висновком); **предикатний; причинний; протиставний; пояснювально-порівняльний; умовний; пояснювальний.**

Особливістю цих структур є те, що вони не є окремим типом речень, а можуть становити складне речення будь-якого типу, а також і просте ускладнене речення, напр.:

За кожен п'ядь землі, за кожен зойк дитячий, за сльози матерів, за рідну братню кров з нас кожен – чуєте? – себе віддасть готов... (М. Рильський);

Чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати переешоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, – тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі (М. Коцюбинський);

Погасне світло, та палають очі, аж доки досвітки в вікно тихенько заглянуть сивими очима і всі речі почнуть із темряви помалу виступати, – тоді мене перемагає сон (Леся Українка).

Перший період – просте ускладнене речення, другий – складнопідрядне багатоконпонентне речення з однорідною супідрядністю, третій – складне сполучниково-безсполучникове речення. Такі конструкції є об'ємною змістовою єдністю, своєрідним невеличким художнім твором. Вони складаються з двох частин: перша переважно більша за обсягом, складається з кількох однорідних речень чи членів речення, що створюють градацію; друга частина коротша, простіша за будовою.

Перша частина вимовляється з поступовим підвищенням тону, вершина якого (кульмінація) – у кінці її, перед паузою (на письмі на межі частин ставиться тире і в разі необхідності – кома).

Друга частина вимовляється з поступовим зниженням тону. Семантико-синтаксичні відношення між частинами періоду ті ж самі, що і в різних типах складних речень: темпоральні, зіставно-протиставні, цільові, умовні, причинові, просторові, допустові та ін., напр.: *І хоч часами плутана була моя стежа, і помацки проходу серед страшних шукав я переешод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, – завжди мене мій рятував народ (І. Кочерга).*

Заклучна частина *завжди мене мій рятував народ* є головним реченням, від якого залежать чотири однорідні підрядні допустові, що виражають допустові семантико-синтаксичні відношення.

Отже, в цілому ця конструкція є складнопідрядним реченням з однорідною супідрядністю. Деколи частина головного речення, яке є заключною частиною періоду, знаходиться у першій половині періоду, підпорядковуючи собі підрядні речення, напр.: *Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубають дерево для плацдарму, і до*

просторів сухого, з гарячим, повітрям степу – всюди напружено трудиться люд (О. Гончар).

У поетичному мовленні у таких структурах часто обидві частини однакові за обсягом. Пор.: *Гей, як вийде сонце з-за діброви, як на плесі крикнуть сірі гуси і щаслива в лузі перепілка з трав роси холодної нап'ється, – косарі вмиваються до сонця чистою, студеною водою з голубої доброї криниці, гострять коси, і чутно далеко їх мантачок голосну розмову (М. Рильський); Коли вже люди обляглися спати, коли вже місяць вилизнувся з хмар, коли спартанка Києва, не Спарти, лиш я світила вікнами в бульвар, – тоді із ночі, з п'їтьми, з порожнечі, де зап'ялася вежа на потурн, мені хтось душу тихо взяв за плечі – заговорив шопенівський ноктюрн (Л. Костенко).*

В обох реченнях перша строфа – це попередня частина періоду, друга – заключна; між ними наявні часові семантико-синтаксичні відношення. Інколи весь поетичний твір (чи значна його частина) постає як поєднання кількох періодів, кожен з яких має дві строфи, що є частинами періоду, напр: *Як мисливець обережний, звіробійник довголітній, посивілий слідопит прилягає теплим ухом, щоб почути шум далекий, до ласкавої землі, – так і ти, поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй, і розбіжні, вільні хвилі, хаос ліній, дим шукання в панцир мислі одягни. Так, як лікар мудру руку покладе на пульс дитини і в бурханні хорих жил бачить нам усім незримий поєдинок невловимий поміж смертю і життям, – так і ти, поете, слухай голоси і лживі, й праві, темний гріх і світлий сміх, і клади не як Феміда, а з розкритими очима на спокійні терези (М. Рильський).*

Отже, період є особливим синтаксичним утворенням, що поділяється на дві частини, перша з яких нарощує градацію, друга – висновкова.

Період переважно є складним багатокомпонентним реченням, а деколи може бути і простим ускладненим.

5 Конструкції з чужим мовленням

У процесі спілкування часто виникає потреба передати чуже мовлення. При цьому в одних випадках передається не лише зміст, а й його форма (лексичний склад і граматична організація). Це зумовило утворення спеціальних форм передавання чужого мовлення: форми прямого передавання (пряма мова) і форми непрямого передавання (непряма мова). Речення з прямою мовою передбачають точне відтворення чужого мовлення (його змісту і форми), речення з непрямою мовою призначені лише для передавання змісту чужого мовлення. Крім цих форм, у мові наявні й інші, призначені для передавання лише теми, предмета чужого мовлення, для включення в авторську мову елементів чужого мовлення тощо.

Пряма мова – дослівно відтворенний чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості.

Вона супроводжується словами автора на означення процесу мовлення, відчуттів, думок, бажань, волевиявлення тощо (говорити, казати, думати, чути, уявляти, питати, кричати, вирішити, порадити, обуритися та ін.), напр.:

Минаючи убогі села понаддніпровькі невеселі, я думав: «Де ж я прихилюсь? І де подінуся на світі?» (Т. Шевченко); «Ось і траншея, по якій ми вели вогонь», – сказав Брянський, і всіх потягло глянути на результати своєї роботи (О. Гончар).

Питання про синтаксичний статус конструкцій з прямою мовою є дискусійним. Одні мовознавці кваліфікують зв'язок між прямою мовою і словами автора як безсполучниковий, інші беззастережно відносять ці конструкції до складних безсполучникових речень. Так, О. Руднєв вважає, що пряма мова в синтаксичному аспекті є одним із видів складного речення, а саме – безсполучниковим складнопідрядним реченням, у якому слова автора виступають у ролі головного речення, а пряма мова виконує роль підрядного додаткового речення. На думку Б. Кулика, структури з прямою мовою утворюють особливий тип синтаксичної конструкції, близький до безсполучникового речення із взаємозалежними складовими частинами. Очевидно, мають рацію ті вчені, які виводять дані конструкції за межі складних безсполучникових речень, зокрема автори академічного синтаксису, які, на наш погляд, обґрунтовано вважають зв'язок між прямою мовою і словами автора таким, що виходить за межі синтаксису речення.

Отже, такі утворення розглядаємо як конструкції з прямою мовою, аналізуючи окремо як речення пряму мову і слова автора. Якщо слова автора є простим двоскладним реченням, то пряма мова може становити будь-який тип простого і складного речення. Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, після неї або ж у середині прямої мови. Пряма мова наголошує не лише на особливостях власне мовлення, а й того, хто говорить, на його культурному рівні, соціальній належності тощо.

Для надання мовленню виразності, емоційності використовуються звертання, вигуки, частки, модальні слова, напр.: *«Рятуй мене, боже! Рятуй, бо я, молода, загину!» – молилася Мелашка, стоячи навколішках коло Палажки і заливаючись слізьми (І. Нечуй-Левицький); «Марино, Марино, – гукав він, витріщившись у сволок очима, – кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?!» (Панас Мирний).*

Окремими формами передавання прямої мови є **діалог** і **полілог** – дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб, що може використовуватись як без слів автора, так і з ними, напр.: *– Карпе! – промовив Лаврін. – А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить. – Посватаю, кого трапиться, – знехотя обізвався Карпо. – Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори. – То сватай, як тобі треба, – сказав Карпо. – Якби на мене, то я б сватав Палажку, – сказав Лаврін. – В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована! (І. Нечуй-Левицький) – Котусю-батечку! Куди ж мені поткнуться? – Проси мерщій Степана, він добрий чоловік. – Так я у нього вкрав барана. – Н у, так навідайсь до Дем'яна. (Л. Глібов)*

Конструкції з прямою мовою можна подавати одним рядком або ж кожному репліку з абзацу. У разі використання прямої мови в рядку її завжди потрібно брати в лапки. Можна також – перед кожною, в т.ч. й першою, реплікою ставити тире, а кожному парну брати в лапки. Якщо слова автора передують прямій мові, то після них ставиться двокрапка. Коли слова автора йдуть після прямої мови, то перед ними ставиться кома (знак оклику, знак питання) і тире; якщо всередині прямої мови, то з обох боків виділяються комою (знаком питання, знаком оклику) й тире, напр.: *Англіїці в розпачі кричать: «Рятуй нас, милий боже!» (Леся Українка); «Тепер ми вам напишемо кілька уроків, – каже Анд- роник Федотович, уклавши тещу. – Отже, так: сьогодні ви ще двічі пройдеш до вікна. Вже самостійно» (О. Гончар); «Почекайте, Мотре, щось маю казати!» – гукнув Семен (М. Коцюбинський).*

Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед кожною реплікою ставиться тире, а в кінці (залежно від характеру речення) – крапка, знак питання, знак оклику, напр.: *От раз і каже Правда до Кривди. – Сестро, – каже, – чого ти така ненависна та немилосердна до мене? Я ж тобі ніколи нічого, а ти до мене так і сучишся, так і в'язнеш! А Кривда їй одказує: – А згадай лишень, сестро, через кого я в сю неволю попала? – Нехай і через мене, – каже Правда, – нехай – я не таюся. Та чи вже ж нам отак цілий вік сперечатись та ворогувати? – І цілий вік отак буду. Я ніколи тобі цього не забуду! (Панас Мирний).*

Чуже висловлення іноді передають не дослівно, а лише зі збереженням загального змісту, тобто **непрямою мовою**. Воно є підрядною з'ясувальною частиною складнопідрядного речення.

Непряма мова – чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора.

На відміну від прямої мови, непряма мова міститься після слів автора, напр.: *«І Людмила так про це говорить», – ствердив Аскольд (Ю. Цюпа) – Аскольд ствердив, що й Людмила так про це говорить; «Він обдурив колектив!» – твердить Алла Василівна (А. Дімаров) – Алла Василівна твердить, що він обдурив колектив.*

Непряма мова позбавлена індивідуальних особливостей мовлення конкретної особи, емоційного забарвлення.

Підрядне з'ясувальне речення, в якому вона реалізується, може пов'язуватись із головним сполучниками і сполучними словами *що, щоб, чи, який, чий, хто, де, куди, звідки, коли, як*. При цьому якщо пряма мова містить у собі питання, що реалізується не лише питальною інтонацією, а й питальними словами (*який? чий? хто? де? куди? звідки? коли? чи?* та ін.), то підрядне речення деколи дублює пряму мову, а питальне слово виконує роль сполучного засобу, напр.: *«Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки?» – питала мати в Лавріна (І. Нечуй-Левицький) – Мати питала в Лавріна, чи гарна хата в його Мелашки; «А надалі які в неї плани?» – насурмлено цікавиться Кирик (О. Гончар) – Кирик насурмлено цікавиться, які в неї плани надалі; «А де ж*

ваша принциповість?» – питає дружина (А. Дімаров) – Дружина питає, де ж їхня принциповість.

У разі пропуску питального слова в прямій мові у підрядному реченні використовується відповідний сполучний засіб, напр.: «Почали сіно возити?» – зацікавивсь Аркадій Петрович (М. Коцюбинський) – Аркадій Петрович зацікавивсь, чи почали сіно возити; «Він не дуже кричав?» – запитував Оврам (Г. Штонь) – Оврам запитував, чи він [хтось] не дуже кричав.

Якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона замінюється підрядним з'ясувальним зі сполучником **що**, напр.: «Гудків зараз немає», – кисло сказав Льоник (В. Тарнавський) – Льоник кисло сказав, що гудків зараз немає; «Я не друкую», – відповіла Віка (Ю. Цюпа) – Віка відповіла, що вона не друкує; «Він рачкує!» – гукала вона (Б. Харчук) – Вона гукала, що він рачкує. Якщо ж пряма мова є спонукальним реченням, то при перетворенні її на непряму використовується сполучник **щоб**, напр.: «До Дніпра завертай!» – наказав він полоненому, водночас притискуючи до себе внука (К. Пісоцький) – Водночас притискуючи до себе внука, він наказав полоненому, щоб той завертав до Дніпра; «От ож і ти, Тимко, йди й погуляй», – весело порадила сусіду Горпина (К. Пісоцький) – Горпина весело порадила сусіду, щоб він пішов і погуляв; «Проснітьсья, люди!» – так він їм казав (Л. Костенко) – Він казав людям, щоб вони проснулись.

При оформленні чужої мови як непрямой відбуваються деякі лексичні зміни. Зокрема, емоційні лексичні елементи (частки, вигуки) прямої мови у непрямій мові випускаються, а значення, що ними виражаються, передаються іншими лексичними засобами, переважно не точно, а лише приблизно, нейтрально, напр.: *Приступили до Бертольда вояки й гукають грізно: «Гей, виводь ти нас ізвідси! Геть веди, поки не пізно!»* (Леся Українка) – *Приступили до Бертольда вояки й гукають грізно, щоб виводив їх ізвідси і вів геть, поки не пізно; Як він благає, як він її просить: «О не співай, красуне, при мені»* – (Л. Костенко) – *Як він благає, як він її просить, щоб вона, красуня, при ньому не співала.*

Проте коли пряма мова насичена розмовними словами і зворотами, звертаннями, вигуками, частками, вставними словами тощо, тоді її важко замінити непрямою, напр.: «Спасибі тобі за раду!» – закопиливи губу, мовила Кривда (Панас Мирний); *Тут покликнув лицар: «Боже! Чоловік сей божевільний!»* (Леся Українка).

Неможливість перетворення прямої мови на непряму часто зумовлюється доповненням слів автора, в яких наявна елімінована ланка, або коли дієслівний присудок вимагає заміни, що найбільшою мірою відповідає конкретній ситуації; зайвими можуть виявлятися деякі лексеми в словах автора, напр.: «Чого ви погрожуєте?» – не втримався Кирик (О. Гончар).

Щоб перетворити цю конструкцію на речення з непрямою мовою, слід або замінити присудок у словах автора, або ж доповнити слова автора ще одним присудком. Пор.: *Кирик запитав, чого вони погрожують; Кирик не втримався і запитав, чого вони погрожують. Пор. ще: «І я визнаю за ним*

першість», – блискає до нас скельцями окулярів Поліщук (О. Гончар); «Ви де?.. Ви де?..» – відгукується Сувид (Л. Костенко); « І після цього кажете, що вам погано?» – перейшов на фальцет Андроник Федотович (А. Дімаров). Проміжною ланкою між прямою і непрямою мовою, особливим стилістичним прийомом, що допомагає авторові глибоко розкривати внутрішні почуття героїв, є невласне пряма (вільна непряма) мова. Це своєрідне поєднання непрямої мови з елементами прямої. Як і пряма мова, вона зберігає лексико-фразеологічні, синтаксичні, емоційно-оцінні особливості мови того, хто говорить. Вона не має типізованої синтаксичної форми. У таких випадках автор ніби перевтілюється в своїх героїв, передаючи їхні думки, переживання, використовуючи при цьому ті лексичні, фразеологічні і граматичні засоби, які б використовували його герої у відповідній ситуації. Таке передавання чужої мови є літературним прийомом, за допомогою якого письменник включає специфічне мовлення героїв в авторську розповідь і таким чином характеризує своїх героїв.

Невласне пряма мова – окреме самостійне речення чи кілька самостійних речень, які або безпосередньо включені в авторську розповідь, або продовжують один із способів передавання чужого мовлення, чи, йдучи за згадкою предмета, теми чужого мовлення, розвивають цю тему, напр.: *Раз – він вже парубкував тоді – йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка, щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину, скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину наглядіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано (М. Коцюбинський).*

Деякі вчені розрізняють **невласне пряму мову і напівпряму.**

Напівпрямою мовою вважають чужу мову, що вводиться до авторської мови без зазначення її прямої цитації, однак із посиланням на мовця та відтворення її стилю. У напівпрямій часто використовуються форми розмовної мови, вставні слова і конструкції, модальні слова тощо, напр.: *Петро Птаха хвалився, що цього літа пускав ніби поїзди з німцями під укіс, будучи бойовиком у групі самого Котовського! (Ю. Смолич).*

Напівпряма мова в художніх творах нерідко переходить у невласне пряму мову. Особливим різновидом чужого мовлення є цитати, що можуть супроводжуватись словами автора або ж уживатись без них.

Цитата (лат. – приводити, викликати, проголошувати) – дослівний уривок з якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Цитати вводять у текст для підтвердження думки автора авторитетним джерелом. Цитати з іншомовних джерел можна наводити як мовою оригіналу,

так і в перекладі. Розділові знаки при цитуванні здебільшого такі ж, як і в конструкціях з прямою мовою.

Отже, конструкції з чужою мовою реалізуються прямою мовою, непрямою мовою та невласне прямою мовою. Різновидом чужого мовлення є цитати.

ТЕМА 5.5 СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (НАДФРАЗНА ЄДНІСТЬ)

План

1. Текст
2. Складне синтаксичне ціле

1 Текст

Останнім часом вагомим значення набуває вивчення цілісного мовлення (тексту). Лінгвісти трактують текст по-різному: від висловлювання з одного чи кількох речень до великого закінченого твору.

Упродовж тривалого часу речення вважали найбільшою синтаксичною одиницею. У сучасній лінгвістиці актуальним стає дослідження цілісного мовлення як окремої синтаксичної одиниці, свідченням чого є спроби мовознавців увести до системи синтаксичних одиниць пряму мову, абзац, текст тощо. У мовленні речення, хоч і виражають певний зміст, є лише елементами складніших утворень – одиниць тексту, тексту. Тому рівень тексту вважають найвищим щаблем синтаксису і всієї мовної системи. Поглиблений інтерес до проблем зв'язного мовлення зумовило виникнення нової галузі мовознавства – **лінгвістики тексту**. Очевидно, правильне трактування речення як *основної синтаксичної одиниці* і найбільшої одиниці в мовній системі, а тексту, одиниць тексту як *категорій мовлення*.

Текст (лат. – зв'язок, поєднання, тканина) – об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

За всього різноманіття підходів до визначення тексту у всіх дефініціях ураховують такі його спільні ознаки, як

- цілісність,
- зв'язність,
- структурна організованість,
- завершеність.

Більшість лінгвістів вважають речення вищою одиницею структури мови і нижчою (вихідною) одиницею структури мовлення. Реальною одиницею тексту є мінімальний словесний масив, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність. А вже ця одиниця поділяється на конкретні речення, що її утворюють. Деколи така мінімальна одиниця може збігатися з реченням. Одиницею тексту є **складне синтаксичне ціле**, яке в сучасному мовознавстві називають ще **надфразною єдністю**, прозовою строфою та ін.

2 Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність)

Складне синтаксичне ціле (ССЦ) – одиниця більша, ніж речення. Воно утворюється кількома реченнями: простими неускладненими, ускладненими, складними елементарними і багатоконпонентними.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) – відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію (за Шульжук).

Надфразна єдність насправді не є окремим реченням – ні складним, ні простим ускладненої будови. Це поєднання щонайменше двох окремих речень, які в писемному вияві пунктуаційно відділені одне від одного крапкою, значно рідше – знаком питання чи знаком оклику. Наприклад: *Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна (О. Довженко).* Ці три речення об'єднані послідовним семантичним, структурно-синтаксичним та інтонаційним зв'язком. Вони тематично пов'язані, відтворюють мислення автора в одному напрямі, його оцінне міркування про нездоланність і непоборність українського народу (роду), його живої душі, її соціальної й позитивно-патріотичної налаштованості. Це й досягається синтаксично щонайпростішим комунікативним способом: уживанням трьох простих, словесно стислих речень, поєднаних несполучниковим зв'язком і позначених очевидною розмовністю. Такі семантично-синтаксичні конструкції полегшують сприймання змісту, мають своєрідне стилістичне забарвлення, що й зумовлює їхню спілкувальну доцільність. У надфразній єдності *Мова – наша зброя, якщо ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови (М. Рильський)* п'ять разів ужито лексему мова в різних відмінкових формах, у четвертому реченні це слово замінено дворазовим використанням займенника її. Зв'язок третього речення з другим посилюється повторенням іменника думка; засобом стислого і гармонійного поєднання частин тексту також слугує різночасове й різноспособове використання дієслівних форм: *служимо (народові)* – теперішній час; *породив, вигодував і виховав (народ)* – форми минулого часу; *любімо, розвиваймо, борімося (за мову рідну)* – форми наказового способу дієслів. Для цього синтаксичного цілого характерні простота вислову (використано звичайні слова), якість, образність, комунікативна наснаженість, що полегшує його сприймання і запам'ятовування, а отже, збільшує потенціал впливу на сприймання.

Отже, ССЦ (надфразна єдність) різноманітної побудови не становить жодного із різновидів складного речення як окремої комунікативної структури. Це в усіх випадках лише поєднання, своєрідна сукупність двох чи більше комунікативно самодостатніх реченнєвих утворень у їхньому писемному вияві.

Як правило, тексти членуються на деяке число ССЦ, але буває і так, що межі тексту і ССЦ співпадають (прикладом можуть служити короткі розповіді, що є тільки одним ССЦ).

Кожне ССЦ має свою мікротему. Мікротеми складних синтаксичних цілих є складовими основної теми тексту. Не все ССЦ є однотемними. Іноді вони бувають і багатотемними.

Виділяють три основні типи ССЦ: **описові, оповідні і розмірковування.**

В описовому ССЦ мікротема розкривається в процесі характеристики предметів, явищ природи, осіб і т.п., що оформляється, як правило, у вигляді переліку їх ознак. Відмінними рисами даного типу є статичність і одночасність перерахованих явищ. В смисловому відношенні основними різновидами описових ССЦ можна вважати наступні: *пейзаж, опис обстановки, опис портрета і характеристика*.

Оповідне ССЦ характеризується тим, що його мікротема розкривається в процесі розвитку дій, станів, подій і т.п. Цей тип ССЦ відрізняє динамічність, послідовність повідомлення. В оповіданні багато дієслів, а також слів, що вказують на послідовність дій: *одного разу, спочатку, потім, після цього, трохи згодом, пізніше, через деякий час, тоді, тут, раптом, несподівано, ось і, нарешті і т.п.*

Оповідний тип ССЦ протиставляється описовому. Основна відмінність представлена в антонімі їх головних характеристик: динаміка (в першому випадку) – статика (в другому).

ССЦ типу **розмірковування** ґрунтується в логічному плані на висновку і є розвитком мікротеми, що складається з трьох частин: **теза, доказ (аргументування) і висновок (узагальнення і т.і.)**. Але в названому типі не завжди спостерігається наявність всіх трьох частин: у кожному конкретному випадку може бути відсутній (або ж бути неявно виражена) якась з них (це відповідає в логіці повному або неповному, тобто скороченому, висновку). ССЦ типу міркування характеризуються причинно-наслідковим значенням, обумовленим їх структурою. В міркуванні часто використовуються слова, що вказують на хід розвитку думки і причинно-наслідкові зв'язки: *чому, тому що, оскільки, адже, по-перше, по-друге, по-третє, тому, от чому*.

В чистому вигляді ССЦ описові, оповідні і розмірковування зустрічаються не завжди. Дуже поширеними є ССЦ, в яких спостерігається комбінація названих типів. Наприклад, в художній прозі часто зустрічаються ССЦ, в яких присутні і елементи опису, і елементи оповідання. Розмірковування може включати як елементи опису, так елементи оповідання. Це додає тексту виразність.

Характеристика композиційно-змістової структури складного синтаксичного цілого. Речення, які належать до ССЦ, різні за своєю структурою і самостійні, вільно поєднуються одне з одним передусім **змістом**. Зв'язки між такими реченнями називають **міжфразовими**. Вони здійснюються за допомогою лексичної послідовності, а також спеціальних синтаксичних засобів. ССЦ властива єдність думки, вислову, теми, суб'єктивно-модального забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв'язок окремих речень зумовлюється ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Воно характеризується і специфічною ритмо-мелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень.

Отже, в одному ССЦ поєднуються речення з відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів, у ньому виділяється зачин (початок думки, теми – перше речення), середня частина

(розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

ССЦ не можна ототожнювати з абзацом. **Абзац** – це частина тексту між двома відступами (діалогічна і монологічна мова). Абзац не має особливого синтаксичного оформлення і може складатись з одного речення. Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби.

1. **Лексичні засоби.** Це повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, напр.: *Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який – з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами (Ю. Яновський).* У цій надфразній єдності змістовою домінантою є прізвище персонажа Шахай та його займенникові відповідники.

2. **Морфологічні засоби.** Це співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, напр.: *Так і не знайшовши відповіді, Тихін опустився на камінь й потягнувся руками до джерела. Набрав у пригоршні холодної до ломоти в зубах вологи. Довго пив. Затим з його рук пив, робив передих і знову пив хлопчик (К. Пісоцький).* Присудки в наведеній конструкції виражені дієсловами минулого часу, що зумовлює взаємопов'язаність цих речень.

3. **Синтаксичні засоби.** До них належать порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень тощо, напр.: *Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись. Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленьк хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег (М. Коцюбинський).* У наведеній надфразній єдності широко представлений паралелізм (збалансована повторюваність структурних елементів) структури речень, однотипність речень, які є двоскладними повними.

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два структурні типи складних синтаксичних цілих: з **ланцюжковим (послідовним) зв'язком компонентів** і з **паралельним зв'язком компонентів**.

1. Складні синтаксичні цілі з **ланцюжковим** зв'язком компонентів. Найпоширеніші у мовленні. За такого зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку між реченнями є лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно «чіпляються» одне за одне, напр.: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не схотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало (Г. Штонь).*

2. Складні синтаксичні цілі з **паралельним** зв'язком. Характеризуються тим, що між реченнями однорідного складу чи подібної будови зв'язки дуже близькі до тих, що наявні між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однорідними частинами. Таким реченням властива відносна самостійність. Вони поєднуються передусім семантично, але певну роль відіграє і співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків. Ними передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно, напр.: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше (В. Гарнавський).*

Паралелізм зв'язків ґрунтується на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що часто супроводжуються структурним паралелізмом частин. Надфразні єдності з паралельним зв'язком компонентів використовуються передусім для опису одночасності чи послідовної змінюваності подій, явищ, напр.: *Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнівся, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю (М. Коцюбинський).*

У межах одного ССЦ можуть поєднуватись ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів, напр.: *Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочаї, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли взатоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здійсалося з місця. Вітер дужчав. Насували снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли*

підтюцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними (М. Коцюбинський). У першій частині надфразної єдності наявний паралельний зв'язок компонентів; кінцівка цього складного синтаксичного цілого репрезентує послідовний семантичний зв'язок його складових одиниць.

Отже, **цілісне мовлення досліджує нова галузь мовознавства – лінгвістика тексту.** Текст характеризується цілісністю, зв'язністю, структурною організованістю, завершеністю. Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, компоненти якого пов'язані за змістом, а також лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 6 СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ТЕМА 6.1 СТИЛІСТИЧНИЙ СИНТАКСИС

План

1. Стилiстичнi норми сучасної української лiтературної мови. Основнi стилiстичнi помилки.
2. Поняття стилiстичного синтаксису. Стилiстичнi можливостi синтаксису.
3. Стилiстичнi особливостi розповiдних речень.
4. Стилiстичнi можливостi двоскладного речення.
5. Стилiстичнi функцiї односкладних та неповних речень.
6. Стилiстика речень з однорiдними членами.
7. Стилiстика речень iз вiдокремленими членами.
8. Стилiстичнi особливостi речень iз вставними та вставленими конструкцiями i звертаннями.
9. Стилiстичне використання складних речень.
10. Стилiстичнi ознаки багатоконпонентних ускладнених синтаксичних структур.
11. Стилiстичнi функцiї прямої, невласне прямої мови, авторського введення.
12. Стилiстичне навантаження монологiчного, дiалогiчного i полiлогiчного мовлення.
13. Фiгури стилiстичного синтаксису.
14. Стилiстичнi прийоми.

1 Стилiстичнi норми сучасної української лiтературної мови. Основнi стилiстичнi помилки

Стилiстичнi норми - такi мовнi засоби, за якими закрiпилося певне емоцiйне чи емоцiйно-експресивне забарвлення i якi регламентовано вживаються у певних типах мовлення: стилях, пiдстилях, жанрах та видах текстiв. Це iсторично сформованi загальноприйнятi реалiзацiї стилiстичних можливостей мови, зумовленi сферою, умовами, завданнями спiлкування.

Стилiстичнi норми регулюють вибiр слова або синтаксичної конструкцiї вiдповiдно до умов спiлкування i стилю викладу: *розрiзняти*, а не *диференцiювати* - у розмовному стилi, *море глибиною..*, а не *глибоченне море* - у науковому стилi, *у зв'язку з тим, що..*, а не *бо...* - в офiцiйно-дiловому стилi.

Стилiстичнi норми визначають вживання мовних засобiв вiдповiдно до стилю мовлення. Наприклад, для офiцiйно-дiлового стилю характернi сталi словосполучення - мовнi штампи, що зазнають суржикового викривлення внаслiдок впливу російської мови.

Норма / Порушення норми:
укладати угоду / заключати угоду

брати участь / приймати участь
впроваджувати у виробництво / внедряти у виробництво
відшкодувати збитки / возмістити убитки
витяг із протоколу / виписка із протоколу
чинне законодавство / діюче законодавство
обіймати посаду / займати посаду

Стилістична норма є функціональним явищем, яке стає мовленнєвою реалією тільки за умов, що мовці:

- добирають і використовують лише такі мовні одиниці, які властиві літературній мові;
- уживають слова і фразеологізми із закріпленою за ними семантикою;
- комунікативні одиниці мови, особливо речення, а також еквіваленти речень (стверджувальні, заперечні, питальні та ін.) формують за усталеними в мові синтаксичними моделями;
- дотримуються вимог певного стилю мови.

Без цього мовлення є неприродним, незвичним, отже, і стилістично ненормативним.

Стилістичне мовлення – це передусім мовлення нормативне, бо не можна дотриматися стилістики морфем, слів, речень, порушуючи при цьому інші мовні норми, насамперед фонетичну. Наприклад, *вимовою солдат, партизан, гривнів замість солдатів, партизанів, гривень* порушується передусім **морфологічна норма**; у реченнях *Мій погляд на це не співпадає з твоїм; Це міроприємство себе не виправдає* не дотримано лексичної норми, бо слова *співпадати, міроприємство* не є одиницями української літературної (нормативної, унормованої) мови, стилістично правильно було б сказати *не збігається, цей захід*.

Дотримання цих норм забезпечує найраціональніше вираження думок за конкретної життєвої ситуації, бо при цьому максимально враховуються мета, характер мовлення і його стильова належність.

Стилістичні помилки є одним із різновидів мовленнєвих помилок – порушень правил, норм і традицій у слововживанні, творенні граматичних форм, побудові синтаксичних конструкцій, а також порушень вимог стилістики і культури мовлення.

Види стилістичних помилок:

- **стилістичні огріхи, пов'язані з недостатнім оволодінням ресурсами української мови;**
- **стилістичні помилки, що засвідчують недостатньо розвинене мовно-стилістичне чуття;**
- **помилки, які відбивають порушення норм функціональних стилів.**

До першої групи помилок належать

- недостатній словниковий запас;
- незнання української фразеології;
- немотивовані повтори у вузькому контексті одного і того ж слова або спільнокореневих слів;

- плеоназми і тавтології, що зневиразнюють мову;
- вживання штампів і слів-паразитів;
- немотивоване послуговування нелітературною лексикою;
- одноманітність у побудові речень;
- відсутність необхідних образних засобів тощо.

З-поміж помилок, що підтверджують *недостатньо розвинене мовно-стилістичне чуття*, виокремлюємо такі:

- немотивоване вживання експресивних засобів: невиправдане в певному контексті використання епітетів або невмілий їх вибір та накопичення; надмірний гіперболізм і емоційність; створення надуманих метафор, невдалих порівнянь;

- поєднання різностильової лексики, зокрема немотивоване вживання розмовної або книжної лексики;

- немилозвучність: збіг голосних і приголосних звуків, вживання поряд або повтор однакових звукосполук, невикористання фонетичних варіантів прийменників, прислівників і повнозначних слів.

Широке і немотивоване використання в одному функціональному стилі мовних засобів, притаманних іншому (наприклад, надуживання канцеляризмами і термінами) – третій вид стилістичних помилок.

Природа стилістичних помилок досить своєрідна. З одного боку, вони порушують стильову структуру тексту, а з іншого – стилістичне забарвлення тексту, а разом з тим, порушується функціонування мовних одиниць усіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотвірного, граматичного). Звідси й тлумачення терміна «стилістична помилка» досить строкате (докладніше у наступній лекції).

2 Поняття стилістичного синтаксису. Стилiстичнi можливостi синтаксису

У синтаксичному матеріалі стилістика живиться двома основними джерелами: синтаксичною синонімією, наявністю співвідносних варіативних рядів та лексичним наповненням синтаксичних компонентів (способи вираження членів речення).

Синтаксис через свій конструктивний характер (здатність до побудови нових структур з нового матеріалу) повинен би мати більші, ніж лексикологія, стилістичні потужності, бо включає в себе і стилістичні можливості лексики та морфології.

Вживання різних синтаксичних конструкцій надає висловлюванням виразного стилістичного забарвлення. Стилiстичний синтаксис ґрунтується на доречному виборі та вправному вживанні синонімічних словосполучень і речень.

Стилiстичний синтаксис – роздiл стилiстики, який вивчає особливостi використання рiзних синтаксичних одиниць у межах текстiв рiзних стилiв мовлення, а також експресивно-естетичний потенцiал синтаксичних одиниць та їхню спрямованiсть у стиль.

Стилістичні властивості української мови виявляються в її синтаксичній будові особливо яскраво й повно. І лексичні одиниці, і морфологічні засоби повноти своєї стилістичної виразності набувають лише в контексті.

Синтаксичний розділ стилістики розглядає синтаксичні синоніми й паралельні синтаксичні конструкції.

Синонімічними можуть бути три основні синтаксичні одиниці: *словосполучення, члени речення й речення*.

Синонімічними називають два або кілька словосполучень, що передають однакові синтаксичні відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні) та мають спільні стрижневі слова й однокореневі залежні, відрізняючись способами синтаксичного зв'язку.

В українській мові найбільшу кількість синтаксичних синонімів становлять прийменникові дієслівні словосполучення: *стояти під місяцем (проти місяця, при місяці); змокрів від туману (під туманом, за туману, через туман) тощо*.

Синонімічними є такі члени речення, які виражено однокореневими словами, що мають різне граматичне оформлення й різні відтінки спільного синтаксичного значення. Ці слова можуть належати до різних частин мови, мати при собі службові слова: *Марія була студентка - Марія була студенткою; Шевченкові думи - думи Шевченка*.

Синонімічними є такі речення, які належать до одного типу, що репрезентують граматичний і змістовий паралелізм, але розрізняються відтінками спільного граматичного значення, засобами граматичного вираження, стилістичним забарвленням.

3 Стилістичні особливості розповідних речень

Розповідні речення становлять найуживаніший комунікативний, або функціональний, різновид речень, які найчастіше емоційно найбільш нейтральні. Ці речення містять інформацію, повідомлення про кого-небудь, про певні події, факти, явища. Стилістична своєрідність цих речень найбільше залежить від їх модальності – стверджувальної або заперечної (стверджувальні й заперечні розповідні речення).

Стверджувальними і заперечними реченнями здебільшого констатується наявність чи відсутність реальних (ірреальних) явищ або виражається застереження щодо їх можливості (неможливості).

Для стилістики розповідних речень багато важить типова для них розповідна інтонація, яка має замкнену структуру: початок, розгортання, завершення. Тон підвищується на одному з членів речення, який внаслідок цього логічно, семантично виділяється, позначаючи найголовніше в повідомленні, й знижується наприкінці речення.

Кожен член речення (навіть кожне слово) в розповідних (як і в питальних, спонукальних) реченнях може бути виділений логічним наголосом, яким акцентується увага мовців на тому слові в реченні, що семантично й

стилістично найважливіше за кожної окремої мовленнєвої ситуації. Відтак витворюються різні функціонально-стилістичні варіанти речень.

Стилістика питальних речень. Питальні речення з різноманітними інтонаційними нашаруваннями становлять складний комплекс стилістично осмислених побудов.

У художньому стилі вони виражають численні факти чуттєвого стану людини, її інтереси, виступають формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків, сумніву, безпорадного стану людини, розпачу, хвилювання, невпевненості у своїх силах. За допомогою питальних конструкцій автор передає острах і стан тривоги, здивування, вразливість, прагнення до чогось.

Стилістичне навантаження спонукальних речень.

Спонукальними реченнями виражаються такі волевиявлення людини, які можна об'єднати поняттям-назвою «спонукання». Це вербальний (словесний) процес, яким хто-небудь когось спонукає до певної дії, вчинку, стану душі тощо. Різновиди і вияви спонукання такі: наказ, вимога, заклик, побажання, просьба, запрошення, заборона, застереження, порада, умовляння, благання та ін.

Найпоширенішими зі спонукальних речень наказові (імперативні) речення і такі, що виражають прохання, заклик, побажання, благання, пораду та ін. (назви «прохальні», «закличні», «побажальні» речення видаються стилістично незграбними, хоч подекуди – і не без підстав – уживаються, особливо в усному мовленні). Загальним же, родовим для всіх цих термінів слугує термін-назва спонукальні речення, яким позначають будь-яке словесно реалізоване спонукання: наказ, прохання, побажання тощо.

Окремий різновид спонукальних речень становлять бажальні речення – синтаксичні структури, якими мовець виражає своє бажання що-небудь зробити, сказати, написати, досягнути. Сказане в бажальних реченнях стосується особи мовця. Це типово розмовні синтаксичні конструкції, якими мовець виражає бажання, задоволення чи незадоволення, що для нього є важливим, актуальним.

Стилістичне навантаження окличних речень: виражають численні художньо стилістичні факти мовлення; передають психологічний стан людини, її волевиявлення, реакцію на навколишню дійсність, наказово-вольові імпульси; відтворюють якісні оцінки предметів і явищ, заперечення й, різні види експресії, від урочисто-пафосної до зниженої, зневажальної та ін.; виражають прохання і спонукання до дії; пересторогу, загрозу, гнів, докір; виражають привітання, прохання, побажання, подяку, доброзичливість. У своєрідній інтонації окличного типу знаходить свій вираз відтінок улесливого, запобігливого, підлабузницького змісту речення.

Звичайні розповідні, констатаційні висловлювання набувають особливого підсилення, виступаючи з окличною інтонацією.

У публіцистичних текстах різноманітні інтонаційні елементи окличного типу вживаються або як внутрішні вкраплення, або як початкові чи кінцеві довершення.

Проте вони й тут досить органічно зростаються зі стилістично спрямованим текстом.

Модальні різновиди речень у функціональних стилях. Модальність простого речення наукового стилю визначається так: абсолютна перевага розповідної модальності, абстрактно-узагальнювальний характер умовної та незначна кількість речень з питальною модальністю (переважно це питання і відповіді).

Розповідна модальність має два основні вияви: як активна і як пасивна конструкція. Пасивні конструкції тут посідають досить помітне місце саме через те, що вони можуть подавати процес як готовий факт, тоді як активні конструкції – перебіг створення діячем певного факту.

Ділові папери мають, зазвичай, розповідну модальність; інші типи модальності тут трапляються рідше.

В основі публіцистичного стилю синтаксичні норми книжної, писемної мови, хоча останнім часом широко проявляється тенденція до використання ознак розмовного синтаксису в окремих жанрах публіцистичного стилю. Залежно від жанру публіцистичного твору тут можуть переважати або синтаксичні засоби наукового і ділового стилів, або синтаксичні конструкції й стилістичні фігури, притаманні розмовній і художній мові, – з настановою на емоційне виділення компонентів публіцистичного тексту.

Розповідна модальність є найбільш поширеною в усіх стилях мови. Проте, коли в науковому, діловому і публіцистичному стилях вона переважає, то в художньому стилі розповідні речення виступають з-поміж усіх інших типів речення – питальних, спонукальних і окличних. При цьому однаково широко всі типи речення вживаються не тільки в діалогічній мові, але й у авторській, монологічній мові (і в прозі, і в поезії).

У мові поезії окличні й питальні конструкції часто переважають. Вони вносять у твір схвильованість, піднесеність, багатство інтонацій емоційно-експресивного мовлення.

4 Стилістичні можливості двоскладного речення

Стилістичні особливості головних членів речення. Важливу стилістичну функцію виконують члени речення. Найбільш формально й стилістично розлогим головним членом двоскладного речення є присудок. Він повніше, ніж підмет, поширюється другорядними членами, кожен з яких також завжди стилістично вагомий. Підметом виражається предмет думки, присудком – його ознака, тому за змістом обидва члени речення здебільшого становлять не тільки синтаксичний, а й логіко-семантичний центр висловлювання або ж усе висловлювання. Стилістична індивідуальність підмета й присудка визначається їх семантикою, структурою і місцем у реченні.

Способи вираження підмета і присудка мають певну закріпленість за функціональними стилями. Складений підмет, виражений сполученням іменника в називному відмінку й іменника в орудному відмінку з прийменником, – типовий для розмовного, художнього мовлення, деяких газетних жанрів: *Межи втікачами були й Остап з Соломією (М.Коцюбинський)*. У науковому й офіційно-діловому стилях назване сполучення не використовується.

Складені підмети, що означають приблизну кількість, є приналежністю розмовного і художнього мовлення: *Було їх там чоловіка з тридцять (М.Коцюбинський)*.

Відтінок розмовності мають деякі способи вираження присудка, зокрема випадки передачі присудка дієслівним вигуком і зкуконаслідувальними словами. Уживання складеного присудка не має стилістичних обмежень. Проте в різних стилях трапляються неоднотипні конструкції зі складеним присудком: зв'язка є при іменній частині складеного присудка притаманна для наукового й офіційно-ділового стилів. У розмовному й художньому стилях ця зв'язка опускається. У художньому стилі подибуємо зв'язку *єсть*, яка вживається у текстах урочистих і піднесених.

Зв'язку є не варто плутати з формою теперішнього часу дієслова *бути*, що виступає самостійним присудком.

Як повнозначний присудок використовується також і давня форма *єсть*. Формою вираження присудка науковий стиль помітно відрізняється від інших стилів мови. Простий дієслівний присудок у науковому стилі виражений переважно дієсловом теперішнього часу (у художньому широко вживаний і минулий час); змінна частина складеного присудка також звичайно ставиться у теперішньому часі. Крім того, у дієслівному складеному присудку наукового стилю мови змінна його частина переважно має модальне значення (у художньому стилі дієслова-зв'язки звичайно позначають початок, продовження чи завершення дії).

Типові помилки в координації підмета і присудка:

– координація присудка не з підметом, вираженим загальним іменником, при якому є географічна чи умовна назва, а з цією назвою (*Місто Львів прикрасився до свята*);

– поєднання присудка з підметом, вираженим невідмінюваним іменником іншомовного походження, без урахування особливостей визначення роду й числа іменника (*Журі визначили переможців конкурсу*);

– неправильна координація присудка з підметом-аббревіатурою;

– координація з підметом, вираженим займенником хто або що, присудка-дієслова не у формі третьої особи однини теперішнього часу (*Багато хто із знайомих обминають його, цураються*);

– порушення норм координації присудка-дієслова в минулому часі з підметами-займенниками **хто, що** (*Що і хто уповноважило керівництво Львівської залізниці вирішувати замість Кабінету Міністрів та всіх міністрів-силовиків, яка саме допомога потрібна?*);

– координація присудка не з простим підметом, а з відокремленим членом речення, який ужито при ньому (*Початок зустрічі, точніше, перші три хвилини гри, були за господарями*);

– уживання присудка у формі множини при підметі – особовому займенникові я, ти, він (*Я з гуртом ентузіастів зібрали гроші й купили першу любительську відеокамеру*);

– уживання присудка у формі множини при підметі-числівникові, який указує на приблизну кількість (*Сьогодні містом їздять понад двісті маршруток, завдяки чому отримали роботу півтори тисячі чоловік*);

– уживання присудка у формі множини при підметі, числова частина якого виражена іменником **ряд, низка, частина, більшість, меншість** тощо (*Більшість підприємств простоюють*);

– форма однини присудка при підметах, у яких друга частина багатоелементна, або при однорідних підметах, або тоді, коли присудок віддалений від підмета, чи тоді, коли присудки однорідні (*Незважаючи на досягнутий раніше компроміс, частина депутатів від опозиційної Соціал-демократичної партії Німеччини, а також деякі представники Вільної демократичної партії Німеччини, які входять до правлячої коаліції, виступила проти закону про електронне прослуховування*);

– форма множини присудка за наявності між однорідними підметами розділових сполучників (*Іноді чиясь думка або жарт дарують новий погляд на проблеми*).

Стилістичні функції другорядних членів речення. Другорядні члени речення – достатньо логізовані синтаксичні одиниці. Вони мало сприяють стилістичній диференціації мовлення. Численні з них цілком нейтральні зі стилістичного погляду. За допомогою другорядних членів речення виражаються стилістичні властивості речення, часто досить тонкі та оригінальні. Другорядні члени речення характеризують підмет і присудок з різних боків, за різними ознаками. Означення, додатки й обставини почасти добираються залежно від стилістичних вимог мовлення, що найбільш яскраво виявляється в мові художньої літератури.

Стилістично увиразнене мовлення широко використовує спосіб заміщення другорядних членів речення, сутність якого полягає в заміні узвичаєної форми одного члена речення формою іншого члена, а також у метафоризації слів, що творять цю форму. Достатньо розповсюджений цей засіб в усному мовленні, надаючи йому експресивних якостей.

Додатки, виражені іменниками, займенниками, переважно є стилістично нейтральними, загальноживаними.

Додатки, виражені прикметниками, дієприкметниками та іншими субстантивованими словами або словосполученнями (одного з вас, нам з матір'ю) часто набувають розмовного забарвлення, що притаманне експресивному мовленню.

Прямі й непрямі додатки в художньому і публіцистичному стилях відіграють особливу стилістичну функцію: вони часто виконують естетично-образну функцію.

З-поміж другорядних членів речення **стилістично найвиразнішими є означення**, які в художньому стилі надають образіві поетичної своєрідності та бувають емоційно насиченими. У науковому стилі означення виконують функцію повідомлення, вони вказують на різні якості, ознаки, властивості предметів, явищ і подій і не мають емоційного забарвлення. З такими функціями використовуються означення в офіційно-діловому стилі.

Прикладки, поширені в офіційно-діловому й науковому стилях, увиразнюють мовлення, надаючи йому відтінку компактності й лаконізму. Тут використовуються прикладки – родові поняття. Прикладки, що означають позитивні чи негативні якості, вживаються в розмовному, художньому і публіцистичному стилях.

Обставини в художньому і публіцистичному стилях служать не тільки для уточнення, конкретизації дій, але виконують і образну функцію, особливо ті з них, що виражені словами з різним стилістичним забарвленням. У науковому й офіційно-діловому стилях обставини служать тільки для уточнення.

Стилістичні властивості порядку слів у простому реченні. Порядок слів виконує такі функції: синтаксичну (або граматичну), змістову (або комунікативну чи семантичну), стилістичну. Найчастотнішою є стилістична.

Прямий порядок слів (підмет перед присудком, узгоджене означення перед означуваним словом, додаток після слова, до якого відноситься; обставини можуть займати різні позиції – залежно від значення і способу вираження) є звичайним для наукового і офіційно-ділового стилю.

Прямий порядок слів забезпечує передачу загального змісту речення без спеціального акцентування логічних чи стилістичних елементів висловлювання. З погляду стилістичного такий порядок, оскільки ним не передбачається вираження певних додаткових відтінків, можна назвати стилістично-нейтральним розташуванням членів речення.

Для наукового стилю важливою є препозиція підмета – організувального центра речення.

Прямий порядок слів у офіційно-діловому стилі передає загальний зміст речення без спеціального наголошення окремих його компонентів. Використання непрямого порядку виправдане лише тоді, коли логічний наголос падає на присудок. Присудок ставиться переважно у формі теперішнього часу зі значенням позачасовості й постійності.

Синтаксис ділової документації характеризується наявністю узвичаєно вживаних інфінітивних конструкцій у реченнях резолютивного змісту (у розпорядчій документації рекомендується вживати інфінітивні форми: *затвердити, зобов'язати, відзначити, попередити* та ін.). Наказові форми (*наказую, пропоную*) застосовуються лише в першій особі однини – в тих документах, які відображають принцип єдиноначальності.

Є випадки, коли підмет стоїть після присудка й це не є інверсією, зокрема в авторських словах у середині або після прямої мови та в реченнях, у яких підмет означає відтинок часу або явище природи, процес діяльності, а присудок є дієсловом буття, наявності, виникнення, становлення, перебігу дії тощо.

Неузгоджене означення ставлять після означуваного слова, крім узвичаєних зворотів, у яких неузгоджене означення завжди стоїть перед означуваним словом. Додаток звичайно розташований після слова, яке ним керує. Якщо є кілька додатків, то прямий передує іншим. Непрямий додаток особи в давальному відмінку здебільшого стоїть одразу після слова, яке ним керує, тобто передує навіть прямому додаткові. Обставини способу дії, виражені якісними прислівниками, здебільшого передують присудкові.

Ці обставини, виражені іменниками, за прямого порядку слів стоять після присудка. Інші обставини можуть розташовуватися перед присудком і після нього. Вставні слова вільно розміщують у реченні, але відтінок висловлювання змінюється залежно від місця вставного слова (якщо воно стоїть на початку речення, то стосується цілого речення).

Звертання може займати будь-яке місце в реченні, проте в питальному воно стоїть здебільшого в кінці. **Частки** також можуть займати будь-яке місце в реченні, але від їх місця залежить зміст висловлювання. Є препозитивні (чи, аби, де, що за) і постпозитивні (ж, то, бо, но, небудь) частки.

У художніх творах інверсія – засіб увиразнення викладу і підвищення емоційної насиченості тексту. Зокрема, постпозитивні означення створюють особливу ритмомелодику, наспівність речення, задушевність.

В українській мові є так званий **вільний порядок слів**, тобто всі члени речення можуть змінювати своє місце. Зміна в реченні порядку слів почасти неможлива, бо призводить до зміни семантики висловлюваного.

Типові помилки в стилістичному використанні порядку слів: неврахування того, що з переставлянням окремих слів виникають небажані відтінки в значенні та в стилістичному забарвленні висловлювання; не виправдана інверсія, яка призводить до спотворення змісту та двозначності; використання інверсії в реченнях, у яких форми підмета й прямого додатка збігаються; неврахування того, що від місця вставних слів, часток у реченні залежить зміст, стилістичне забарвлення висловлювання.

5 Стилістичні функції односкладних та неповних речень

Стилістичні можливості означено-особових речень. До цих речень у мовленні здебільшого вдаються тоді, коли немає потреби в логічному виділенні особи (осіб) у таких займенникових формах, як форми 1-ї або 2-ї особи однини чи множини. Своєрідність їх стилістики полягає передусім в економній, але дуже характерній формі вираження певної думки.

Синтаксично повні односкладні означено-особові речення майже з однаковою активністю використовуються в усіх стилях мови. Вони характеризуються перенесенням акценту з діяча на дію, нагнітанням дії (особливо тоді, коли дієслово стоїть у наказовій формі). Тому ці конструкції

пов'язуються з мовою емоційною – насамперед розмовною, а відтак – її відтворенням у художніх текстах. Значно рідше вживаються означено-особові речення в наукових текстах, що зумовлено специфікою конструкцій цього типу, а також особливостями наукових текстів. Призначення їх у цих текстах – передавати категоричне підкреслення, ствердження. Ширше, ніж у науковому стилі, ці конструкції представлені в публіцистиці, у тих її жанрах, де застосовуються діалоги, посилюється експресія викладу.

Стилістична спроможність неозначено-особових речень. Односкладні неозначено-особові речення є загалом інтерстильовими (міжстильовими) конструкціями, бо майже з однаковою частотністю і стилістичною функцією вживаються в усіх стилях і жанрах мови. Вони сприймаються на тлі особових як такі, що позначають дію, суб'єкт якої відомий співрозмовникам із загального змісту або з позамовних обставин, але – з певних міркувань – він не називається (це може бути другорядний факт, який у розмовній мові обминається як несуттєвий). Вживаються неозначено-особові речення в розмовній мові ще й тоді, коли на перше місце висувається дія або результат її, а діяч спеціально затушовується. Ці властивості неозначено-особових речень використовуються і в художніх текстах. Вони доречні в публіцистичному тексті тоді, коли основним завданням його є повідомлення про дію, прагнення звернути увагу на неї, а діяч або взагалі невідомий авторові або може бути встановлений із загального контексту. У нехудожніх текстах неозначено-особові речення характеризуються великою неозначеністю (нечіткістю, невиразністю), близькою до безособовості.

Стилістичні функції узагальнено-особових речень.

Односкладні узагальнено-особові речення найчастіше вживають у розмовно-побутовому, художньому і, менше в публіцистичному стилях мови. Вони не притаманні офіційно-діловому стилю в його писемному вияві.

Стилістична своєрідність узагальнено-особових речень полягає в тому, що вони, зазвичай, виступають структурами мовлення афористичного, тобто мовлення узагальненого і водночас образного. Семантико-синтаксична і стилістична своєрідність односкладних узагальнено-особових речень виразно своєрідна й неповторна за виконуваною комунікативною функцією. Це переважно конструкції емоційні, образні, основне місце їх застосування – розмовна мова, художні тексти, фольклор.

Стилістика безособових речень. Безособові речення широко використовуються в усіх стилях мови, а надто в розмовно-побутовому і художньому. Ці речення:

– передають відтінок пасивності, інертності (я хочу – мені хочеться), стихійності дії (мороз побив – морозом побило), невідомості причин виникнення, іноді загадковості, таємничості;

– в авторській мові, зокрема в пейзажних описах, служать засобом створення таких картин, які особливо близькі кожній людині, бо викликають емоції співпереживання, співзвучності за настроєм;

– доцільні й тоді, коли треба уникнути зайвого уособлення;

– передають зміст знеособлено, тому широко використовується у публіцистичному стилі, адже є зручною формою для приховування авторської думки та уникнення зайвої категоричності;

– підкреслюють результативність, наявність певних наслідків у момент мовлення.

У науковому стилі безособові речення виступають у ролі головних речень у складнопідрядних конструкціях.

Пояснюється це тим, що тут здогади й твердження даються не прямо, а з певною обережністю, так, щоб авторська позиція не наголошувалась.

Стилістичне навантаження інфінітивних речень. За синтаксичним оформленням головного члена, а на цій структурній основі також і за стилістичною функцією, інфінітивні речення поділяють на дві групи: **без частки би (б) і з часткою би (б)**. Інфінітивні речення без частки би (б) найбільш частотні й стилістично різноманітні: мають значення необхідності дії стану, її неминучості, невідворотності, неможливості; виражають наказ, прохання, пораду, побажання або заклик що-небудь зробити чи не робити; передають недоцільність дії, її зайвість, недоречність; виражають сумнів у доцільності дії, нерішучість, непевність, вагання. Інфінітивними реченнями з часткою би (б) виражається дія бажана чи небажана; побоювання або застереження щодо здійснення чи нездійснення певної дії; оцінка певних дій співрозмовника; схильність особи (осіб) до певної дії або вчинку.

Стилістика інфінітивних речень досить розгалужена. Моделі інфінітивних речень нерідко використовуються з навчально-виховною метою або в державно-управлінській сфері.

Стилістичні функції номінативних речень. Кожен із різновидів номінативних речень неоднаково виявляє свої функції. Буттєві номінативні речення можуть передавати динаміку вражень, думок, що прискорено з'являються і прискорено зникають, як і реалії з поля зору мовця (наприклад, у швидкісному поїзді пасажир не має часу зосередитись і все повно сприйняти, докладно проаналізувати й оцінити спостережуване). За наявності єднального сполучника між номінативними реченнями в складносурядній конструкції втрачається деяка енергійність їх функції, уповільнюється темп вимови, помітнішим стає відтінок переліку відповідних об'єктів.

Номінативні речення слугують засобом створення наочно-образних картин життя, особливо в художньому тексті різних жанрів. Вони відразу й легко вводять мовця (читача) в певну конкретну обстановку мовлення. У драматичних творах синтаксичні номінативи функціонують як ремарки, у художніх текстах вони простежуються на початку їх частин, глав, абзаців, газетних кореспонденцій, наявні в описах явищ, процесів, станів природи, пейзажів, житла, предметів побуту.

Більшість структурних різновидів номінативних речень з неоднаковою активністю використовується в таких стилях мови, як публіцистичний, розмовно-побутовий і художній; також слугують назвами документів; найменш характерні номінативні речення для мовлення наукового, передусім суворо

академічного. У науковому і публіцистичному стилі ними послуговуються, коли треба перелічити моменти, на яких ми зупиняємо свою увагу, – при формулюванні теми, у конспектах, планах-проспектах тощо – ми надаємо перевагу саме номінативним реченням. Опис фактів у наукових і публіцистичних творах також може здійснюватись із застосуванням називних речень.

У гостро полемічних своїм спрямуванням публіцистичних та літературно-критичних творах називні речення добре відтворюють іронічний, сатиричний або саркастичний тон загальної розповіді.

Стилістичні особливості неповних речень. Сфера вживання неповних речень – це розмовний стиль, де пропуск члена речення підказується ситуацією. Таким реченням переважно притаманна розмовна експресія. У книжних стилях такі речення вживаються в середині абзацу для уникнення зайвого повторення. У художніх текстах неповнота речень стилістично вмотивована: неповне речення стисло передає думку і надає їй більшої виразності. Неповні речення типові для діалогічного мовлення. Їх використання ефективне, коли необхідно передати наказ, спонукання або напрямок руху.

У газетних жанрах слугують засобом відтворення динаміки, виразності. Вони відповідають вимозі – передавати інформацію без зайвих слів.

6 Стилістика речень з однорідними членами

Однорідні члени речення надають мовленню виразності, підкреслюють ознаки, дії та означувані чи діючі предмети. Поєднання різних однорідних рядів, різних форм їх вираження, різних однорідних комплексів ускладнює спосіб увиразненого вислову.

У художньому стилі та окремих жанрах публіцистичного стилю однорідні члени речення використовуються як засіб стилізації; відбивають прагнення показати дійсність у динаміці, у русі, у всьому багатстві мінливості й повторюваності; посилюють комізм; вносять відтінок зіставлення через контрастність і приховане протиставлення; збагачують фразу інтонаційно, роблять її гнучкішою, збільшують експресію; створюють яскраві описові полотна.

Розмовна мова використовує найчастіше однорідні ряди невеликого обсягу, не обтяжені розгорненими групами пояснювальних слів. Тут часто вживаються еліптичні конструкції, які від пропуску одного з присудків набувають більшої експресії, відтіняючи енергійність вислову, раптовість, несподіваність дії тощо.

У нехудожніх функціональних стилях однорідні члени речення відтворюють не емоційний, а логічний перебіг думки, її послідовне розгортання або уточнення одних понять іншими, більш конкретними; виступають як логіко-граматичний чинник, що об'єднує окремі синтаксичні одиниці в більш складний синтаксичний комплекс; використовуються переважно для створення різноманітних класифікаційних систем.

Типові помилки в стилістичному використанні однорідних членів речення:

1) поєднання як однорідних членів речення слів, що називають неоднорідні поняття (*Дуже полюбляє ходити у всякі походи з наметом або на велосипеді*), іменників одиничних і збірних або родових і видових понять (*Хочеться побачити Азію, Індію, екзотичні країни*), понять, що схрещуються, частково збігаються за своїм обсягом (*Це наркомани, алкоголіки, діти з бідних сімей*);

2) лексична (або й граматична) непоєднаність одного з однорідних членів з тим словом, з яким зв'язані однорідні члени (*Дозвольте нам самим ставити оцінки та критерії*);

3) уживання конструкцій, у яких однорідні члени як керовані слова помилково зв'язані з одним словом (*Чи використовуєте і ви комп'ютер для підсилення гри та підготовки?*);

4) розбіжність у відмінкових формах однорідних членів і узагальнювального слова (*На сцені зграйки хлопів у жіночих пачках, пуантах із іншим балеринним причандаллям: макіяж, фризурі тощо*);

5) різні способи вираження однорідних членів (*З усіх позитивних емоцій найсильнішими є віра та кохання, а ще радість*);

6) поєднання як однорідних різних синтаксичних елементів (*Вчу моделей правильно ходити, як самій заповнити порожнечу подіуму*), конкретних і абстрактних іменників, інфінітивів та іменників (*Крем від зморщок рекламує дівчина з бездоганною зовнішністю і гладенькою шкірою*);

7) уживання повторюваних або парних сполучників, які поєднують не однорідні, а різні члени речення (*Щоправда, не довелося плисти ані морями, ані летіти літаком через океани*);

8) неповторення прийменника при поширених однорідних членах речення (*У сірій міліцейській куртці і кашкеті з кокардою іду коридорами редакції*), пропускання прийменника при однорідних членах, коли його відсутність може спричинити двозначність (*У канадському місті Ледюс відбувся чемпіонат світу з жиму лежачи серед чоловіків і жінок*), коли при них є розділові чи протиставні сполучники (*Буду зустрічати його в яскраво-жовтому платті або жовтих джинсах*), коли вони поєднані повторюваними або парними сполучниками (*Отож нам доведеться вибирати не лише з-посеред конкретних політиків, але й партій та виборчих блоків*), коли прийменники різні (*Потім наша сім'я проживала на Заході України, Львові, Івано-Франківську*).

7 Стилiстика речень із відокремленими членами

Яскраво характеризують предмет відокремлені означення, які перетворюються в епітети. Навіть однослівне відокремлене означення виступає виразним художнім засобом. **Відокремлені означення** можуть ампліфікуватись (перелічення), домінуючи в певному синтаксичному цілому над іншими стилістично виражальними засобами. Так творяться особливі відокремлено-означальні описи, що характеризують художнє мовлення.

Відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, у художньому тексті організують розповідь, виокремлюючи в описах окремі штрихи. У публіцистичному стилі такі конструкції ще й увиразнюють виділену думку, привертають до неї увагу.

Відокремлені обставини не лише уточнюють місце, час, спосіб дії тощо, а більш виразно, ніж звичайні обставини, привертають увагу до якогось об'єкту, увиразнюють його. Дієприслівниковий зворот – книжна конструкція, переваги якої – стислість, компактність. У художньому стилі дієприслівниковий зворот вживається тоді, коли виникає потреба набрати значного темпу в розповіді, відтворити різноманітні події.

Різні види відокремлення, сплітаючись між собою, можуть виступати своєрідними центрами стилістичного наснаження тексту.

У науковому та діловому стилях переважна більшість відокремлень виступає як уточнювальна, пояснювальна чи обмежувальна деталь повідомлення, включена (саме як підпорядкована загальному змісту речення) до його складу.

Відокремлені обставини тут переважно передають лише незначну частину інформації, звичайно меншу за ту, що наявна в усьому реченні.

Відокремлення у розмовній мові найчастіше проявляється в описах, коли окремі риси, деталі чогось з'являються в пам'яті поступово і приєднуються до вже сформульованої думки про описуване явище в цілому. У розмовному стилі вагомими є прислівникові відокремлені звороти, адже це пояснюється тим, що в живій діалогічній мові є можливість конкретизації висловлення (ситуація, жести та ін.), тут просторова характеристика в прислівниковому оформленні має більшу конкретність, ніж у художньому стилі, і не утруднює спілкування.

Художній стиль зближується з розмовним у сфері використання емоційно забарвлених відокремлень, а також тоді, коли художня мова має на меті відтворити ознаки розмовного мовлення.

Типові помилки в стилістичному використанні відокремлених членів речення. Треба розрізняти випадки неправильного відокремлення, що є порушенням сучасних норм літературної мови. Зокрема, це конструкції в яких формальних підстав для вживання дієприслівникового звороту (обов'язкова наявність підмета і присудка; другорядна дія, названа дієприслівником, приписується тому ж діячеві, що й головна) немає: *Засміявсь та й сів коло мене. З ним гомонячи і час було не змигнеться (Марко Вовчок)*. Випадки таких порушень норми і відступів від неї у розмовній мові численні й багатоманітні. Ось ще приклад порушення узгодження в часі: *У таких добрих думках прийшов я додому. Мати, дорікавши мене, на руки схопила та, сварившись, добре нагодувала. Потім, поплакавши, обоє, узяла мене за руку й повела за собою до пана Лукаша (Марко Вовчок)*.

Для наукових та ділових текстів зовсім нетипова така структура речення (притаманна художньому стилю), при якій основна частина інформації, її суть, міститься у відокремленій частині речення. Невластиві науковим і діловим

текстам і такі конструкції, в яких відокремлена обставина – комунікативний центр повідомлення – композиційно об'єднує два окремих речення.

8 Стилiстичнi особливостi речень iз вставними та вставленими конструкцiями i звертаннями

Вставнi слова й словосполучення привертають увагу до таких стилiстичних деталей, як оцiнка висловленого в реченнi, запевнення, пiдтвердження або заперечення його, рiзноманiтнi припущення, сумнiви або здогадки. Вони можуть доповнювати або поширювати характеристику висловленого в реченнi тощо.

У художньому мовленнi вставнi слова й словосполучення iнодi мають форму стилiстично забарвлених. Вони надають висловленню iронiчного, лiричного та iнших вiдтiнкiв, увиразнюють його. Експресивно напруженi вставнi елементи стають навить художнiми доминантами речень, вони яскраво виражають почуття мовця, часто досить iнтимнi.

Вставнi слова й словосполучення є показником усно-розмовного стилю, за їх допомогою вдало оформлюються звернення до слухача при розповiдях та iншi посилення й зауваження. Вдало вiдтворюється своєрiдними вставними елементами дiалогiзацiя усно-розмовної мови, надто при бесiдах.

Вставнi слова й словосполучення у стилях нехудожнiх виконують такi функцiї: побiжного зауваження, пiдтвердження висловленого, заперечення, припущення, сумнiву, оцiнки тощо.

Стилiстика речень iз непоширеними i поширеними звертаннями. За допомогою звертань визначається ставлення мовця до спiврозмовника чи якоїсь iншої особи, що про неї йде мова. Звертання виражають ласку, докiр, зневагу, стають емоцiйними центрами речення; рiзнi його форми та умови їх вживання створюють вiдтiнки певної урочистостi, лiричностi, iнтимностi, голубливостi й т.iн.

У художньому стилi як стилiстичний прийом поширене звертання до неживого об'єкта. При цьому виникає явище персонiфiкацiї, i контекст набуває емоцiйного забарвлення. Особливою експресивнiстю й образнiстю позначенi звертання, вираженi субстантивованими прикметниками типу *сивий, вороний, миленький, безталанна, кохана, чорнобривi* i под. Змiстом таких звертань є називання властивостей, ознак певних об'єктiв, їх оцiнка, емоцiйна характеристика.

У нехудожнiх текстах i в розмовно-побутовому мовленнi вживаються здебiльшого власне звертання. Вони можуть мати стилiстичне забарвлення офiцiйностi або передавати вiдтiнки пiднесеного, урочистого мовлення залежно вiд контекстуального оточення i вiд семантики слiв, що виступають у ролi звертання. Це, зокрема, слова – офiцiйнi назви, назви людей за спорiдненiстю, за їх соцiальним станом, професiєю, нацiональнiстю, за вiком, статтю i т. iн.

Риторичнi звертання здебiльшого стосуються рiзних неживих предметiв (назв явищ природи, географiчних назв, абстрактних iменникiв, слiв iз переносним значенням).

Своєрідне стилістичне забарвлення мають речення із займенниковими звертаннями, які можуть набувати відтінку або зневажливого, лайливого, презирливого, або пестливого, голубливого.

9 Стилiстичне використання складних речень

Стилiстичнi особливостi складносурядних речень. Складносуряднi структури дають можливість зобразити складнi, тематично поєднанi явища. Вони характеризують їх у сукупностi з рiзних бокiв та розширюють описи.

Ритмiчнiсть i плавнiсть складносурядних речень застосовуються в художньому й публiцистичному стилях для надання описам легкостi та витонченостi.

Складносуряднi речення характеризуються тим, що дають змогу зображувати всю багатоманiтнiсть явищ дiйсностi, їх комплексний характер i взаємопов'язанiсть, виражаючи водночас цiлу гаму модальних вiдтiнкiв.

У науковому та офiцiйно-дiловому стилях цi речення використовуються найчастiше тодi, коли є необхіднiсть передати повiдомлення, частини якого знаходяться в тiй самiй смисловiй площинi.

Стилiстичне використання складнопiрядних речень. Пiряднi конструкцiї, що є складниками розгалуженої системи складнопiрядних речень, чiтко розмежовують, диференцiюють висловленi ними думки, систематизують, упорядковують їх взаємозалежнiсть.

Проте складнопiряднi речення не позбавленi й художньо-виражальних функцiї. Деякi пiряднi речення, особливо зi сполучним словом який, можуть бути особливо виразними, пiдкреслювати ознаки пояснюваних ними слiв або самi пояснюванi слова. У такому разi складнопiряднi структури характеризуються значною семантичною мiсткiстю, переплетенням в єдиному комплексi емоцiйних i логiчних якостей.

Стилiстичну вагу має розташування компонентiв складнопiрядного речення. Стилiстично позначеним здебiльшого є винесення пiрядної конструкцiї на початок речення або вклинення її в середину складнопiрядної сполуки.

В офiцiйно-дiловому й науковому стилях цi речення дозволяють уникати двозначностi й неточностi, забезпечують високу культуру вислову.

Переважає в науковому мовленнi складнопiрядних речень пояснюється тим, що пiряднi конструкцiї виражають складнi причиновi, часовi, умовнi, наслiдковi, допустовi й iншi стосунки.

Стилiстичнi можливостi безсполучникового складного речення. Сфера застосування безсполучникових складних речень у художнiх текстах – це, переважно, авторськi описи, розповiдi, характеристики, тобто зовнiшнiй план зображення. Значно рiдше безсполучниковi речення використовуються у вiддзеркаленнi внутрiшнього стану (думок, переживань, здогадiв героiв), тому що безсполучниковiсть – це ознака розмовного синтаксису.

Своєрiдно використовуються безсполучниковi речення в поетичних творах. Нанизування таких речень надає вiдтiнку розмовностi, який контрастує

з витонченим змістовим наповненням. Це сприяє актуалізації емоційно-експресивного впливу на читача.

Ознакою експресивності безсполучникових складних речень є стислість, динамізм, пов'язані із особливою ритмомелодикою та еліптичністю конструкції, неповнотою, порівняно з її сполучниковим варіантом.

Отже, ознакою експресивності безсполучникових складних речень є динамізм, пов'язаний із особливою ритмомелодикою та еліптичністю конструкції, її неповнотою, порівняно зі сполучниковою.

10 Стилiстичнi ознаки багатокomпонентних ускладнених синтаксичних структур

Стилiстичне вживання багатокomпонентних ускладнених синтаксичних структур. Надфразнi єдностi функцiонують в усiх виявах мовлення: усному i писемному, дiалогiчному i монологiчному, художньому i науковому тощо. Нерiдко надфразна єднiсть збiгається з абзацом, але може бути також меншою або бiльшою вiд абзацу.

Комунікативне завдання надфразних єдностей у всiх стилях однакове – забезпечувати повноту i широту iнформацiї способом конденсованого вiдтворення багатопланового, багатоманiтного, об'ємного змiсту в єдинiй композицiйно-синтаксичнiй структурi.

Надфразна єднiсть у науковому й офiцiйно-дiловому стилях повинна забезпечити точнiсть, яснiсть, недвозначнiсть, логiчну стрункiсть у формулюваннi складних понять, визначень, дефiнiцiй тощо. В логiко-iнтелектуальних особливостях наукового i дiлового висловлювання полягає стилiстика надфразних єдностей i цим визначається чiткiсть у розгортаннi, послiдовностi поєднання речень.

У художньому стилi надфразнi єдностi вживаються як засоби виразу психологiчного стану, асоцiативного мислення, роздуму, емоцiйного комплексу, досягнення гумористично-сатиричного ефекту.

Надфразнi єдностi в усiх стилях служать не лише засобом вiдтворення пафосу, величавостi змiсту, а використовуються для передачi змiсту – психологiчного, наукового, асоцiативного, iнтимного, буденно-побутового, рефлексiйного, афективного, фiлософського, бентежно-почуттєвого, виразу багатогранностi й багатоманiтностi думки i почуття – в єдностi, в одному диханнi, багатокартинностi – в єдиному сприйняттi.

Перiод – категорiя стилiстичного синтаксису. Вiн не становить окремого структурного типу речення i в кожному разi формується як стилiстично актуалiзований варіант простого або складного речення. На вiдмiну вiд iнших синтаксичних конструкцiй перiод є тематично, структурно та iнтонацiйно вiдносно замкненою побудовою, своєрiдним мiкротвором.

Незамкнений (обернений) перiод починається з висновкової частини, а паралельно-членна конструкцiя розташована пiсля паузи. Обiрваний перiод будується як класичний, але висновку немає зовсiм або вiн замiнюється вигуком чи синтаксичною конструкцiєю, що заперечує можливiсть здiйснення

того, про що йшлося в засновковій частині. Подеколи висновок не впливає логічно з першої частини, а є її іронічним коментарем. Обірваний період притаманний переважно художньому стилеві.

Обрамлений період має однаковий початок засновку й висновку. Вживається в усному розмовному мовленні, де треба нагадати про те, про що йшлося раніше.

Відповідно до структурного типу синтаксичної одиниці, яка в основі періоду, він може бути простим, складносурядним, складнопідрядним (найчастіше) та безсполучниковим складним реченням.

Як спосіб організації речення період використовується в різних функціональних стилях усної та писемної літературної мови. Більш поширений він у текстах, функціональною сутністю яких є активний словесний вплив або образне відтворення дійсності: в публіцистиці, зокрема науковій, в ораторській мові, в художніх творах – поетичних, прозових, рідше – в драматургії (наприклад, у монологах). Період використовується з конкретними художньо-естетичними настановами в художньому і публіцистичному стилях.

З найдавніших часів період був суттєвою ознакою ораторського стилю мови, проте вживається він не тільки в художній літературі та публіцистиці, а й у науковій, і навіть розмовній мові. У науковому стилі мови період вживається, коли є потреба при викладі думки зберегти єдність її, не поступаючись складністю, тобто подати описуване явище в усій багатоманітності зв'язків і залежностей між компонентами його, зберігши відчуття внутрішньої цілісності. Періодична мова позбавляє науковий текст холодної, «безликої» об'єктивності, надаючи йому публіцистичної пристрасності й емоційної сили. Тому основна кількість текстів, на які припадає широке використання періодів, належить до науково-публіцистичних і науково-популярних. У науково-популярних текстах періоди допомагають доносити думку об'ємно, детально, у всій її повноті і складності зв'язків між компонентами.

У науково-публіцистичних текстах, як і в наукових, період використовується насамперед як чітка містка форма для відтворення складної, розгалуженої, добре аргументованої думки.

Що ближчим є науковий текст до публіцистичного, що яскравішими в ньому елементами ораторського, пристрасного тону, то чіткіше в періодах проглядає їх емоційна, експресивна сутність. У публіцистичному стилі періоди вживаються для підкреслення протиставлюваного, для розмежування зіставлюваних понять, для посилення контрасту. Період служить не лише чіткою формою вираження складної думки, а й засобом емоційного впливу на читача.

Використання періодів у публіцистиці зближує її з художніми текстами, ріднить їх саме у сфері емоційного – у сфері впливу на чуття читача або слухача.

У художньому стилі мови періоди – особлива форма живописання дійсності. У великому прозовому творі періоди можуть виступати також як зв'язки – містки між двома діями. Перша частина таких періодів пов'язується

змістом з попереднім викладом, друга – вказує на нову дію, яка розвиватиметься після періоду. Завдяки здатності виражати емоційно-експресивний стан людини період використовується в кульмінації епізоду, розділу, а часом і цілого твору.

У поетичних творах основна стилістична функція періоду – виявлення єдності в багатоманітності – часом ускладнюється додатковим нашаруванням. Так, при відповідному лексико-семантичному доборі період може передавати урочистий настрій, високі переживання, тобто набувати патетичного звучання. Ця патетика органічно впливає з самої граматичної форми періоду: інтонація його з характерним тональним піднесенням у першій частині вносить урочистий декламаційний ритм навіть у прозу.

За допомогою періоду можна передавати гумористичний або сатиричний зміст. Комізм досягається замиканням групи засновкових елементів цілком несподіваним висновком. Це також викликає сміх, особливо тоді, коли «епічний» зачин раптом обривається якоюсь наївною фразою. Комічний ефект досягається також різким протиставленням логічного розвитку першої частини і нелогічного висновку.

10 Стилiстичнi функцiї прямої, невлаcне прямої мови, авторського введення

Пряма мова в різних функціональних стилях. Прямої мові властиві конструкції, притаманні розмовній мові: неповні речення, формули ввічливості, слова-речення, емоційно-експресивні частки та вигуки. Окремою формою передачі прямої мови є **діалог** або **полілог**.

Основним завданням прямої мови в художніх текстах є збереження і якнайповніше відтворення особливостей мови персонажів, їх індивідуальних ознак (не фотографування, не етнографічний запис, а творча інтерпретація).

Пряма мова зі стилістичного боку є засобом індивідуалізації персонажів, передання специфічної лексики та граматичних і синтаксичних форм живої усно-розмовної мови.

Стилiстичнi особливостi непрямої мови. Для передачі непрямої мови вживаються переважно лексико-стилістичні засоби авторської мови, через що вона не має виразних ознак розмовної мови. Непряма мова передається у формі складнопідрядного речення зі сполучниками що, щоб, чи, який. Непряма мова є стилістично нейтральною. Користуючись здатністю непрямої мови скорочено переказувати чийсь мову, автор так викладає вже відомі читачеві слова персонажів, а також несуттєві висловлення, малоцікаві, другорядні деталі. Використовується непряма мова й тоді, коли немає потреби передавати індивідуальні ознаки чийсь мови. Подеколи автор, користуючись формою непрямої мови, переказує думки персонажа у стислій, високопоетичній манері, на яку його герой просто нездатний.

Стилiстичне використання невлаcне прямої мови. Невласне пряма мова нерідко становить значний за обсягом монолог (роздум), оповідь особи,

про яку мовиться, де широко використовуються питальні, окличні, неповні, еліптичні, незавершені речення, емоційно-експресивні конструкції.

Автор ніби безпосередньо виражає думки й почуття свого героя, мовить його словами. Невласне пряма мова характерна лише для художнього стилю.

Невласне пряма мова є продуктом книжно-поетичного мовлення, яке вона збагачує новими тонкими емоційно-експресивними засобами. Вона служить засобом уникнення одноманітності синтаксичного вираження, створюваної довгими, однотипно збудованими діалогами.

Для розмовного мовлення характерні й такі форми, як здогадна пряма мова та напівпряма мова. **Здогадна пряма мова** – це не висловлена якоюсь особою мова, а приписувана їй на основі вдачі, поглядів, поведінки. Відтінок здогаду про висловлення певної думки створюється введенням у текст частки мовляв (застарілий варіант мов): *«Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на митах показав: бери, мовляв» (М. Стельмах).* **Напівпряма мова** (підряднопідпорядкована пряма мова) – дослівний переказ чужого висловлювання, але із застосуванням сполучного слова **що**.

Уживаються такі конструкції в усному спілкуванні, можуть бути використані й у художніх текстах для надання викладові невимушеності й створення колориту розмовності.

Використання цитування як виражального засобу мовлення.

Цитату включають як в усний, так і в писемний словесний масив; цитувати можна й усну, і писемну мову.

У науковому стилі вимагається, щоб цитата не змінювала думок тексту, з якого її взято, поглядів автора, його настанов, стилю, манери написання. Необхідно стежити за тим, чи не зміниться зміст речення, коли його взято окремо від контексту, якщо є така небезпека, варто розширити цитований текст або дати до нього пояснення (перед цитатою, після неї, всередині цитати в дужках або у примітці). Обов'язковим є дотримання правил оформлення цитат: вживання лапок, збереження пунктуації цитованого тексту, вказівки на пропуск у тексті, коментарі до шрифту (зазначення того, кому належать виділення в тексті), точне покликання на джерело та ін. Основне, щоб не було перекручено думок цитованого автора. Цитування другого типу характерніше для публіцистики.

11 Стилiстичне навантаження монологiчного, дiалогiчного i полiлогiчного мовлення

Стилiстичнi особливостi монологiчного мовлення.

За комунікативними ознаками виокремлюють такі типи монологу:

1) монолог як факт реального, адресованого конкретній аудиторії чи окремій особі, одностороннє мовлення.

Основні різновиди такого монологу: розповідь, міркування, роздум, сповідь тощо. До категорії монологу в широкому, загальнолінгвістичному розумінні належать також усні публічні виступи наукового, навчального,

інформативного та ін. змісту, аналогічні авторські текстові форми (монографічні наукові праці, статті, газетні повідомлення і т. ін.);

2) монолог як категорія художньо-літературного тексту. Існує в кількох функціональних формах:

а) монолог – характеристична ознака самостійного літературного жанру: оповідь, поема – ліричний монолог, літературний текст, що є основою т. зв. театру одного актора і под.;

б) монолог драматичний – розгорнуте мовлення персонажа, звернене до учасників сценічної дії, до глядачів, або розмова з самим собою. Є одним із засобів самохарактеристики персонажа і розвитку драматичної дії;

в) монолог авторський – частина тексту літературного твору, що подається від автора (текстовий масив за винятком діалогів дійових осіб). Є основним засобом змалювання подій, розвитку сюжету і характеристики персонажів у прозовому і поетичному творі та допоміжним (у вигляді ремарок) – у драмі. Мовна структура авторського монологу як конструктивної основи літературного твору має у порівнянні з монологом у вузькому розумінні свої особливості та визначається законами літературно-художньої творчості.

Окреме місце посідає внутрішній монолог – необ'єктивовані послідовно в реальній, звуковій матерії роздуми, міркування, мовлення «про себе». Різні форми внутрішнього монологу знаходять місце в художній прозі як засіб відтворення психічного стану персонажа, спосіб імітації його розумової та емоційної діяльності (використовуються, як правило, фігури невластиві прямої мови).

Багатоманітність сучасних функціональних ситуативних форм усного монологічного мовлення можна об'єднати в дві великі групи:

1. Безпосередньо-контактне, або аудиторне, монологічне мовлення (мовець і слухач перебувають у прямому контакті, бачать і чують один одного). Це найбільш природна і функціонально досить розгалужена ситуативна форма монологу, вона має звичайні для конкретно адресованого монологічного мовлення структурно-граматичні характеристики, зумовлені, зокрема, і можливостями використання миміко-жестових засобів, предметного ряду, ситуативного контексту.

2. Посередньо-контактне, або мікрофонне, монологічне мовлення. Це все випадки одностороннього усного мовлення, що здійснюється через технічні засоби масової комунікації – телебачення і радіо. Відсутність прямого контакту, а отже, і зворотного зв'язку зі слухачем (глядачем) відповідно впливає на мовну структуру виступу. Мікрофонний монолог порівняно з аудиторним емоційно рівніший, його синтаксична структура зазнає деякого впливу синтаксису писемної мови.

Різновидами усного монологічного мовлення є такі монологи: публіцистичний, науковий, інструктивний, інформаційний.

Публіцистичний різновид охоплює промови на важливі суспільно-політичні теми, виголошені на конгресах, вічах, мітингах та інших зібраннях. Основне завдання таких монологів, як і публіцистичного стилю взагалі –

формування громадської думки. Стислість, лапідарність (лаконічність, ясність і виразність стилю) – важливі позитивні риси писемної мови – в усному повідомленні можуть бути вадою, бо позбавляють його сили впливу на слухачів. У такому монологі повинні бути місця, де промовець начебто зупиняється у викладі, даючи можливість слухачеві відновити в пам'яті прослухане (або навіть просто відпочити).

Функціональними варіантами усного публіцистичного мовлення є судовий, дискусійно-діловий, церемоніальний, інструктивний монологи, суть призначення яких відбита в назвах.

У науковому різновиді реалізується монологічне мовлення пізнавального призначення. Тут виділяються монологи: **власне науковий** (доповіді й повідомлення на наукових конференціях, симпозіумах, засіданнях колективів дослідних установ, лабораторій, кафедр), **навчальний** (лекції в вищих та середніх навчальних закладах, уроки та бесіди вчителів у школах тощо), **популяризаційний** (виступи й доповіді на наукові теми перед широкою аудиторією).

Монологічне мовлення інформаційного плану використовується в повідомленнях про події господарського, політичного, культурного життя, у звітах про діяльність установ та організацій, у висвітленні роботи конференцій, нарад, комісій і под. Засоби організації мовного матеріалу спільні з засобами офіційно-ділового стилю.

Ознакою монологічного розмовного синтаксису є поправки в процесі мовлення, які часом дають дуже багато в розкритті суті того, про що говориться.

Монолог у художньому творі, зазвичай, виконує певні композиційні та архітектонічні завдання, характеризуючи персонажі й ставлення автора до них, та ін.

Використання діалогів зі стилістичною метою. Діалогу притаманна менша граматична складність речення, неповні синтаксичні структури, речення недоказані та перервані, деякі різновиди односкладних синтаксичних конструкцій, специфічно живомовні структури – еквіваленти речень, звертання. За функціональними ознаками, роллю в розвитку теми репліки діалогу можуть бути об'єднані в певні групи: *репліка-запитання, репліка-відповідь, репліка-ствердження або заперечення, репліка-оцінка, репліка-імператив, репліка, що вносить аспект розвитку теми, репліка, що переводить діалог в іншу тематичну площину, репліка-привітання або відповідь на привітання* та ін.

Природною сферою функціонування діалогу є усна розмовна мова. Однак діалог як композиційна форма мовлення може включатися у систему літературно-естетичних категорій і бути способом художнього відтворення дійсності.

Діалог є основним способом зображення характерів і розвитку дії в драматичному творі, він становить складову частину прозового, а іноді й поетичного тексту. У літературному творі діалог зазнає певної художньо-естетичної трансформації. Це виявляється, по-перше, в належній організації

реплік та їхній взаємодії, що забезпечує передбачене задумом письменника розгортання драматичного сюжету; по-друге, – в ігноруванні можливими структурно спрощеними, ненормативними мовленнєвими формами, звичайними для спонтанного діалогу і неважливими, навіть зайвими при створенні типового літературного образу. Зовнішня форма діалогу (чергування висловлень) використовується іноді в літературних творах публіцистичного чи філософського жанру, написаних у формі бесіди.

У суспільно-політичній сфері та масовій інформації словом «діалог» називають пов'язаний з конкретною подією факт контакту дипломатичного, ділового, культурного та ін. характеру між країнами, окремими виробничими, мистецькими колективами, офіційними особами.

У художніх текстах діалог служить засобом самохарактеристики і характеристики персонажів. Виконуючи це завдання, автор використовує, крім діалогів висловлених, ще й різні варіанти діалогів уявних, домислених.

Діалог відбиває процес формування думки (особливо у збудженому стані, у стані афекту глибоких переживань).

Діапазон почуттів, які виражаються цими реченнями, величезний: збентеження, розгубленість, відчай, вагання, радість, захват та ін.

Обірвані й незакінчені речення виконують евфемізувальну функцію – коли треба уникнути надто прямого або грубого висловлення, а також тоді, коли якась частина думки, якась деталь добре відома співрозмовникам, але вони з певних причин уникають її називання. Часом це просто характеристика способу мовлення: повільного, невпевненого, боязкого.

Діалоги в художніх текстах можуть супроводжуватися детальними авторськими ремарками, які часом переростають у розгорнуту характеристику самого персонажа, його мови та ін. Діалоги художніх творів відбивають ту ситуацію, коли співрозмовники так і не вступають у контакт і їх репліки – це непочуті монологи.

Стилістичне навантаження полілогічного мовлення. У художніх творах полілог служить для створення загального враження масовості – це голос натовпу з його багатоманітністю переживань і водночас спільністю настрою, що об'єднує всіх. Полілог передає багатоманітність інтонацій живого мовлення, виступає засобом соціальної характеристики, поглиблює внутрішній драматизм і є засобом сюжетної динаміки.

12 Фігури стилістичного синтаксису

Фігура мови, стилістична фігура, риторична фігура – мовностилістичний зворот, що полягає в особливій синтаксичній організації висловлення для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту.

Стилістичні фігури поділяються:

I. За функцією, роллю в мові фігури поділяються на:

– номінативно-експресивні (виступають як засіб характеристики позначуваного поняття);

– композиційні (виступають як засіб організації тексту – анафора, епіфора, паралелізм та ін.).

II. За кількісним складом:

– фігури розгортання:

а) фігури додавання як приєднання до висловлення одиниць з новою інформацією – порівняння, оксиморон, антитеза, параномазія;

б) фігури додавання як повторення тієї самої або подібних одиниць – повтор, ампліфікація, плеоназм, тавтологія, паралелізм, анафора, епіфора, градація;

– фігури згортання (еліпсис, полісиндетон).

Основні особливості фігур мови: служать засобом увиразнення художнього мовлення; відхиляються від звичайного синтаксичного типу; посилюють емоційно-експресивні можливості тексту; використовуються як наслідок свідомого вибору, спеціального розрахунку письменника з метою вплинути на свого читача; відзначаються оригінальністю форми.

Стилістичні фігури можуть виконувати різноманітні **функції**: уникнення одноманітності словесно-синтаксичної форми вираження думок у повсякденному, побутовому мовленні; логічне виділення й упорядкування тексту в науковому та офіційно-діловому стилях; індивідуалізація, типізація, виділення окремих слів та частин фрази, особливо важливих у смисловому відношенні в художньому мовленні.

Еліпс (еліпсис) – пропуск одного (кількох) з компонентів синтаксичної конструкції, стійкого сполучення, слова, який легко домислюється, відновлюється у контексті або ситуації мовлення. Загальним чинником еліпса є наявність відповідного контексту або ситуації, його психологічними причинами є тенденція до економії мовних зусиль, прагнення передати ту саму інформацію меншим відрізком тексту; прагнення передати динаміку ситуації, швидкий розвиток чи зміну подій; уникнення повторень того самого слова; тенденція до експресивного оновлення формальних засобів мовлення; роздуми, розгубленість, невпевненість мовця при вираженні думки, що веде до неповноти в її мовному оформленні; евфемістичні міркування; у безособових реченнях: важливість самої дії – без суб'єкта, який може бути відомий лише в загальних рисах.

Вживається для відтворення енергійності, схвильованості, розгубленості. Використовується в публіцистиці й художній літературі.

Замовчування (умовчання, апосіопеза) – стилістична фігура у формі незавершеного, обірваного висловлення, що передає емоційний стан мовця (схвильованість, подив, нерішучість тощо), його небажання або неспроможність з різних причин про щось говорити, а також використовується автором як натяк на що-небудь, залишаючи це на здогад самого читача, слухача: *А там... а там... сину, сину! Та й не доказала (Т. Шевченко).*

Епіфора – стилістична фігура, яка утворюється розташуванням повторюваних мовних елементів у кінці суміжних синтаксичних одиниць – речень, віршових рядків, контекстуальних уривків тощо. Епіфора підсилює

значення повторюваного мовного елемента, сприяє появі мікрообразу підтекстових асоціацій, концентрує авторську думку і забезпечує емоційне сприйняття твору.

Анафора – єдинопочаток, одна з риторичних фігур, вживаний на початку віршованих рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення впродовж твору або його частини.

Анафора виступає важливим засобом виразності в художньому тексті. Завдяки анафоричному повтору збільшується семантичний обсяг мовних одиниць, вносяться нові художньо-сміслові відтінки у вислів, концентрується авторська думка. Анафора служить основою різноманітних образних уявлень та підсилює емоційне сприйняття твору.

Анафору також використовують як виражальний засіб у науковому і публіцистичному стилі для виділення певного слова і як засіб впливу на емоції читача.

Анепіфора (кільце, просаподосіс, епістрофа) – стилістична фігура, в якій певна синтаксична одиниця (речення, абзац, строфа) має однаковий початок і кінець.

Епанафора (композиційний стик, епаналепсис, епанастрофа, анадиплосис, стик) – інтонаційно-звукова та лексико-композиційна фігура поетичної мови, що утворюється повторенням у наступному віршовому рядку, переважно на його початку, слів, фраз або їх частин, якими закінчується попередній рядок. Епанафора формує відповідну ритмо-мелодійну експресію вірша, композиційно об'єднує строфи, підкреслює емоційне напруження у вірші та акцентує увагу на основному в творі.

Повтор – фігура мови, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражальнозображального ефекту. Повтори поділяються:

1. Відповідно до мовного рівня: звукові, лексичні, синтаксичні (сполучникові та безсполучникові).

2. На повторення тієї самої або подібних у формально-семантичному чи тільки семантичному відношеннях одиниць на: повні і часткові повторення; подвоєння; потроєння.

3. Залежно від ролі в мові на:

а) композиційні – як засіб організації художнього тексту (наприклад, при анафорі, епіфорі, багатосполучниковості і як результат намагання мовця (при стилістично неопрацьованому усному мовленні) утримати в пам'яті слухача, так і у власній нитку розповіді;

б) номінативно-експресивні (переважно подвоєння) – як засіб характеристики позначуваного явища підсилення та увиразнення висловлюваного почуття тощо.

Використовуються для стилістично-семантичного виділення, підкреслення в тексті певного слова, обігравання певних слів або значень, передачі роздумів, сумнівів, вагань мовця, вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості, великої протяжності в просторі та часі.

У різних функціональних стилях сучасної української мови повтор набув особливо великої ваги. Повтор художньо увиразнює мову, зміцнює її експресивно-зображувальні властивості, увиразнює різноманітні семантико-стилістичні відтінки художнього тексту. Повтор може реалізовуватися в явищах ампліфікації, плеоназму, тавтології.

Тавтологія – стилістична фігура, що полягає в поєднанні однокореневих слів для посилення експресивних відтінків позначуваних ними понять: *вітер весняний розкрилює крила. / І квіти найперші у душу цвітуть. / Не плач, моя вербо! Не плач, моя мила! / Бо сльози, як грози, на землю падуть* (Г. Чубач).

Вживання тавтології – це не випадковий збіг, а цілеспрямована дія, що концентрує увагу читача на найважливіших предметах, характеристиках, ознаках, діях.

Тавтологія збагачує вислів додатковими нюансами – і змістовими, і експресивними.

Тавтологія може бути виявом недостатньої культури мовлення: *моя автобіографія, народний фольклор, основний лейтмотив, перший дебют, місцеві аборигени*. Тавтологію традиційно вважають різновидом плеоназму, хоч між цими явищами відношення швидше не видо-родові, а взаємодоповнювані.

Плеоназм – фігура мови, побудована на повторі слів або афіксів з тотожними чи подібними значеннями: *живий-здоровий, море-океан, плакати-ридати, люба-мила, тишком-нишком*. Фігура притаманна для народної творчості. Використовується як засіб стилізації під фольклор.

Ампліфікація – фігура мови, що полягає в нагромадженні синонімів і взагалі слів із близьким значенням, однотипних висловів і синтаксичних конструкцій, однорідних членів речення: *Гармидер, галас, гам у гаї* (Т. Шевченко). Ампліфікація вживається переважно в мові фольклору, публіцистиці, ораторському мистецтві. Ампліфікації сприяють висвітленню зображуваного явища чи поняття в усіх аспектах.

Градація – фігура мови, в основі якої розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і/або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення. Виокремлюють *висхідну* і *спадну* градації. У фольклорі градація в основі композиції пісенних і казкових текстів. У художніх текстах градація виконує функції як логічної, так і емоційної домінанти.

Полісиндетон (багатосполучниковість) – стилістична фігура, яка полягає в нагромадженні сполучників та інших службових частин мови для логічного й емоційного виділення кожного із складників висловлювання.

Багатосполучниковість уповільнює мовлення, служить для виділення значущих слів, надає мові урочистості, оскільки часто асоціюється або стилізується під багато сполучникові конструкції біблійних текстів, служить для логічного й емоційного виділення кожного зі складників висловлювання, використовується у прозових творах, надаючи їм експресивного колориту.

Асиндетон (безсполучниковість) – стилістична фігура, побудована на спеціальному пропуску сполучників між членами речення і між реченнями. Асиндетон надає висловлюванню стрімкості, конденсованості змісту.

Безсполучниковий зв'язок – типове явище усної розмовної мови, проте досить широко воно вживається і в художньому стилі. Полісиндетон в поезії дає змогу досягти більшої стислості, емоційної конденсації.

Риторичне запитання – це стилістична фігура у формі запитання, яке не потребує відповіді. Відзначається великим зарядом експресії, тому широко вживається в усіх стилях мовлення. Риторичні питання – це властивість піднесеної, високоемоційної мови. За допомогою риторичного питання можна передати гамму тонких, напівокреслених, ледве відчутних почуттів і переживань. Діапазон вживання риторичних питань: від розмовного, побутового мовлення до публіцистичного, ораторського.

Парцеляція – спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення кількома комунікативними одиницями – фразами. До опорного речення після розділової паузи додається одна або кілька інтонаційно-сміслових одиниць, що разом з першим передають зміст одного висловлення: *Зранку рушився вітер. Як чабан овець, гнав прудко кудись отару сірих хмар. Розпатлав верби в березі й зашелестів очеретами. Холодно було. В обід пустився дощ. Дрібний, холодний, як восени* (А.Головка). Парцеляція широко використовується у художній літературі та публіцистиці як один із засобів зображувального синтаксису.

Лейтмотив – основна, наскрізна думка тексту, що виражається різними текстовими засобами – лексичними повторами, семантичним зв'язком висловів, зокрема й синонімічних, антонімічних тощо.

Рефрен – уривок тексту, який час від часу повторюється, допомагаючи тіснішому об'єднанню його компонентів і наголошуючи на певному аспекті думки.

13 Стилiстичнi прийоми

Стилiстичними прийомами називають рiзнi способи комбiнування мовних одиниць одного рiвня в межах одиниць вищого рiвня. Стилiстичний прийом ґрунтується на синтаґматичних вiдношеннях мiж стилiстично маркованими i стилiстично немаркованими одиницями в тексті.

Отже, в основі стилістичних прийомів синтагматичні відношення, що виникають між стилістично різноякісними одиницями мови.

Прийом стилістичної детермінації. Прийом стилістичної детермінації полягає в тому, що на тлі стилістично нейтральних одиниць використовується виразний стилістично маркований елемент високого або зниженого стилістичного тону, позитивної чи негативної характеристики, але такий, що надає відповідної конотації усьому тексту або висловленню.

Інтердепенденція – використання в тексті двох чи багатьох стилістично маркованих одиниць, але одного стилістичного плану, що й надає тексту однотипної конотації (сумарне чи тотальне значення слова, як описове, так і емоційне).

За допомогою цього прийому може досягатися розмовнопросторічна, піднесено-урочиста, опоетизована конотації.

Констеляція – це використання стилістично маркованих одиниць, що належать до різних стилістичних планів.

У результаті найчастіше виникає конотація якісно нового третього стилістичного плану. Зазвичай прийомом констеляції створюються гумористичні тексти.

Комутація – стилістичний прийом і породжена ним стилістична фігура інвертування займенників або іменників, при якому відбувається заміна одних слів або форм іншими, зокрема займенник «я» вживається у значенні «ти» чи навпаки. Цей прийом часто використовується в живому мовленні, коли відбувається ніби розщеплення особистості й перша особа може бачити себе ніби збоку й номінуватися іменником. У художніх текстах прийом комутації використовується, з одного боку, для того щоб передати ситуацію живого спілкування, а з іншого – щоб у внутрішніх монологіях і діалогах відобразити думки й переживання героїв, «оживити» їхні особистості. Прийом комутації можна розуміти як втручання мовця засобами мови у свідомість слухача, нав'язування йому своєї думки, своїх смаків і свого вибору.

Стилістичний прийом створення звукового фону – додатковий до понятійно-предметної семантики тексту засіб звукової виразності, що конкретизує для акустичного сприймання якість одне явище або його ознаку, вже описану за допомогою інших мовних одиниць, і так актуалізує її.

Актуалізація – це прийом порушення звичних семантико-синтаксичних зв'язків слова з іншими словами, в результаті чого виникають нове змістове виділення слова і несподівані асоціації. Актуалізація слова чи окремого вислову може здійснюватися за допомогою різних прийомів через: особливу увагу до звучання слова (*алітерація, асонанси, звукопис, паронимазія*); нетрадиційну сполучуваність слова з іншими; «випадання» слова чи вислову з контексту; деавтоматизацію мовлення у спосіб невластиве прямої чи прямої мови, різних форм оповідальності, нестандартності мовлення.

Стилізація – свідоме насичення тексту ознаками певного стилю і жанру для створення відповідного стильового враження у читача. Стосовно того, яку мету переслідує автор, стилізація може бути *історичною, соціальною, фольклорною, етнографічно-діалектною, поетичною*.

Розрізняють стилізацію двох типів: *односпрямовану* і *контрастну*. При односпрямованій стилізації всі прийоми добору й організації мовного матеріалу суголосні стилю і жанру твору, відповідають йому і, насичуючи текст, інтенсифікують якість одне враження (піднесення, захоплення, здивування, зацікавлення тощо). При контрастній стилізації спостерігається зіткнення мовних засобів різних стилів і жанрів, різних емоційних оцінок і семантико-функціональних забарвлень. Контрастну стилізацію автори використовують переважно для того, щоб викликати в читача несподіване, сильне враження, досягти комічного ефекту, іронічної чи сатиричної конотації.

До прийомів стилізації належать *наслідування, імітація, пародіювання, переспіви та переоповіді, використання мовних формул офіційно-ділового та наукового стилів у текстах художнього (транспозиція), специфічних жанрових ритмомелодійних структур* (наприклад, з історичних дум, балад, казок).

Стилiзацiя – зумисне спланована i реалiзована автором побудова тексту з характерними мовними ознаками, що властивi певнiй iсторичнiй епосi, соцiальному середовищу, лiтературному напрямку, стилю, жанру, школи, iндивiдуально-авторськiй манерi i якi стають об'єктом мовноi iмiтацiї. Стилiзацiя активiзує певнi мовнi елементи i вiдповiдно до цього може бути кiлька видiв: iсторичною, якщо вiдтворюються типовi мовнi риси певноi iсторичноi епохи; фольклорною, якщо використовуються фольклорнi жанри i фольклоризми; народнорозмовною, якщо увиразнюються слова i вислови живої народноi мови; соцiальною, якщо вiдтворюється мова певноi соцiальноi групи мовцiв; жанровою, якщо пiдкреслюється наслідування якогось жанру.

ТЕМА 6.2 СТИЛІСТИЧНЕ РЕДАГУВАННЯ

Суть редагування - співтворчість з автором, що вимагає глибокого проникнення в його задум та осягнення своєрідності його манери письма.

О. М. Семенов, О. М. Рудь

План

1. Стилiстичне редагування наукових текстiв.
2. Стилiстичне редагування публiцистичних текстiв.
3. Мовнi клiше дiлового стилю.
4. Особливостi редагування текстiв художнього стилю.

1 Стилiстичне редагування наукових текстiв

Редагування – складний творчий процес. **Стилiстичне редагування** – «вчитка» тексту носiєм мови, мається на увазi тiльки корегування стилю тексту вiдповiдно до стилiстичної норми (див. лекцiю 7).

Конкретизуємо види стилiстичних помилок, якi умовно подiляють на **стильовi** i **стилiстичнi**. До стильових помилок вiдносять змiшування стилiв або порушення структури тексту того чи iншого стилю. А стилiстичними помилками вважають недоцiльне вживання оцiнно-емоцiйно-експресивно забарвлених мовних засобiв рiзних рiвнiв мовної системи. На цiй основi стилiстичнi помилки диференцiюють на **фонетико-стилiстичнi** (евфонiчнi), **лексико-стилiстичнi** i **граматико-стилiстичнi**. Таке групування стилiстичних помилок зручне для редагування текстiв рiзних стилiв.

Згадаймо, що до стилiстичних помилок дослiдники вiдносять:

1. Порушення стильової єдності тексту: стилiстична несумiснiсть слiв, рiзностильовi синтаксичнi структури, рiзностильове забарвлення тексту (наприклад, елементи офiцiйного стилю в художньому текстi).

2. Недоречне використання емоцiйно забарвлених слiв i виразiв, без урахування їх стилiстичних функцiй, унаслiдок чого виникає стилiстична несумiснiсть слiв. *Роман кожного ранку крокує до школи.* (Слово *крокує* вносить стилiстичний дисонанс, тому що виражає вiдтiнок урочистостi, а все речення є стилiстично нейтральним).

3. Штучна образнiсть, неправильне вживання слiв з переносним значенням або фразеологiзмiв: *Якби Микола Джеря не втiк вiд пана, вiн би перевернув свiт. Столяр передав школярам свiй прекрасний досвiд.*

4. Невмiння користуватися граматичними синонiмами (варiантами словоформ, словосполучень i речень у текстах рiзних стилiв): *Вiн закричав - Вiн як закричить!*

5. Невиправдане вживання мовних штампiв, клiше: *Проходять червоною ниткою, не можна не вказати, розгорнути на повну потужнiсть тощо; Не можна не вказати на багатоплановiсть епiчного твору.*

6. Зайвi в мовленнi беззмiстовнi слова (слова-паразити): *значить, так би мовити, ось, скажiмо, словом, отже, власне кажучи, це саме, звичайно та iн.*

7. Порухення милозвучності мовлення (насамперед для усних висловлювань): *У парку купи опалого листя вітер роздуває; Небо, здавалось, розкололось від грому.*

8. Невмотивоване нагромадження одних і тих самих частин мови або їх форм: *Важливе значення для засвоєння мовлення мають завдання на аудіювання.*

9. Вживання громіздких, одноманітних синтаксичних конструкцій, що роблять текст стилістично невиразним.

Основним поняттям стилістики є **стиль**. **Мовний стиль** – різновид літературної мови (її функціональна підсистема), що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців.

Загальноприйнятої класифікації функціональних стилів сьогодні немає, однак в практиці вузівського й шкільного викладання найчастіше подають усталений перелік стилів (5): **науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художній, розмовний.**

Зважаючи на основні різновиди перекладу (див. вище), в основному змісті лекції *з'ясуємо особливості стилістичного редагування текстів наукового, художнього, публіцистичного й офіційно-ділового стилів.*

Аналіз текстів наукового стилю передбачає осмислення найістотнішої ознаки їх – наукової термінології; використання синтаксичних конструкцій, що забезпечують логіку теоретичних міркувань: речень, у яких чітко виражені причиново-наслідкові смислові зв'язки між складовими частинами; аналіз офіційно-ділового стилю – усталених мовних зворотів і штамів, необхідних для зручності спілкування у цій сфері, відсутності емоційно-забарвлених слів; публіцистичного стилю – суспільно-політичної лексики, словосполучень суспільно-політичного змісту. Аналізуючи художній стиль, передбачається усвідомлення всіх мовних засобів, які діють з допомогою створених образів на почуття і думки читачів, слухачів.

Стилістичний розбір передбачає: читання тексту; осмислення сфери спілкування, завдань мовлення; умотивоване визначення стилю тексту та його підстилю, що передбачає виділення:

- а) лексичних особливостей тексту даного стилю;
- б) морфологічних;
- в) синтаксичних.

Стилістичне редагування наукових текстів

Науковий стиль обслуговує науку і належить до книжного стилю літературної мови. Він існує в писемній (наукові праці, дослідження, підручники, дисертації) та усній (наукова доповідь, повідомлення й інше) формах. У науковому стилі виділяються **підстилі**: власне науковий (дипломні роботи, наукові статті та доповіді, монографії, тези, дисертації) – подається нова інформація, призначена для спеціалістів певної галузі; науково-діловий (патенти, автореферати дисертацій, звіти про науково-дослідну роботу) – вказується інформація про новини в науці на певному її етапі і юридичний їх захист; науково-навчальний (підручники, лекції, бесіди) – призначений для

спеціального засвоєння наукових даних; науково-популярний (книги, статті в неспеціальних журналах, лекції) – це висвітлення наукової інформації призначено для нефакхівців; науково-публіцистичний (статті, есе) – виклад проблеми з публіцистичного погляду.

Призначення наукового стилю – повідомлення про результати дослідження, обґрунтування гіпотез, роз'яснення явищ, систематизація знань.

Основні ознаки: об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аргументація, аналіз, синтез, пояснення причиново-наслідкових відношень, висновки.

Мовні засоби: широке вживання слів-термінів (наприклад, синтез, аналіз). У середньому термінологічна лексика, як правило, складає 15 – 20 % всієї лексики, використаної в роботі.

У термінології окремих наукових галузей розрізняють власне терміни й номенклатурні назви. Номенклатурними назвами в ботаніці є назви рослин, у хімії – назви хімічних елементів.

Велику роль у науковому стилі відіграє абстрактна (часто іншомовного походження) лексика (наприклад, *фактор, розвиток, інтенсивність, рух, пропорція, вплив, тривалість*). Вона чітко окреслює одне наукове поняття і вживається в прямому (номінативному) значенні.

Науковий стиль має свою фразеологію – **стійкі фразеологічні словосполучення** (наприклад, *сонячне сплетіння, щитовидна залоза, точка замерзання*), а також **кліше** (наприклад, *між формою і змістом, застосовується для, складається із, полягає в та ін.*).

Приклад мовних кліше для формулювання актуальності теми дослідження:

Проблема / назване явище заслуговує на особливу увагу серед науковців... Проблема є актуальною на сучасному етапі розвитку науки...

Проблема давно є на часі...

Проблема є актуальною...

Проблема є дискусійною...

Проблема є не досить розробленою...

Проблема є мало розробленою / недослідженою...

Проблема є цілком на часі...

Проблема заслуговує на особливу увагу...

Проблема не була об'єктом спеціального вивчення...

Проблема перебуває у центрі уваги...

Проблема посідає важливе місце...

Проблема фрагментарно висвітлювалася в..

Проблема цілком є не вирішеною...

Уважного ставлення дослідників останнім часом вимагає питання...

У композиційному відношенні велику роль відіграють **цитати** та **посилання**.

Текст членується послідовно на розділи, параграфи, пункти, абзаци з дотриманням логічної послідовності, яка досягається за допомогою причиново-

наслідкових зв'язків, завдяки словам, які вказують на них (наприклад: *спочатку, потім, водночас, насамкінець, з метою, для того, у результаті, таким чином, у той час, внаслідок, отже* та ін.). Цю ж функцію виконують також вставні конструкції (наприклад, *по-перше, по-друге, з іншого боку* та ін.).

У реченнях мало використовуються дієслова, зокрема їх особові форми, перевага надається іменникам (частіше подаються назви понять, рідше – назви дій). Це відзначається при виборі присудка, де переважають дієслівно-іменникові конструкції (наприклад, *проводяться дослідження нового препарату, відбувається збільшення, має місце підвищена температура*). Серед більш уживаних дієслівних форм – безособові, неозначені та узагальнені (наприклад: *Дано пряма АВ і точка С, що не лежить на цій прямій. Доведіть, що через точку С можна провести пряму, паралельну прямій АВ*).

Зустрічається багато відносних прикметників, які уточнюють зміст понять, вказуючи на їх ознаки, підкреслюючи їх термінологічну функцію (наприклад, *полин гіркий, бертолетова сіль, Архімедова спіраль*). Прислівники й займенники, зокрема особові, використовуються обмежено. У науковому стилі відсутнє те, що вказувало б на особу автора, його уподобання: емоційно-експресивні синоніми, суфікси, багатозначні слова, художні тропи.

Синтаксис характеризується складними конструкціями речень. Почасти будуються речення з однорідними членами, узагальнюючими словами, вставними конструкціями, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами (наприклад: *Основна функція лейкоцитів – захист організму від мікроорганізмів, чужорідних білків, сторонніх тіл, які проникають у кров і тканини*). У складних реченнях часто зустрічається складені підрядні сполучники, характерні для книжної мови (наприклад, *завдяки тому що, внаслідок того що, зважаючи на те що, тоді як, у зв'язку з тим що* та ін.), Вони вказують на відношення між частинами складного речення.

У центрі українського вислову завжди **процес**, а не предмет, тому логічний наголос у фразі найчастіше падає на присудок, а не на підмет. Енергетика українського тексту зосереджена в безпосередній дії, вираженій дієсловом. Зважаючи на це **найхарактернішою стилістичною помилкою у фахових текстах є:**

1. **Надуживання віддієслівними іменниками на -нн (я).** Віддієслівні іменники на *-ння, -ття* не властиві українській мові. Замість віддієслівних іменників на *-нн (я)* доцільно вживати:

– неозначену форму дієслів, наприклад: *для прогнозування необхідно -щоб спрогнозувати; братися до виконання - братися виконувати;*

– особові форми дієслова: *при записуванні результатів дослідження виявилось - коли записували результати дослідження, виявилось;*

– дієприслівникові звороти: *при досліджуванні цього питання вони забули найголовніше - досліджуючи це питання, вони забули найголовніше.*

2. **Уживання конструкцій з розщепленими присудками, що не є усталеними дієслівно-іменниковими зворотами.**

Найпоширенішою синтаксичною помилкою є надуживання реченнями з розщепленим присудком у формі дієслово + віддієслівний іменник, де значення передає саме іменник, а дієслово лише вказує на дію взагалі. Такий присудок, з одного боку, є типовим виявом іменного характеру викладу, не властивого українській мові, у якій логічний наголос найчастіше падає на дієслова, а з іншого боку - обтяжує речення зайвими словами. Українські мовознавці радять замість розщеплених присудків, що не є усталеними дієслівно-іменниковими сполуками, уживати природніший для української мови й економніший засіб - дієслово: *вести випробовування - випробовувати; займатися аналізом - аналізувати; здійснювати гармонізацію - гармонізувати; давати оцінку - оцінювати.*

Зауважимо, що:

1) не всі словосполучення дієслово + іменник, часто вживані у фахових текстах, мають однослівний дієслівний відповідник, наприклад: *брати участь, вжити захід, виявити увагу, виправити брак, вести справу, визнати провину, відвернути правопорушення* тощо. Такі усталені дієслівно-іменникові словосполучення можна вживати без обмежень;

2) є окремі випадки, коли значення дієслівного відповідника не збігається зі значенням словосполучення дієслово + віддієслівний іменник. Наприклад, *змагаються спортсмени, а проводять змагання організатори;*

3) до складу словосполучення можна ввести одне або кілька означень: *надати (грошову, матеріальну, технічну тощо) допомогу, вести (дипломатичні, торговельні тощо) перемовини.* Замінити такі словосполучення дієсловами не завжди можливо і доречно.

3. Неправильне оформлення додатка та обставини. Обтяжують речення додатки та обставини, позначені словосполученням з двох віддієслівних іменників, перший з яких *ведення / проведення, виконання, здійснення, забезпечення, реалізація* тощо. Аналогічно розщепленим присудкам семантику такої словосполучення передає тільки другий віддієслівний іменник. Тому перший зазвичай можна взагалі опустити: *забезпечити проведення тестування – забезпечити тестування; під час виконання вимірювання – під час вимірювання.*

4. Помилки вживання дієслівних форм на -но, -то. Особливе місце серед безособових конструкцій посідають двокомпонентні конструкції з присудком, вираженим дієслівною формою на **-но, -то**, і об'єктом – прямим додатком у знахідному (або родовому) відмінку без прийменника. Наприклад: *застосовано (що?) метод; досліджено (що?) зразок.* У таких реченнях увагу сконцентровано на події, що відбулася або відбудеться. Унаслідок походження, а також через те, що зазначені конструкції є основним засобом перекладу іншомовних пасивних конструкцій, їх часто класифікують як пасивні. Проте речення з дієслівною формою на **-но,-то** потрібно віднести до активних, оскільки вони не мають підмета й описують подію з об'єктом, що в реченні є додатком. Потрібно чітко розрізняти безпідметові конструкції з дієслівною формою на **-но, -то** й підметові конструкції з пасивним дієприкметником.

Підкреслимо, що обидві конструкції не суперечать нормам української мови, але між ними є поняттєва відмінність. Приклад: *Більшість національних стандартів, які стосуються якості харчових продуктів, буде модифіковано відповідно до вимог міжнародних стандартів. Розміри застандартизовано в...* (коли є потреба наголосити на процесі, спрямованому на об'єкт, не вказуючи суб'єкта). Конструкція з пасивним дієприкметником: *Міжнародний стандарт уважають прийнятим, якщо національний стандарт ідентичний чи модифікований щодо міжнародного стандарту. Розміри застандартизовані, а не довільні* (якщо потрібно відтінити не процес, а ознаки, набуті внаслідок процесу).

Із наведеного вище можна зробити висновок, що дієприкметники доцільні лише там, де йдеться про ознаки. Це правило не можна порушувати, особливо ставити в одному реченні два дієприкметники, один з яких є означенням, а другий – присудком: *Розроблені (означення) засоби зорієнтовані (присудок) на забезпечення точності сприйняття; Розроблені (присудок) засоби, зорієнтовані (означення) на забезпечення точності сприйняття*. Порівнюючи ці два речення, бачимо, що від однієї коми кардинально змінюється зміст. Уживання за прямою призначеністю пасивних дієприкметників лише як означень, а дієслівних форм на **-но**, **-то** - як присудків робить речення однозначно зрозумілими: *Розроблені (означення) засоби зорієнтовано (присудок) на забезпечення точності сприйняття; Розроблено (присудок) засоби, зорієнтовані (означення) на забезпечення точності сприйняття*.

Є дві типові помилки вживання дієслівних форм на **-но**, **-то**:

– Дієслівні форми на **-но**, **-то** не можна вживати, коли з логічних причин узагалі не може бути діяча. Наприклад: *Дослідники збирали зразки диких рослин, якими вкрито цілинний степ (неправильно) – Дослідники збирали зразки диких рослин, якими вкритий цілинний степ (правильно)*.

– Уведення в речення діяча у формі іменника чи займенника в орудному відмінку. Наприклад: *Закон прийнято Верховною Радою*. Орудний відмінок тут неможливий ані з логічних, ані з граматичних причин. Ці конструкції передають поняття «хтось зробив» і тому не можуть містити логічного діяча. Дієслівні форми на **-но**, **-то** незмінні, вони не мають закінчення, яке б указувало на особу-діяча. Наведену вище помилкову конструкцію треба перебудувати в активну: *Верховна Рада прийняла Закон*. Але якщо ми хочемо наголосити саме на події, не вказуючи, хто це зробив, то можна, вилучивши діяча, залишити присудок у формі на **-но**, **-то**, наприклад: *Закон прийнято*.

5. Не властиві українській мові пасивні конструкції. На штучність і неприродність таких пасивних конструкцій в українських текстах наголошували відомі мовознавці О. Курило, К. Городенська, Н. Непийвода, О. Сербенська та інші. Вони радять будувати речення природно – об'єкт повинен бути додатком, а присудок описувати дію, спрямовану на додаток. На відміну від активних конструкцій пасивні завжди мають підмет. Залежно від наявності / відсутності в реченні діяча у формі додатка в орудному відмінку розрізняють трикомпонентні та двокомпонентні пасивні конструкції, а залежно від форми

присудка – конструкції з дієсловом пасивного стану на **-ся** та з пасивним дієприкметником.

Характерною ознакою трикомпонентних пасивних конструкції з дієсловом пасивного стану на **-ся** є те, що логічний суб'єкт, який за змістом означає діяча і має бути підметом, чомусь став додатком в орудному відмінку, а натомість логічний об'єкт, на якого фактично спрямована дія і який має бути додатком, став підметом: *обсяги робіт визначаються (ким?) замовником; (ким?) нами надсилаються Вам зауваження до стандарту*. Щоб показати протилежний природному напрямку дії, у цих прикладах ужито дієслово-присудок пасивного стану на **-ся**. Обидві наведені конструкції неприродні. Дієслово визначатися можна вживати лише як зворотне: ставати виразним, чітко окресленим, бути помітним, вирізнятися якими-небудь ознаками між іншими або серед когось, чогось. Тому речення треба зробити активними: перше - двоскладним з дієслівним присудком (простим чи складеним), а замість другої пасивної конструкції, доцільно вжити означено-особове речення: *обсяги робіт визначає (хто?) замовник; надсилаємо Вам зауваження до стандарту*.

Двокомпонентні пасивні конструкції з дієсловом пасивного стану на **-ся** відрізняються від попередньо розглянутих відсутністю логічного суб'єкта (його вже названо в попередніх реченнях або він узагалі не цікавить мовця): *відповідальність за дотримання правил безпеки покладається на; усі пристрої розробляються відповідно до вимог цього стандарту*. Ці речення лише наголошують на події (що відбулася чи відбудеться) або на дії (що тривала, триває, триватиме). Такі пасивні конструкції також штучні та неприродні. Якщо йдеться про подію, то замість двокомпонентної пасивної конструкції треба вживати дієслівну форму на **-но**, **-то**, яка саме передає результативність виконаної дії. Якщо йдеться про дію, то треба вживати неозначено-особове речення: *відповідальність за дотримання правил безпеки покладено на; усі пристрої розробляють відповідно до вимог цього стандарту*.

Не можна також вживати двокомпонентні й трикомпонентні пасивні конструкції з дієсловом пасивного стану на **-ся** в підрядних частинах, де підметом є займенники **що**, **який**: *треба враховувати час, що (який) витрачається на ремонт; цей порядок поширюється на всі товари, що (які) ввозяться в Україну*. Замість першої помилкової конструкції треба вжити зворот із пасивним дієприкметником, який виконує роль означення: *треба враховувати час, витрачений на ремонт*. Якщо з якихось причин пасивний дієприкметник не можна утворити, підрядну частину роблять активною: *цей порядок поширюється на всі товари, що їх увозять в Україну*.

У наукових і фахових текстах треба усувати не властиві українській мові пасивні конструкції, замінюючи їх, де це можливо, на активні.

6. Не властиві українській мові дієприкметникові звороти з діячем в орудному відмінку.

Наведені дієприкметникові звороти: *отримані (ким?) дослідниками результати мали велике наукове значення; зразки випробувані за методикою, попередньо розробленою (ким?) науковцями* – мають додаток в орудному

відмінку, що відповідає на запитання ким? Вони не відповідають нормам української мови. Уникнути помилок можна, замінивши дієприкметникові звороти підрядними частинами: *результати, що їх отримали (хто?) дослідники, мали велике наукове значення; зразки випробували за методикою, яку попередньо розробили (хто?) науковці*. Якщо підрядна частина обтяжує вислів, речення зазвичай можна перебудувати так, щоб у ньому не було ні орудного відмінка діяча, ні підрядної частини: *результати (кого?) дослідників мали велике наукове значення; результати, що їх отримали (хто?) дослідники, мали велике наукове значення*.

Треба уникати не властивих українській мові дієприкметникових зворотів з додатком в орудному відмінку, який позначає діяча і відповідає на питання **ким?** Проте не є помилкою додаток в орудному відмінку, коли він позначає знаряддя і відповідає на питання **чим?**

7. Поєднання дієприкметникових зворотів з підрядними частинами. Типовою помилкою є поєднання в одній конструкції підрядної частини з дієприкметниковим зворотом: *результати, які (що) одержані в лабораторії, можна використовувати*. У таких випадках правильно вживати або дієприкметниковий зворот, або підрядну частину: *результати, одержані (що їх одержали, що їх одержано) в лабораторії, можна використовувати; одержані в лабораторії результати можна використовувати*.

Редагуючи тексти наукової тематики слід пам'ятати, що вони призначені для того, щоб передавати певну наукову інформацію. Під час роботи з перекладом таких текстів потрібно звертати увагу на **дотримання відповідної стилістичної норми**:

- точність перекладу термінології та визначень;
- присутність у перекладі нелогічності, непослідовності, розривів причинно-наслідкових зв'язків;
- відображення у перекладі екстралінгвістичного контексту у певній галузі (якщо він присутній);
- виявлення у перекладі нечіткого висловлення, незрозумілих та необґрунтованих переходів між фразами та абзацами;
- присутність складних іншомовних конструкцій, які важко сприймаються читачем;
- наявність банальних неінформативних виразів;
- велика кількість повторів і надмірна багатослівність;
- неоднозначність вираження думки.

Пунктуація в науковому писемному мовленні. Її визначальна особливість – нормативність усіх синтаксичних конструкцій, обов'язкова логічність і точність написаного, наприклад: *«Речення – основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки»* (І. Вихованець) – одне розгалужене складне речення; значна кількість

лінгвістичних термінів; відсутність семантичної полісемії; виклад послідовний, однозначний, ущільнений, сконденсований, емоційно нейтральний, незабарвлений. Для суто наукового мовлення (академічного, галузевого) майже не характерна синтаксична неповнота і еліптичність речень, умовчування, недомовленість, вживання вигуків, афористичність та ін. Своєрідний синтаксичний лад наукового мовлення суттєво визначається його пунктуаційними особливостями: стандартним, найбільш усталеним, синтаксично-логічним використанням розділових знаків.

Отже, редагування наукового тексту – це процес виправлення редагованого тексту відповідно до чинних норм літературної мови і наукового стилю зокрема (усунення невиправданих повторів, запозичень, семантичних і граматичних неточностей, композиційних порушень і т.п.) зі збереженням загального авторського задуму, теми та ідеї тексту.

Типові помилки під час перекладу наукових текстів українською мовою. Під час перекладу українською мовою наукових текстів неправильно добирають українські еквіваленти загальноновживаних лексем російської мови, перекладають дослівно усталені словосполучення, а постійне тиражування одних і тих помилок у наукових текстах зумовлює до розхитування мовної норми.

Як свідчить досвід, складним виявляється переклад поширеної у науковому стилі конструкції з фразеологічним сполученням *в качестве кого-то (чего-то)*. Наприклад, словосполучення *в качестве сетевой операционной системы* слід перекласти так: *як мережева операційна система; но чтобы служить в качестве денег, предмет должен пройти одно испытание .../ але щоб служити (бути) грошима, предмет повинен пройти одне випробування ...*

Для наукового стилю характерна наявність слів, які позначають **процесуальні поняття**. Тому потрібно розрізняти назви дій (процесів) і назви наслідків дії (процесу). В українській мові на позначення дій (процесів) зазвичай бажано уживати віддієслівні іменники, утворені від дієслів недоконаного виду за допомогою **-ення, -ання** та ін.: *змінювати – змінювання*.

Віддієслівні іменники, що означають наслідок дії, утворюються переважно від дієслів недоконаного виду, що означають багаторазову дію:

- безсуфіксним способом: *обмінювати - обмін; гнути, згинати – згин;*
- за допомогою додавання **-а, -ина, -ок**: *міняти, змінювати – зміна; колоти, розколювати – розколина; лити, випивати – вилівок;*
- за допомогою додавання **-овання**, якщо дієслово має форму, яка закінчується на **-овувати**: *групувати, угруповувати – угруповання; статкувати, устатковувати – устаткована.*

У наукових текстах переклад дієслів залежить від контексту:

*иногда встречаются ошибки – інколи трапляються помилки
к таким понятиям относятся... – до таких понять належать...*

оказать влияние – вплинути

следует выполнить – належить виконати

следует отметить – варто зауважити

из теоремы следует – з теореми випливає

сделать возможным – уможливити
сделать невозможным – унеможливити
термінами являються слова ... – термінами є слова...
требуются специальные приемы – необхідні спеціальні заходи
включая пользователей – включно з користувачами.

Виникають труднощі і під час перекладу конструкцій з активно вживаним дієсловом **является**, яке в українській мові уживається тільки в художньому стилі, переважно в поетичних творах (згадаймо І. Франка: «Чому являєшся мені у сні?»). У науковому стилі вживаються форми **виявляется**, **є**; але обирати відповідну форму потрібно, враховуючи значення контексту. Наприклад, конструкція *Что является Чем перекладають Що є Чим або Чим є Що*. Якщо ж російське дієслово **являются** уживається зі значенням **обнаруживать**, **проявляют**, воно перекладається за допомогою дієслова **виявляется**, порівняймо: *Основным компонентом ... является знаковая система ... / Основним компонентом ... є знакова система*.

Значні проблеми під час перекладу текстів наукового стилю спричиняє **дієприкметник**, який активно уживаний у текстах наукового стилю російської мови.

Активні дієприкметники теперішнього часу, які утворюються від дієслів I і II дієвідміни обмежені утворенні й використанні. У сучасній мові функціонують тільки ті дієприкметники, які втратили дієслівні ознаки й перейшли до класу прикметників. При цьому варто пам'ятати, що активні дієприкметники теперішнього часу відтворюються прикметниками: *господствующий - панівний, разрушающий - руйнівний, металлорежущий - металорізний, нержавеющей - нержавний*. Натомість поширені у сучасній українській мові віддієслівні прикметники на **-льний**: *знижувальний, ослаблювальний*.

Пасивні дієприкметники на **-ний** здебільшого замінюються дієприкметниками на **-ний**: *управляемый - керований, производимый - вироблюваний; познаваемый - пізнаваний* тощо.

Окремо зазначимо особливості перекладу російських конструкцій із дієприкметником **следующий**. Дієприкметник **слідуючий** не властивий українській мові навіть теоретично, оскільки немає дієслів, від яких він міг би утворитися. Отже, перекладається: словом **наступний** (у часовому й просторовому значенні), порівняймо: *Следующий вариант стандарта использует в качестве среды передачи / Наступний варіант стандарту використовує як середовище передачі*; словом **такий** (перед переліком або поясненням).

Переклад речень, у яких уживаються дієприкметникові звороти, здійснюється так: якщо дієприкметниковий зворот утворено за допомогою активних дієприкметників теперішнього часу, він перекладається складнопідрядним реченням, порівняймо: *Примером может служить двигатель, питающийся от преобразователя и приводящий в движение*

механізм / Прикладом може слугувати двигун, який (що) живиться від перетворювача й надає руху механізму.

У наукових текстах часто вживаються так звані **кліше**, які структурують текст. Вони мають перекладатися як одне ціле: *в заключение - на закінчення, підсумовуючи; другими словами - інакше кажучи; прежде всего - насамперед; с другой стороны - з іншого боку; с одной стороны - з одного боку: в настоящее время - зараз, нині, наразі; в основном - здебільшого; в отличие - на відміну; в результате - внаслідок, як наслідок; в связи с тем что, поскольку - позаяк, оскільки; в то же время - водночас; в частности - зокрема; во многом - багато в чому; вместо этого - натомість; впрочем - а втім, зрештою; как правило - зазвичай; наконец - нарешті, зрештою; ни в коем случае - у жодному разі; по крайней мере - принаймні; при этом используются... - водночас використовуються; при анализе - під час аналізу; с помощью - за допомогою; учитывая то что - з огляду на те що.*

Під час перекладу прийменникових конструкцій варто звертати увагу на їх значення:

1) російським конструкціям з прийменником **по** в українській мові відповідають конструкції з прийменниками;

а) **по** (якщо вказується на простір, поверхню, межі): *В практике горного дела принято ориентировать линии падения и простирания пласта по сторонам света / У практиці гірничої справи прийнято орієнтувати лінії падіння і простягання пласта по сторонах світу;*

б) орудним відмінком без прийменника (якщо вказується напрямок): *по компенсационному каналу поступает сигнал / компенсаційним каналом надходить сигнал;*

в) **за, на, з** (у значенні згідно з чимось): *по принципу построения / за принципом побудови; по запросу клиента / на запит клієнта; по интересующим их вопросам / з питань, що їх цікавлять; по другому адресу / на іншу адресу;*

г) **за, з, із, через** (у значенні причини, наслідку, деякі інші випадки): *по недоразумению / через непорозуміння; не однородны по составу / не однорідні за складом; доступ по вызову / доступ за викликом.*

2) прийменник **при** - це уживаний і універсальний прийменник російської мови, натомість в українській має набагато вужчу сферу вживання, тому, перекладаючи відповідні прийменникові конструкції, треба бути дуже уважним, бо калькування російськомовних висловів не тільки позбавляє текст виразності, якої можна досягти вживанням суто українських мовних засобів, а й може змінити зміст цього тексту. Український прийменник **при** має лише такі значення: **розташування (просторової близькості), хоча в багатьох випадках краще вживати й інші прийменники (біля, поряд, коло тощо); підпорядкованості або належності, наявності чогось, обставин, що їх характеризує наявність чогось поряд.**

Прийменник **при** не вживають у значенні **під час** (рос. во время) наприклад, рос. *при испытании, при изменении, при выполнении, при измерении*

тощо. У таких випадках російський **при** потрібно перекладати **за допомогою, коли, для**.

Залежно від змісту конструкції з прийменником **при** перекладають різними засобами: *під час (рос. во время), у разі (у випадку) (рос. в случае), унаслідок (у результаті) (рос. в результате)*.

Переклад термінів. Застосовуючи систему словотворчих правил, можна уникнути мовних конструкцій, непритаманних українській мові, досягти точності та однозначності термінів і висловів у текстах. Бо зрозуміло, що не бажано уживати той самий суфікс для творення термінів, що означають різні, а особливо протилежні за змістом поняття, наприклад, такі властивості, як здатність виконувати дію та здатність бути об'єктом дії. Не варто забувати, що для кожного правила в будь-якій мові є певна кількість винятків.

Для перекладу термінів варто послуговуватися словниками останніх років видання. Коли є кілька словників приблизно одного часу видання, то вибирати варто за такими пріоритетами: стандарт, галузева енциклопедія, галузевий словник, універсальна енциклопедія.

Переозначаючи терміни, слід обов'язково зазначити, що нове значення буде вживатися або як «локальне», тобто лише в межах цього повідомлення, або як основне, що пропонується для всієї галузі.

Щодо нових термінів норми інші. Запропонований автором новий термін повинен відповідати таким вимогам: мати означення; відтворювати суттєві ознаки поняття; бути однозначним (його вживання з іншим значенням допустиме лише в інших галузях); не мати синонімів; мати семантичні зв'язки з іншими термінами (в означення терміна повинні входити інші терміни цієї ж галузі); бути лінгвістично нормативним, тобто відповідати правилам орфографії; мати найвищу частоту вживання (порівняно з іншими словами, що можуть бути запропоновані як варіанти для утворення терміна).

Найпоширеніші синтаксичні помилки у наукових текстах та шляхи їх уникнення. У сучасних науково-технічних та фахових текстах широко вживають синтаксичні конструкції, не властиві українській мові, частина яких узвичаїлась під багаторічним впливом російської мови, але кожна мова має власні традиції та норми побудови словосполук і речень. Свідченням багатства української мови є різноманітність мовних засобів усіх рівнів, зокрема й синтаксису.

Не завжди вживання розщепленого присудка є виправданим і доречним; досить часто це данина традиції, яку дехто розуміє надто спрощено, а то й неправильно. Допоміжні дієслова можуть сполучатися далеко не з усіма віддієслівними іменниками. Напр.: *питання ставити, порушувати, висувати - можна; питання піднімати, загострювати - не можна; допускатися (припускатися) помилки, суперечності, недоречності - можна; допускатися (припускатися) браку, поломки, розкрадання - не можна; викликати - захоплення, радість, овації - можна; протест, хворобу - не можна.*

Серед розщеплених присудків трапляються і порожні, беззмістовні, а то і просто неграмотні словосполучення, наприклад: *забезпечувати покращання, відбувається зростання, організувати використання, проявити пошану та ін.*

Труднощі узгодження. Йдеться насамперед про узгодження присудка з підметом. Тут є кілька правил, які варто нагадати:

– Якщо підмет має в своєму складі числівник, який закінчується на одиницю, наприклад, 21,141,1991, присудок ставиться у формі однини.

– Якщо числівник у підметі закінчується на **два, три, чотири**, присудок ставиться у множині. Однина тут можлива лише тоді, коли повідомлення фіксує певний факт, як підсумок, або коли повідомленню надається безособовий характер, напр.: *Було переведено три працівники.* Такі конструкції в ділових і наукових текстах цілком доречні.

– Підмети зі словами *більшість, меншість, низка, частина, багато, кілька* вимагають від присудка однини. Множина з'являється лише тоді, як підмет або присудок – однорідні члени, коли підмет і присудок відділені другорядними членами речення, підрядним реченням; коли підмет стоїть перед присудком. Ось один із можливих прикладів: *Більшість абітурієнтів, які успішно склали вступні іспити, будуть зараховані на стипендію та забезпечені гуртожитком.* Порівняймо це речення без підрядного: *Більшість абітурієнтів буде зарахована на стипендію та забезпечена гуртожитком.*

– До підмета, вираженого займенником **хто**, присудок подають у формі однини: *Усі, хто не пройшов реєстрації, повинні з'явитися.* До підмета, вираженого займенником **ніхто, ніщо** та іншими, присудок - в однині: *Ніхто з присутніх на сесії участі у голосуванні не брав.*

– Якщо до складу підмета входить прикладка, виражена іменником іншого, ніж підмет, роду, присудок у цих випадках узгоджується в роді з підметом, а не з прикладкою. Не завжди буває легко встановити, де у словосполученнях типу *виставка-продаж, вагон-лабораторія, музей-садиба, школа-інтернат* та інших підмет, а де прикладка (тобто означення, яке дає підмету нову назву). Вважається, що прикладкою є поняття вужче, видове, а підметом - ширше, родове поняття (виставка, вагон, музей, школа).

Складні випадки керування. Недостатньо чітке формулювання, з одного боку, збільшує обсяг тексту, а з другого - викривлює зміст написаного. Розглянемо конкретні мовні ситуації.

Особливо часто помилки виникають внаслідок того, що з дієсловами, які вимагають неоднакових відмінків, уживається спільний додаток, наприклад: *у доповіді було також відзначено, що ми повинні прагнути до вдосконалення і повного опанування методами.* Порівняймо: *опанувати - методами, але вдосконалення методів*, тому спільний додаток тут неможливий.

Близькозначні слова можуть вимагати після себе не однакових відмінків. При недостатньому знанні мови одне слово підміняється іншим, а спосіб керування залишається – так з'являється помилка.

Ось кілька близькозначних слів, які найчастіше спричиняють появу помилок:

Властивий (кому) – характерний (для кого)

Сповнений (чого) – наповнений (чим)

Оснований (на чому) – заснований (ким)

Багата (на що) – славиться (чим)

Дорівнювати (чому) – рівнятися (на що)

Торкатися (чого) – доторкатися (до чого)

Помилки виникають і через нерозмежування засобів української і російської мов: те саме за значенням дієслово може вимагати від додатків неоднакових відмінкових форм в обох мовах, порівняймо:

благодарить (кого) – дякувати (кому)

причинять (что) – завдавати (чого)

снабжают (чем) – постачати (що)

нуждаться (в чем) – потребувати (чого)

подражают (кому) – наслідувати (кого)

извиняют (кого) – пробачити (кому)

Нерозрізнення дієслівного керування призводить також до помилкового вживання прийменників.

подготовиться к (чему) – підготуватися до (чого)

стремиться к (чему) – прагнути до (чого)

предупреждают о (чем) – попереджати про (що)

думать о (чем) – думати про (що)

забота о (чем) – піклування, турбота про (що)

случилось по вине – трапилось через провину

работать по (совместительству) – працювати за (сумісництвом)

выполняют по (распоряжению) – виконувати за (розпорядженням)

обратиться по (адресу) – звернутися на (адресу)

получить в рассрочку – одержати на виплат

по возможности быстрее – якомога швидше

в тот же момент – тієї ж миті

Однорідні члени речення. Науковому текстові властиві логічність, послідовність викладу, в ньому витримано ієрархію підпорядкування понять. Тому тут ставляться досить жорсткі вимоги до однорідного ряду, у якому ці логічні зв'язки особливо виразні.

У ролі однорідних не повинні виступати слова, що виражають родові (ширші) та видові (вужчі) питання. Напр.: *Було посіяно зернових всього 500 га, вико-бобових 50 га, ячменю 40 га.* Однорідний ряд побудований неправильно, треба: *Було посіяно зернових 540 га, у тому числі ячменю 40 га і вико-бобових 50 га.*

Не можна будувати однорідного ряду зі слів, значення яких у чомусь збігаються або перехресшуються, наприклад: *Було закуплено нову апаратуру, вимірювальні прилади і пристрої на суму 14 000 грн (тут значення виділених слів частково збігаються).*

У наукових текстах не потрібно вживати як однорідні ті слова, що виражають різнопланові тематично не пов'язані поняття. Це можливо й доречно в художніх текстах.

2 Стилiстичне редагування текстiв публiцистичного стилю

Сфера використання публіцистичного стилю: громадсько-політична, суспільно-культурна, виробнича діяльність, навчання.

Основне призначення – служити розв'язанню суспільно-політичних питань, активно впливати на читачів.

До основних ознак публіцистичного стилю належать: спрямованість на новизну, динамічність, інформативність.

Лексика: синтез наукового, офіційно-ділового та художнього стилів.

З одного боку широко використовується **суспільно-політична лексика** (*демократія, Адміністрація Президента, солідарність*), політичні заклики, гасла, точні найменування (подій, дат, учасників, місця), а з іншого багатозначна образна лексика, що здатна привернути увагу читача і вплинути на нього.

У рамках цього стилю багато таких слів і словосполучень, які виступають як публіцистично забарвлені тільки в переносному значенні. Наприклад, слова *кроки, сигнал, куховарство, школа, пакет* у прямому значенні (тихі кроки, сигнал тривоги, домашня куховарство, знання школи, пакет молока) не мають публіцистичної забарвленості. У переносному ж (*практичні кроки, сигнал з підприємства, націоналістична куховарство, школа виживання, пакет мирних пропозицій*) вони цю забарвленість набувають. У прямому значенні словосполучення *ланцюговий пес, піратські дії, отримати нокаут* не є фразеологізмами.

У переносному значенні в публіцистиці широко використовуються терміни з галузі науки: *атмосфера (атмосфера довіри), рівень (переговори на рівні послів), позитивний (позитивні результати); мистецтва: дует (дует лібералів і консерваторів), вистава (політичний спектакль), закулісний (закулісні переговори); військової справи: лад (ввести в дію), фронт (фронт боротьби), курс (новий політичний курс); спорту: раунд (останній раунд зустрічі), тур (черговий тур переговорів)* і т.д.

Характерною особливістю публіцистично забарвлених слів вважається їх емоційно-оцінний, експресивний характер, причому ця оцінка не індивідуальна, а соціальна. З одного боку, в публіцистичному стилі є слова з позитивною оцінкою, конотацією (*актив, милосердя, трудівник, добробут, благодійність, помисли, дерзати, споруджувати, самопожертву, процвітання* і т.п.), з іншого слова і вирази, що мають негативну конотацію (*обивательський, насаджувати, вояж, домагання, саботаж, найманці, апартеїд, расизм, знеособлення, пробуксовка* і т.п.)

Як правило, всі лексеми чітко поділяються на позитивно-оцінні й негативно-оцінні.

Словотвір: частина нових лексем утворилася морфологічним способом за допомогою суфіксів і префіксів відповідно до властивих українській мові словотворчих моделей: **роз-**, **-ння** (*розмитнення*); **-ик** (*бюджетник*); **- ува,юва** (*інтегрувати*); **- ці(я)** (*приватизація*).

Синтаксис: особливістю публіцистичного стилю є експресивний синтаксис з риторично-питальними реченнями, вставними конструкціями, модифікованими фразеологізмами, багатозначною експресивно-емоційною та імперативною лексикою, неологізмами.

Фразеологія: різнобарвна фразеологія від емоційно-насиченої до емоційно-нейтральної.

Деякі дослідники вважають публіцистичний стиль принципово неоднорідним, на думку інших (їх абсолютна більшість), вже в самій цій неоднорідності простежується специфічне стильова єдність, цілісність. Загальні риси стилю з різним ступенем активності проявляються в окремих підстилях: газетно-публіцистичному, радіо, тележурналістському і ораторському. Однак межі цих підстилів розмиті.

До числа особливостей публіцистичного стилю можна віднести і частотність імперативних форм дієслова (у відозвах, закликах: *Люди планети, вставайте, сміливо йдіть вперед! Утверджуйте соціальну справедливість!; Дорогі читачі! Ваші пропозиції, побажання та завдання направляйте до редакції*).

Наказовий спосіб дієслова використовується і як засіб активізації уваги співрозмовника: *подивіться, давайте подумаємо, не прогавте та ін: Згадайте, що кілька днів тому говорив президент ... Літайте літаками Аерофлоту, а?*

У публіцистичному стилі найбільш частотними виявляються негативні частки **не і ні**, частка **ж** у підсилювальній функції, розмовні частки **адже, от, навіть, лише** та ін. Оскільки публіцистичний стиль в цілому відрізняється великою кількістю абстрактних понять і положень, у ньому зростає «навантаження» похідних прийменників як більш «конкретних» (порівняно з непохідними), а головне однозначних показників тих чи інших відносин: **в галузі, в бік, на підставі, в ході, як, на базі, на шляху, по дорозі, в дусі, в ім'я, у світлі, в інтересах, з урахуванням, по лінії** та ін: *У цьому плані належить багато зробити в світлі завдань, висунутих значними змінами в житті*.

Найтипівіші стилістичні помилки у текстах публіцистичного стилю.

1. Вживання термінів та канцеляризмів.

2. Вживання розмовної лексики передбачає ситуації неофіційного спілкування, тому її використання абсолютно неприпустимо в інформаційних текстах та текстах офіційного характеру. Однак розмовна лексика використовується в публіцистичних статтях, нарисах, репортажах, науково-популярній літературі і дискусійних висловлюваннях для створення атмосфери неофіційності, довірливості. Наприклад, у газетних замітках: *Найчастіше ті чи інші з іноземних кореспондентів звертаються за допомогою до офіційних осіб; Ніхто не знає, як повинен або міг би виглядати політичний союз, і вже поготів*

ніхто не уявляє собі, що міг означати політичний порядок в такому союзі. Заміна розмовного слова найчастіше на нейтральне нерідко, вже поготів на тим паче веде до зміни комунікативної ситуації: вона стає більш офіційною, бесіда з читачем перетворюється на повідомлення, інформацію.

Вживання розмовних слів вимагає певної обережності, самоконтролю, так як захоплення ними може призвести до того, що неофіційність переросте в фамільярність.

3. Чітким повинен бути підхід до вживання нелітературної лексики - просторічної, діалектної, жаргонної. Вона використовується при описах середовища, що користується цим типом лексики, але вимагає обов'язкових пояснень і «перекладу», а також **графічних і шрифтових виділень (лапки, курсив)**. У цьому випадку досягається ефект правдоподібності і не розмивається мовна норма. Іншими словами, ненормативні лексичні одиниці можуть бути вжиті в нормативних текстах, але так, щоб їх ненормативність була очевидна.

4. Вживання експресивної лексики створює можливість лаконічно висловити ставлення мовця до висловлюваному. Експресивністю володіє частина розмовних і книжних слів.

3 Мовні кліше ділового стилю

Офіційно-діловий стиль належить до книжного стилю літературної мови і існує як у писемній (це мова ділових паперів, розпоряджень, програм, автобіографій, наказів тощо), так і усній (розмова з відвідувачами, проведення нарад, телефонні розмови тощо) формах. Неоднорідність тематики і різноманітність жанрів у названому стилі дозволяють виділити такі підстили: законодавчий (закони, укази, статuti, постанови), що пов'язаний з діяльністю державних органів; дипломатичний (міжнародні угоди-конвенції, повідомлення-комюніке, звернення-ноти, протоколи) – з міжнародними відносинами; адміністративно-канцелярський (інструкції, довідки, звіти, розписки, заяви, доручення) – пов'язаний з діяльністю установ, приватних підприємців та окремих осіб.

Призначення стилю – регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничих сферах, обслуговувати громадські потреби людей у типових ситуаціях.

Основні ознаки стилю: документальність, стабільність, стислість, чіткість, висока стандартизація вислову, сувора регламентація тексту.

Мовні засоби: усім документам властива особлива ділова (канцелярська) лексика: реквізити, акредитація, договір, доручення, акт; активно вживаються суспільно-політичні та адміністративно-канцелярські терміни: *конституція, постанова, заява*; характерна наявність численних мовних стандартів – **кліше:** *виписка з наказу, притягати до відповідальності, ставити в обов'язок*; вводяться у текст складноскорочені слова та аббревіатура.

Кліше – це мовні конструкції, яким властиві постійний склад компонентів, їх порядок та усталене звучання.

Розрізняють **прості, ускладнені та складні** кліше.

Прості кліше – це мовні конструкції, що складаються з двох слів: *згідно з, відповідно до, вжити заходів, оголосити подяку, винести догану, брати участь тощо.*

Ускладнені – що мають більше двох слів: *брати до уваги, згідно з оригіналом, брати активну участь, вжити суворих заходів, винести сувору догану тощо.*

Складні – мають у своїй структурі два простих кліше, які поєднані в один блок: *відділ боротьби з організованою злочинністю, контроль за виконанням наказу залишаю за собою, наказ оголосити особовому складу академії тощо.*

Фразеологія: лише книжна фразеологія, що характеризується незначною смисловою насиченістю, нульовими емоційністю та експресивністю (мовні кліше) (*відповідно до наказу, накласти вето*).

У текстах офіційно-ділового стилю часто зустрічаються словосполучення з дієсловами у формі теперішнього часу із значенням поза часовості, постійної дії, характерна наявність безособових, неозначених і наказових форм дієслова (наприклад, *рішення надсилаються, має місце, вжити заходів, покласти обов'язки, оголосити подяку, складено і завірено в двох примірниках*); часто вживані віддієслівні іменники, відіменні прийменники (наприклад, *на підставі, з метою, відповідно до, згідно з, за рахунок та ін.*) і складні сполучники (наприклад, *внаслідок того, що; зважаючи на те, що; у зв'язку з тим, що та ін.*), а також різноманітні стійкі словосполучення, що служать для зв'язку частин складного речення (наприклад, *на випадок, якщо...; з тієї причини, що...; з тією умовою, що...; таким чином, що...; той факт, що... та ін.*).

В офіційно-ділових текстах відзначається відсутність емоційно-експресивної лексики й будь-якої мовної індивідуальності автора, обмежена синонімія.

Багато видів ділових документів мають загальноприйняті форми викладу і розташування матеріалу. У практиці часто використовуються готові бланки, в яких використано кліше, що спрощують і прискорюють ділову комунікацію. Речення мають розповідний характер і прямий порядок слів.

Використовуються ускладнені конструкції: з однорідними членами речення, дієприкметниковими та дієприкметниковими зворотами, вставними конструкціями. Будова і розміщення тексту чітко регламентовані.

Серед **найтипівіших стилістичних помилок і недоліків в офіційно-діловому стилі** є:

1) неправильне вживання усталених словесних формул: *відповідно до, згідно з, (а не відповідно з, згідно до)*;

2) уживання розмовної лексики: *академічна відпустка (а не академка), залікова книжка (а не заліковка)*;

3) надуживання іншомовними словами в документах, коли є відповідники в українській мові: *безвладдя (а не анархія), доказ (а не аргумент), звертатися (а не апелювати), обговорення (а не дебати), записувати (а не фіксувати),*

узгоджувати (а не *координувати*). Такі іншомовні слова часто використовують в діловому мовленні і, на жаль, не завжди доречно;

4) неправильне відмінювання прізвищ: *кінотеатр імені О. Довженка* (а не *О. Довженко*), *виступ В. Ющенка* (а не *В. Ющенко*);

5) надмірне вживання закінчення **-у(-ю)** в давальному відмінку іменників чоловічого роду: *ректорові* (а не *ректору*), *учителеві* (а не *учителю*).

Примітка. В українській мові є два закінчення давального відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни – **-ові, -еві (-єві)** і **-у (-ю)**: *братові – брату, Василеві – Василю*.

Але в офіційно-діловому стилі перевагу надаємо формам на -ові, -еві. Прізвища з суфіксами **-ин, -їн** можуть мати закінчення **-у** та **-ові**: *Кравчишинові – Кравчишину*. А прізвища прикметникового походження з присвійними суфіксами **-ів (-ов), -їв (-єв)** – лише закінчення **-у**: *Марків – Марківу (Маркову)*. Під час уживання однакових відмінкових форм допустима варіантність: *Ректорові Кравченку Василеві Остаповичу*;

б) неправильне вживання форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду: *документа* (а не *документу*), *протоколу* (а не *протокола*), *факту* (а не *факта*), *диплома* (а не *диплomu*). У разі сумніву варто заглянути до словника;

7) раніше помилковим вважалося неправильне використання роду іменників, коли це стосується офіційної назви особи за професією: *касир* (а не *касирка*), *завідувач* (а не *завідувачка*), *директор* (а не *директорка*), *викладач* (а не *викладачка*). Правопис 2019 року допускає використання **фемінітивів**.

8) неправильне узгодження прикметників з іменниками: *старший лаборант Олена Іванівна поїхала* (а не *старша лаборант*), *головний бухгалтер Ірина Миколаївна порадила* (а не *головна бухгалтер*);

9) сплутування синтетичної й аналітичної форм ступенювання прикметників: *більш повний, більш вичерпний* (а не *більш повніший, більш вичерпніший*);

10) недоречне вживання присвійних прикметників: *наказ ректора, постанова директора* (а не *ректорів наказ, директорова постанова*) та інші.

Звертаємо також увагу на такі **стилістичні помилки в діловому та науковому стилях: тавтологія, плеоназм**.

Плеоназм може бути **обов'язковим** (зумовленим мовною системою чи нормою) або **факультативним, стилістичним** (зумовленим експресивною метою висловлювання). Обов'язковий плеоназм є часто присутнім у граматиці різних мов – наприклад, у системах узгодження (дублювання граматичного значення іменника у формах залежних від нього слів), у деяких конструкціях дієслівного керування – дублювання просторових значень дієслівних префіксів у прийменниках («злізти з дерева») або подвійного заперечення («ніколи не був») та ін. Стилiстичний (експресивний) плеоназм є типовим для розмовної, публіцистичної і художньої мови, особливо для фольклору, де плеонастичні епітети й порівняння можуть перетворюватись на стійкі поетичні формули.

Приклади:

*пам'ятний сувенір (сувенір – «подарунок на пам'ять»),
передовий авангард (авангард – «ті, хто попереду»),
спільна співпраця (співпраця – «спільне розв'язання проблем, спільна робота»),
народний фольклор (фольклор – «народна творчість»),
прейскурант цін (прейскурант – «довідник цін»),
вільна вакансія (вакансія – «вільна, незайнята посада»),
основний лейтмотив (лейтмотив – «провідний мотив, основна думка твору»),
дублювати двічі (дублювати – «повторювати, подвоювати»),
демобілізуватися з армії (демобілізуватися – «увільнитися зі збройних сил»),
чорна сажка (сажка – за кольором чорна),
смертельно вбитий труп загиблого мерця (достатньо – «труп убитого»),
бурхливі овації (овації – «бурхливі оплески»),
внутрішній інтер'єр («інтер'єр» – внутрішній вигляд),
долоні рук (долоні бувають тільки на руках, на ногах – ступні; достатньо – «долоні»),
моя власна думка («моя думка або «власна думка»),
своя автобіографія («автобіографія» – розповідь про себе),
кілька років тому назад (кілька років тому).*

Близьким до поняття плеоназму є поняття **тавтології**, яку іноді називають «хибним плеоназмом».

Пунктуація офіційно-ділового мовлення. Синтаксична структура офіційно-ділових текстів ще більш стандартизована, ніж у наукових висловлюваннях. Крім такого жанру як протоколи засідань, зборів, у яких досить точно повинні фіксуватися виступи учасників, майже всі інші документи (заяви, автобіографії, довідки, договори, інструкції тощо) пишуть за усталеним зразком, дотримуючись певних шаблонів. Така регламентована однотипність зумовлена потребою в уніфікації документів. Щоб полегшити це завдання, для більшості видів документів створюють і друкують бланки. Писемним жанром цього стилю не властиве пряме мовлення, емоційно забарвлені синтаксичні конструкції; натомість часто вживаються дієприкметникові і дієприслівникові звороти, фразеологічні штампи на зразок за наказом, згідно з наказом, відповідно до наказу, за розпорядженням, ввести до складу, виділити кошти та ін.

Використання пунктуаційних засобів чітко регламентоване вимогами, які ставляться до оформлення кожного виду документів. Особливо це стосується мовленнєво-пунктуаційного відтворення найбільш типових і важливих офіційних документів, основне місце серед яких належить Конституції України та Акту проголошення незалежності України (уривок з його тексту): *...Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, – продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, – виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, – здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,*

Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто проголошує Незалежність України та створення самостійної української держави – України... Розділові знаки у наведеному тексті відповідають нормам української пунктуації. Це, зокрема, стосується тире, яким виділено показові, найважливіші соціальні реалії, які спричинилися до проголошення державної незалежності України.

4 Особливості редагування текстів художнього стилю

Художній стиль мовлення посідає особливе місце серед стилів. Він започаткував розвиток нової української літературної мови на народнописенній основі.

Основне призначення художнього стилю: впливати засобами художнього слова через систему образів на почуття і волю читачів.

Головними ознаками є образність, поетичність, естетика мовлення, зображуваність.

Основні мовні засоби: слова конкретно-чуттєвого сприймання (назви осіб, речей, дій, явищ, ознак). Художній текст є системою образів.

Лексика: для художнього стилю характерне використання емоційно-експресивної лексики, різних видів синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів; використання зі стилістичною метою історизмів, архаїзмів, діалектизмів, просторічних елементів.

Морфологія: особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслівних форм різних способів: родових – у минулому часі й умовному способі; особових – у теперішньому і майбутньому часі дійсного способу, у наказовому способі.

Синтаксис: можуть використовувати всі семантико-граматичні типи речень

Художній стиль багатий на тропи (епітетів, метафор, порівнянь) та стилістичні фігури.

Художній стиль вміщує в собі все багатство національної мови, поєднуючи елементи всіх стилів літературної мови. При цьому широко використовуються всі можливі експресивно-емоційні засоби мови, її лексичне, фонетичне багатство, вся різноманітність граматичних форм і конструкцій.

Особливості художнього мовлення тісно пов'язані з властивою йому естетичною функцією. **Вона об'єднує всі мовні засоби, що використовуються в творах художньої літератури,** і поза цією функцією їх не можна розглядати як явище мистецтва.

Щодо форми мовлення художній стиль є досить своєрідним. Основна його форма – писемна, однак і в усному мовленні широко використовуються його елементи. Особливістю цього стилю є жанрова різноманітність – поезія, проза, драматургія (художня література), усна народно-поетична творчість. У художньому стилі використовуються різні типи мовлення й зв'язки речень у тексті.

Пунктуація художнього стилю мовлення. У цій мовленнєвій сфері пунктуація виконує дуже складні й різноманітні функції. Письменники у художніх творах широко використовують розділові знаки з метою вираження не тільки фактів і роздумів, а й переважно почуттєвої, емоційної налаштованості – власної і персонажів. Особливо це стосується поетичних творів, у яких почуття і настрої здебільшого представлені в яскравих, образних мовленнєвих формах: *Сміються, плачуть солов'ї І б'ють піснями в груди... Відбилися зорі у воді, Летять до хмар тумани... Тут ллються пахощі густі, Там гнуться верби п'яні (О. Олесь).*

У вживанні розділових знаків можуть простежуватися й відступи від усталених правил, що зумовлено задумом автора, його індивідуальною манерою. Деякі поети іноді взагалі відмовляються від використання розділових знаків, у такий спосіб створюючи простір для смислової гри, певної двозначності, що змушує читача вдумливіше сприймати поетичні рядки, навіть якоюсь мірою ставати співтворцем тексту. Діапазон використання сучасної української пунктуації широкий. Водночас в основних своїх значеннях і функціях розділові знаки єдині для текстів усіх стилів і жанрів мовлення.

Редагування тексту художнього стилю починається із заглибленого вивчення оригіналу, мета якого – зрозуміти задум автора, визначити надзавдання, заради якого твір було написано. Другий етап редагування художнього твору включає ознайомлення з текстом перекладу та його порівняння з оригіналом.

Редактор як посередник між мовними нормами і текстом перекладу виконує вимоги, які під впливом читацьких потреб засвоїли видавництва. Редактор є провідником домінантної літературної та мовної норми. Під час стилістичного виправлення перекладеного тексту він може спиратися на канонізовані зразки творчості відомих письменників або рішення більшості перекладачів у певний літературний період.

Як свідчить досвід професійних редакторів перекладів художніх творів, смисл оригіналу може перекинутись у перекладі через те, що недостатньо уваги приділяється різниці між способами вираження думки в різних мовах. По-перше, через недооцінку розходжень граматичних, і перш за все, часових форм: від цього часто залежить глибина, історична перспектива викладення, більш ретельне змалювання образів, мотивація дій та слів героїв. По-друге, редактор має приділяти увагу стилістичній сполучуваності слів у словосполученні: під впливом іноземної мови перекладач може поєднати у сполучення ті слова, що є стилістично несумісними. По-третє, певні типові для іноземної мови граматичні звороти можуть бути перекладені буквально, і це не суперечить граматичним нормам мови перекладу; але з точки зору стилістики такі структури будуть недоречними у мові перекладу. Особливої уваги заслуговують також способи перекладу фразеології оригіналу.

Відповідність мовній нормі та єдність стилю має перевірити сам перекладач. На цьому етапі варто звернути увагу на відсутність у перекладі:

- 1) слів і словосполучень, що не відповідають загальним стилістичним ознакам тексту;
- 2) стилістичних конструкцій, що виглядають неприродно в даному контексті;
- 3) немотивованого повтору того самого слова;
- 4) невдалого сполучення підрядних речень, неузгодженості часових форм, невідповідності відмінків.

СПИСОК ВИКРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – Київ : Наук. думка, 1982. – 132 с.
2. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові / С. П. Бевзенко. – Київ : Вид во Київ. держ. пед. ін ту, 1987. – 79 с.
3. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : [навч. посібник] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – Київ : Вища шк., 2005. – 270 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Горпинич В. Генітивні речення в українській мові / Володимир Горпинич // Укр. мова. – 2009. – № 3. – С. 3–9.
8. Грипас Н. Я. Структура складного речення в сучасній українській літературній мові / Н. Я. Грипас. – Кам'янець-Подільський : Вид-во Кам'янець-Подільськ. держ. пед. ун ту, 2001. – 112 с.
9. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків : Вища шк., 1980. – 151 с.
10. Дудик П. С. Синтаксис української мови : [підручник] / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – Київ : Академія, 2010. – 384 с.
11. Загнітко А. П. Український практичний синтаксис : [навч. посібник для самост. роб.] / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, І. Р. Домрачева. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 144 с.
12. Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу / Н. Л. Іваницька. – Київ : Вища шк., 1989. – 63 с.
13. Історія української мови : Синтаксис : [монографія] : / [Г. П. Арполенко та ін.] ; відп. ред. А. П. Грищенко. – Київ : Наук. думка, 1983. – 504 с.
14. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – Київ : Вища шк., 1985. – 178 с.
15. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська – Київ : Либідь, 1992. – 312 с.
16. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : [підручник для факультетів мови і літ. пед. ін-тів. – 2 е вид., перероб. і доп.] / Б. М. Кулик. – Київ : Рад. шк., 1965. – Ч. II : Синтаксис. – 283 с.
17. Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення / А. К. Мойсієнко. – Київ : ПП Я. Січовик, 2006. – 240 с.

18. Ожоган В. М. Синтаксис української мови : [навч. посібник] / В. Ожоган. – Київ : Освіта України, 2010. – 332 с.
19. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантикосинтаксичний і прагматичний аспекти) : [навч. посібник]. / М. Я. Плющ. – Київ : Вид во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
20. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Пробл. пит. : [навч. посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища шк., 1994. – 670 с.
21. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.]; за ред. О. Д. Пономарева. – Київ : Либідь, 1997. – 400 с.
22. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: [монографія] / Р. О. Христіанінова. – Київ : Ін т укр. мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
23. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953) / Ю. Шевельов. – Київ : Темпора, 2012. – 662 с.
24. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові : [посібник для учителя] / К. Ф. Шульжук. – Київ : Рад. шк., 1989. – 136 с.
25. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові / К. Ф. Шульжук. – Київ : Вища шк., 1986. – 183 с.

Навчальне видання

РЕЗВАН Оксана Олексіївна,
ПРИХОДЬКО Альона Михайлівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Частина 2

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія)*

Відповідальний за випуск *О. А. Жигло*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *А. М. Приходько*

План 2021, 192 Л

Підп. до друку 10.12.2021. Формат 60 × 84/16.
Електронне видання. Ум. друк. арк. 8.7.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.